सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

५४ वर्षे

३-४ अङ्कौ

मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमे

दिसम्बर - मार्च, १९९९-२००० ई.

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
श्रुतम् मे गोपाय

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय
श्रुतम् मे गोपाय

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

[त्रैमासिकी]

सम्पादकौ

डॉ. राजारामशुक्लः
निदेशकः, अनुसन्धानसंस्थानस्य

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य

५४ वर्षे
३-४ अङ्कौ

वार्षिकं मूल्यम् - १०० रूप्यकाणि
दिसम्बर - मार्च, १९९९-२००० ई.

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परामर्शदातृसम्पादकमण्डलम्

प्रो. राममूर्तिशर्मा, कुलपतिः, अध्यक्षः

१. **डॉ. उमाशङ्करशुक्लः**,
वेदवेदाङ्गसङ्कायाध्यक्षः

२. **डॉ. रामकिशोरत्रिपाठी**,
दर्शनसङ्कायाध्यक्षः

३. **डॉ. गङ्गाधरपण्डा**,
साहित्य-संस्कृति-सङ्कायाध्यक्षः

४. **डॉ. ब्रह्मदेवनारायणशर्मा**,
श्रमणविद्या-सङ्कायाध्यक्षः

५. **डॉ. सत्यव्रतशर्मा**,
आधुनिक-ज्ञान-विज्ञान-सङ्कायाध्यक्षः

६. **डॉ. राजारामशुक्लः**,
संयोजकः

❖ ❖ ❖

प्रकाशकः —

डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठी
निदेशकः, प्रकाशनसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी - २२१००२

मुद्रकः —

श्रीजी-कम्प्यूटर प्रिण्टर्स
नाटी इमली
वाराणसी - २२१००१

प्राप्तिस्थानम्—

विक्रय-विभागः, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी-२२१००२

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विषयानुक्रमणी

१. **'र' प्रत्याहारः**
प्रो. आद्याप्रसादमिश्रः १२९-१३४

२. **शब्दशास्त्रीयकतिपयसिद्धान्तविमर्शः**
डॉ. रमाकान्तपाण्डेयः १३५-१४६

३. **वेदाङ्गेषु निरुक्ताङ्गवैशिष्ट्यम्**
डॉ. देवेन्द्रनाथत्रिपाठी १४७-१५२

४. **तत्त्वमसिमहावाक्यस्याखण्डार्थत्वविचारः**
प्रो. रामकिशोरत्रिपाठी १५३-१६८

५. **शेषत्वलक्षणविचारः**
डॉ. कमलाकान्तत्रिपाठी १६९-१८०

६. **प्राच्यभारतीयान्वेषणकथासन्देशः - ३**
डॉ. जानकीप्रसादद्विवेदी १८१-२०४

७. **ज्ञानश्रीमित्रस्य कतिपयनिबन्धसमीक्षा**
डॉ. वृजकिशोरत्रिपाठी २०५-२१२

८. **सामाजिकन्यायव्यवस्थानुशीलनम्**
डॉ. गिरीशदत्तपाण्डेयः २१३-२२०

९. **बौद्धनये निर्वाणस्वरूपविमर्शः**
डॉ. देवीप्रसादद्विवेदी २२१-२२८

१०. **कालिदासस्य सन्देशः**
प्रो. शिवजी-उपाध्यायः २२९-२३२

११. **प्रबन्धकाव्यरचनापरम्परायां मुक्तककाव्यावदानविमर्शः**
डॉ. बालकृष्णशर्मा २३३-२४०

१२. **पर्यावरणसंरक्षणार्थं सन्देशः**
डॉ. रामप्रतापतिवारी २४१-२४६

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

१३. **विश्वनाथः शब्दकाव्यतावादी वा**
श्रीश्यामानन्दमिश्रः २४७-२५०

१४. **महाकविकालिदासस्य विमानविज्ञानम्**
डॉ. रामाशीषपाण्डेयः २५१-२५८

१५. **काव्यस्य भूमिः**
डॉ. ददन-उपाध्यायः २५९-२७०

१६. **भट्टिस्तस्य काव्यत्वञ्च**
श्रीरंजनकुमारपाण्डेयः २७१-२७६

लघु-ग्रन्थमाला

१. **पार्वतीमङ्गलम्**
प्रो. पारसनाथद्विवेदी १-६०

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

५४ वर्षे	मार्गशीर्ष-फाल्गुन-पूर्णिमे, वि.सं. २०५६	३-४ अङ्कौ

'र'प्रत्याहारः

प्रो. आद्याप्रसादमिश्रः

पूर्व-कुलपतिः

महर्षिमहेशयोगीवैदिकविश्वविद्यालयस्य

जबलपुरम्

❀ ❀ ❀

भगवता भाष्यकारेण 'अइउण्'इत्यादिचतुर्दशसूत्राणां प्रयोजनोपन्यास-प्रसङ्गेन पस्पशाह्निके उक्तम्—'अथ किमर्थो वर्णानामुपदेशः'? तत्रोत्तरितम्—

वृत्तिसमवायार्थः, अनुबन्धकरणार्थः, इष्टबुद्ध्यर्थश्च वर्णानामुपदेश इति त्रीणि प्रयोजनान्युक्तानि। तेषु प्रयोजनेषु वृत्तिसमवायार्थो वर्णानामुपदेश इति वाक्यं व्याकुर्वता भाष्यकृताऽभिहितम्—का पुनर्वृत्तिः? शास्त्रप्रवृत्तिः। कः समवायः? वर्णानामानुपूर्व्येण सन्निवेशः। अर्थात् पाणिनिशास्त्रप्रवृत्तौ वर्णगतो यो हि क्रमविशेषः, स एवात्र बोध्यत्वेनाभिप्रेत इति। सत्युपदेशे वर्णानामजादि-संज्ञाभिर्लाघवेन शास्त्रप्रवृत्तिः सम्भवति। तदेव प्रतिपादयता भगवता पतञ्जलिना उक्तम्—स एष वर्णानामुपदेशो वृत्तिसमवायार्थश्चानुबन्धकरणार्थश्च। वृत्ति-समवायश्चानुबन्धकरणञ्च प्रत्याहारार्थम्। प्रत्याहारश्च वृत्त्यर्थः, अर्थात् शास्त्र-प्रवृत्त्यर्थः। एनमेवाशयं प्रकाशयता भगवता भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्या आदौ चतुर्दशसूत्रान्ते लिखितम्—इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि। एषामन्त्या इतः। लण्सूत्रेऽकारश्च। तत्र अणादिप्रत्याहारसिद्ध्यर्थम् 'अइउण्' इत्यादिचतुर्दशसूत्रेष्वन्ते स्थिताः वर्णा हलन्त्यमिति सूत्रेणेत्संज्ञका भवन्ति। सत्यामित्संज्ञायाम् 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रेण अणादिप्रत्याहाराः सिद्ध्यन्तीति

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सामान्येन प्रक्रिया प्रवर्तते; किन्तु लण्सूत्रमध्यस्थितोऽकारोऽपीत्संज्ञक इत्यर्थकं यद्वाक्यं लिखितं तत्किमप्यपूर्वं वैशिष्ट्यं रहस्यञ्च विभर्ति, तदेवोद्घाटयितुमत्र यत्नो विधीयते।

अत्रैतदवधेयम्—'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' इति सूत्रे ऋऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानार्थमुक्तं वार्तिकम्—ऋऌवर्णयोः सावर्ण्यविधिः। अभ्यूहितञ्च तत्र—ऋऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञायां ऌकारस्थानेऽपि 'उरण्रपरः' इत्यनेन रपरत्वं भविष्यति। तथा सति 'तवल्कारः' इत्यादयः प्रयोगा न सेत्स्यन्तीति तेषामाशयः। तत्रोत्तरितम्—ऌकारस्य लपरत्वं वक्ष्यामि। वक्ष्यामीत्यस्य व्याख्यास्यामीत्यर्थः कैयटेन कृतः। अपि चोक्तम्—'रपरः' इत्यत्र 'र' इति लकाराकारेण प्रत्याहार आश्रीयते। तत्रान्तरतम्याद् ऋकारस्याण् रपरो भवति। ऌकारस्याण् लपर इति। असत्यां सवर्णसंज्ञायां 'उरण्रपरः' इत्यत्र ऌकारग्रहणं कर्त्तव्यं भवति। नागेशस्तु लपरत्वं वक्ष्यामीत्यस्य उरण्रपरो लपरश्चेति अपूर्वपाठे तात्पर्यमभिव्यनक्ति। तन्मते लण्सूत्रस्थाकारो नानुनासिको न चेत्संज्ञकः, न च रप्रत्याहारः सिद्ध्यति। अत एव उरणरपर इत्यस्य स्थाने उरण्रपरो लपरश्चेति सूत्रकरणेन तवल्कारस्य सिद्धिं विधाय कैयटेनाश्रितो रप्रत्याहारः खण्डितः। अत एव 'लण्सूत्रेऽकारश्च' इति सिद्धान्तकौमुदीप्रतीकमाक्षिपन् लघुशब्देन्दुशेखरे आह नागेशः—इदन्तु तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधेन। अपि च नागेशेन स्वपक्षपोषणाय अतो ल्रान्तस्येति पाणिनिसूत्रे लकारग्रहणमेवोद्धृतम्। तथा हि—यदि लण्सूत्रेऽकारस्येत्वं सूत्रकृदभिमतं भवेत्तदा अतो ल्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणमनर्थकं स्यात्, रप्रत्याहारेणैव निर्वाहादतो लण्सूत्रेऽकारस्येत्वं न भवतीति प्रतीयते।

न च अतो ल्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेन रप्रत्याहारोऽनित्यस्तेन रदाभ्यां निष्ठातो नः, रषाभ्यां नो णः समानपदे, वनो र च, रात्सस्य इत्यादौ न रप्रत्याहारग्रहणमिति चेत्, न, वैयाकरणानां मते शब्दस्य नित्यतया रपदाऽनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्।

न च 'र'पदस्य नित्यत्वेऽपि 'र'पदनिष्ठा रेफलकारोभयनिरूपिता शक्तिरनित्येति वाच्यम्, शक्ततावच्छेदकीभूतायाः 'र' इत्यानुपूर्व्याः सत्त्वे शक्तिर्नास्तीति वक्तुमशक्यत्वात्, 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति भाष्यप्रामाण्येन शक्त्याख्यस्य शब्दार्थयोः सम्बन्धस्य नित्यताया एव स्वीकाराच्च।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

न च शक्तेर्नित्यत्वेऽपि अतो ल्रेत्यत्र लकारोच्चारणेन रप्रत्याहारजन्यो रेफलकारोभयविषयको बोध एवाऽनित्य इति वाच्यम्, तादृशबोधसामग्रीसत्त्वे बोधस्य वचनसहस्रेणापि निरोद्धुमशक्यत्वात्। न च 'र'पदं सर्वत्र 'र-ल' तात्पर्येण पाणिनिना नोच्चारितमिति पाणिनितात्पर्यस्यैवानित्यत्वं तेन कल्प्यत इति वाच्यम्, क्वोभयतात्पर्येणोच्चारितं क्व च न इत्यस्य व्याख्यानत एव निर्णेयत्वेन 'उरण्रपरः' 'अतो ल्रे'त्यत्र च 'रपदं रेफलकारोभयतात्पर्येणोच्चारितमन्यत्र नेति व्याख्यानादिनैव निर्णयसम्भवेन पुनरपि लकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः।

ननु रषाभ्यामित्यादौ तथा षसाहचर्येण रेफस्य ग्रहणं न प्रत्याहारस्य तथा अतो ल्रान्तस्येत्यत्र अत्साहचर्येण रेफस्यैव ग्रहणं भविष्यति न 'र'प्रत्याहारस्येति शङ्कानिवृत्तये लग्रहणमावश्यकमित्यरुचेराह—**किञ्चेति**।

तस्यायमाशयः—लण्सूत्राकारस्यानुनासिकत्वे तमादाय यप्रत्याहारः णकारमादाय यण्प्रत्यहारश्चेति यत्र यप्रत्याहाराश्रयणे लाघवं तत्र य एवाश्रयणीयः, यत्र यण आश्रयणे लाघवं तत्र स एवाश्रयणीयः। यथा—इको यणचीति सूत्रे यणचीत्यत्र सार्धचतस्रो मात्राः, योऽचीति चतस्रो मात्रा इति तत्र यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्। 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र तन्त्रेण षष्ठ्यन्तपञ्चम्यन्तयोरुभयोर्निर्देशाद् याद्यस्य इति करणे गौरवमिति तत्र यण्प्रत्याहारेणैव व्यवहरेद्, न तु सर्वत्र यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्। तदेतद्ध्वनयता उक्तम्—बहुषु यण्पदघटितसूत्रेष्विति।

एतेन लोके नानार्थहर्यादिस्थले चैत्रोच्चारितहरिपदधर्मिकात् तादृश-तद्व्यक्तित्वधर्मितावच्छेदकात् चैत्रोच्चारितं हरिपदं विष्णुविषयकं बोधं जनयतु—इत्याकारकबोधतात्पर्यज्ञानाद्विष्णुविषयको बोधः। एवं मैत्रोच्चारितं हरिपदम् इन्द्रविषयकं बोधं जनयतु—इत्याकारकात्तात्पर्यज्ञानादिन्द्रविषयको बोधः, न तु हरित्वरूपसामान्यधर्मितावच्छेदकं तात्पर्यज्ञानं तत्र शाब्दबोधप्रयोजकम्, तथा सति इन्द्रतात्पर्येणोच्चारितहरिपदादपि मर्कटादिबोधोत्पत्तेः, न तथा शास्त्रे; किन्तु तत्र अष्टाध्यायीस्थ'वृद्धिरादैच्'इत्यादिसूत्रं वृद्धिपदत्वावच्छेदेन आदैज्विषयकबोधजन-कत्वप्रकारकतात्पर्यं ग्राहयति। एवमष्टाध्यायीस्थ'र'पदत्वावच्छेदे प्राप्तो य आदिरन्त्येन इत्यनेन तात्पर्यग्रहस्तत्र अतो ल्रेति लकारोच्चारणेन 'उरण्रपरः' इत्येतद्घटकरपदधर्मिकतद्व्यक्तित्वावच्छेदेनेव तात्पर्यं बोध्यते—तावतैवानित्यत्व-कथनपरिरक्षणमिति चेत्, न, अनित्यत्वज्ञापनस्य फलाभावात्। अत एव अणादिपदशक्तेरनित्यत्वाभावेऽपि अणादिशब्देन क्वचित् प्रत्याहारस्य, क्वचित्

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

क्वचिदणादिप्रत्ययस्य बोधः। तस्मादतो ल्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणेनाकारेऽनुनासिकत्वाभाव एवोचितः।

किञ्च, यदि लण्सूत्रस्थाकारोऽनुनासिकः स्यात्, तर्हि बहुषु यण्पदघटितसूत्रेषु अर्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारेणैव व्यवहरेत्। न च 'पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते' इति न्यायादर्धमात्रालाघवानुरोधेनेति शेखरग्रन्थोऽयुक्त एवेति वाच्यम्, पर्यायशब्दानामिति न्यायस्य गृहीतशक्तिकपदविषयत्वेन प्रकृतेऽणादिपदशक्तिग्राहकादादिरन्त्येनेति शास्त्रेण यण्त्वादक्षयलाघवाद् यत्वमेव शक्यतावच्छेदकं पाणिनिना कुतो नाङ्गीकृतमिति शङ्कायाः सम्भवात्। अपि च लण्सूत्रे णकारोच्चारणं मास्तु। लण्सूत्राकारस्यानुनासिकत्वे तेनैव 'य'प्रत्याहारं कृत्वा यण्पदस्थाने 'य'पदम्, इण्स्थाने 'इ-अ' पदम्, अण्स्थाने 'अ-अ' पदं पठित्वा तत्तत्स्थले णकाराकारकरणेन लण्सूत्रे णकारोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिः। यद्यप्यण्-इण्स्थाने 'अ-अ' 'इ-अ' इति करणे एकमात्रागौवम्, तथापि यण्स्थाने यकरणे यत्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वेन यण्त्वापेक्षया णकाराकरणलाघवाच्च तावन्मात्रगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्। एवं सत्यपि न सर्वत्र प्रत्याहारग्रहणम्, तेन 'ङेर्यः', 'योऽचि' इत्यादौ न प्रत्याहारग्रहणमिति। किञ्च 'य-र-ल-व' इति वर्णचतुष्टयबोधनाय क्वचिण्णकारेण क्वचिदकारेण प्रत्याहाराश्रयणेऽर्धजरतीयत्वम्। किञ्च यप्रत्याहाराश्रयणे 'यस्य हलः', 'योऽचि' इत्यादौ प्रत्याहाराश्रयणवारणाय कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबाधनाय व्याख्यानाश्रयणे गौरवमित्यरुचेराह—**किञ्चेति।**

किञ्च लण्सूत्रस्थाकारस्यानुनासिकत्वेऽनुबन्धानामच्प्रत्याहारे ग्रहणाभावे 'आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः' इति भाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः। तव मते लोपस्य बलवत्त्वेऽपि हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन लणित्यकारप्रवेशे मा माँस्त्रायस्वेत्यत्रानुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा। सोऽस्तीत्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्चेति।

यद्यपि प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेति ग्रन्थेऽच्प्रत्याहारस्यैवोल्लेखनेन भाष्ये 'अइउण्' इत्यादि-सूत्रचतुष्टयानन्तरमेवैतद्ग्रन्थप्रवर्तनेन

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'अइउण्' इत्यादिसूत्रचतुष्टयघटकाननुबन्धानेव पक्षीकृत्याच्प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाव एव साध्यत इति प्रतीयते, तथापि प्रत्याहारमात्रोपलक्षकमेतदित्यवधेयम्। हल्प्रत्याहारेऽपि अनुबन्धानामग्रहणस्य विवक्षितत्वात्। अत एव अनुनासिकादौ ककारादौ परतो यणादिकं न भवति।

किञ्चानुबन्धानां प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभावे भाष्याभिप्रेतस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपहेतोः पक्षतावच्छेदकं प्रत्यव्यापकत्वं स्यात्।

ननु उभयविधप्रत्याहाराश्रयणे यवरलनिरूपितशक्ति-यण्पदनिष्ठशक्तिस्वीकारे गौरवम्, यण्प्रत्याहारे णकारोच्चारणमकारेण सह 'र'प्रत्याहार एव भवति, न यादिरिति ज्ञापनाय चरितार्थम्।

तथा हि—अनुबन्धाः प्रत्याहारजन्यबोधविषयत्वाभाववन्तः, लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वादित्यनुमानप्रयोगः। आदिरन्त्येनेत्येतद्वाक्यार्थबोधात्प्रागेव 'तस्य लोपः' इत्यनेनानुबन्धस्य लोपादादिरन्त्येन शक्तिग्रहकाले मध्यगतत्वेन तस्य ग्रहणं न भवतीति भाष्याशयः। न च हेतोरव्यापकत्वं गुणः, व्यापकत्वे हि हेतुर्व्यभिचारी स्यादिति वाच्यम्, हेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यस्य पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः। तथा च हेतोः पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वे भागासिद्ध्या भाष्यासङ्गतिरित्याशयात्।

वस्तुतस्तु इदमनुमानमनुबन्धत्वरूपपक्षतावच्छेकावच्छेदेन चिकीर्षितम्, न तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सकलानुबन्धग्रहणस्य विवक्षितत्वात्। अनुबन्धत्वावच्छेदेन चानुमितौ अनुबन्धत्वव्यापकत्वं हेतावपेक्षितम्, तद् इदानीं न स्यात्, हल्प्रत्याहारसिद्धिकाले अच्पदार्थानिष्पत्त्या उपदेशेऽजित्यनेन लण्सूत्रघटकाकारस्येत्वाभावेन तस्य लोप इति लोपशास्त्रीयावच्छेदकत्वाभावेन भाष्योक्ततृतीयहेतोरभावादित्संज्ञायोग्यत्वरूपानुबन्धत्वस्य च सत्त्वात्। नागेशमते तु अनुनासिकत्वाभावादेवेत्संज्ञायोग्यत्वपक्षतावच्छेदकस्यापि तत्राभावेन नाव्यापकत्वम्।

न च नागेशमते हश्प्रत्याहारे हयवरट्सूत्रस्थानुबन्धकरणे दोषसद्भावेन प्रत्याहारादिविशेषोपादानादेरसङ्गतिरेवेति वाच्यम्, हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितहलामग्रहणबोधनेनादोषात्। हश्प्रत्याहारे 'ट'-ग्रहणे तद्विषयप्रयोगाणामुक्तभाष्यादनभिधानकल्पनाच्च।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ननु को यष्टीकते इति प्रयोगस्य सुप्रसिद्धत्वेन कथमनभिधानमिति चेत्, न, टकारसन्निहितस्थानिकस्य हश्निमित्तककार्येण घटितस्य लक्ष्यस्योक्तभाष्यादनभिधानं कल्प्यत इत्यदोषात्। इत्थञ्च लण्सूत्रस्थाकारस्योच्चारणार्थमेव न त्वनुनासिकत्वेन प्रत्याहारार्थम्। उरण्रपर:, लपरश्चेति वक्तव्यमेवेति नागेशानुयायिन:।

वस्तुतस्तु उरण्रपरसूत्रे लकारानुच्चारणरूपलाघवेन रप्रत्याहारश्रयणमेव श्रेय:, इत्संज्ञकत्वरूपानुबन्धत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वाङ्गीकारेण पक्षतावच्छेदकत्वाव्यापकत्वापत्तिरपि न, हल्प्रत्याहारसिद्धे: प्राक् लणोऽकारे इत्संज्ञकत्वरूपानुबन्धत्वस्यैवाभावात्। किञ्च नागेशमते उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यामपहारस्य 'दिव औत्' इति सूत्रे वक्ष्यमाणतया हयवरटित्यादौ हकारोत्तराकारमादाय पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वतादवस्थ्यात्। हल्पदेनाकारग्रहणे मा माँस्त्रायस्वेत्यादावनुस्वारापत्ते:। तस्माद् 'र'प्रत्याहाराश्रयणमेव ज्याय इति।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शब्दशास्त्रीयकतिपयसिद्धान्तविमर्शः

डॉ. रमाकान्तपाण्डेयः
व्याकरणविभागाध्यक्षः
संन्यासिसंस्कृतमहाविद्यालये
वाराणसी

❀ ❀ ❀

शब्दशास्त्रमेकं गभीरं शास्त्रम्। गभीरा चास्य विचारसरणिः। न केवलं शब्दमात्रं व्युत्पादयति, अपि त्वन्येषामर्थविचारपरकाणां शास्त्राणामिदमुपकारकमिति। अत एव **'काणादं पाणिनीयञ्च सर्वशास्त्रोपकारकमिति'** सिद्धान्तोक्तिः सङ्गच्छते। तस्यापरन्नाम व्याकरणशास्त्रमिति। महाभाष्यकारेणास्यान्वाख्यानं शब्दशास्त्रत्वेन कृतम्। तद्यथा—'अथ शब्दानुशासनम्'। अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थे प्रयुज्यते। शब्दानुशासनं नाम शास्त्रमधिकृतं वेदितव्यम्, अनेन महाकाव्यकृतव्यवहारेणास्य शब्दशास्त्रत्वं सुतरां सिद्ध्यति। एवंभूते शब्दशास्त्रे बहवः सिद्धान्ताः पारिभाषिकाः शब्दाश्च वर्तन्ते। तेषामन्वाख्यानं यद्यपि तच्छास्त्रे कृतं विद्यते, तथापि सङ्कलनपूर्वको विचारो नोपलभ्यते। अतस्सौकर्याय शब्दशास्त्रीयकतिपयसिद्धान्ता विचार्यन्ते। तद्यथा—

लण्सूत्रेऽकारश्च

वाक्यमिदं भट्टोजिदीक्षितेन सिद्धान्तकौमुद्यामुक्तम्। वाक्यस्यास्यायमाशयो यद् हकारादिषु वर्णेषु यथा अकार उच्चारणार्थकः, तथा लण्सूत्रघटकाकारो नास्ति। स तु इत्संज्ञकः। तत्र किं मानमिति जिज्ञासायामुच्यते—

तुल्यास्यसूत्रव्याख्यावसरे 'लपरत्वं वक्ष्यामि' इति भाष्यकृता उक्तम्; किन्तु भाष्यकारेण कुत्रापि लपरत्वं नोक्तम्। अतस्तस्य भाष्यस्य सङ्गतये प्रदीपकृता महावैयाकरणेन कैयटेन 'लपरत्वं वक्ष्यामि' इति वाक्यं

१. लघुशब्देन्दुशेखरस्य भूमिका, पृ. २।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'लपरत्वं व्याख्यास्यामि' इति रूपेण व्याख्यातम्। व्याख्यानञ्च रप्रत्याहाराश्रयणरूपमित्युक्तम्, तेन तदनुरोधेन, सिद्धान्तकौमुदीकारेण वाक्यमिदं प्रयुक्तम्।

शेखरकृता च 'लपरत्वं वक्ष्यामि' इत्यत्र वच्पदस्वारस्याद् उरण्रपरो लपरश्चेति न्यासे भाष्यतात्पर्यमवधार्य कैयटाश्रितरप्रत्याहारः खण्डितः।

खण्डनप्रकारः

लण्सूत्रस्थाकारो यद्यनुनासिकत्वेन सूत्रकृदभिमतो भवेत्, तदा 'अतो ल्रान्तस्य' इति सूत्रे लकारं पाणिनिर्नोच्चारयेद् रेफेणैव व्यवहरेत्, तत्सामर्थ्यात् कल्प्यते, यद् रप्रत्याहारो नास्ति।

किञ्च लण्सूत्रघटकाकारोऽनुनासिकः स्यात्, तदा तमादाय 'इको यणचि' इत्यादि सर्वत्र च प्रत्याहारेणैव व्यवहारः कुर्यात्। यण्प्रत्याहारो न स्यात्, तदा महल्लाघवं स्यादिति भावः।

अपि च, अजादिप्रत्याहारेऽनुबन्धानां ग्रहणं न भवेत्, तदर्थं भाष्यकारेण हेतुत्रयमुपन्यस्तम्—

प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः[१]॥

प्रथमो हेतुः—आचारादिति। तस्यायमर्थः—तृषिमृषिकृषेरित्यादौ ककारादौ परतो यणाद्यकरणाद् अस्य च कालिकसम्बन्धेन हेतुता।

अनुमानस्वरूपन्तु 'अनुबन्धाः प्रत्याहारजन्यबोधीयविषयत्वाभाववन्तः, पाणिनेस्तादृशतात्पर्यविषयत्वात्'। यदि हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तदा पाणिनिः तृषिमृषिकृषिरित्यादौ इकारघटितं प्रयोगं न कुर्यात्। यतो न व्यभिचारी, अतोऽस्तु साध्यसाधकः।

द्वितीयहेतुः—'अप्रधानत्वात्'। प्रधानत्वन्नाम बोधकत्वेन शङ्करतात्पर्यविषयत्वरूपम्। एवञ्चानुबन्धाः प्रत्याहारजन्यबोधीयविषयत्वाभाववन्तः, बोधकत्वेन माहेश्वरतात्पर्यविषयत्वाभावात्। व्यतिरेकानुमितिरप्रधानहेतुका बोध्या। यद्ययं हेतुर्व्यभिचारी स्यात्, तदा अचाम् अक्षु हलां हल्सु इति भाष्योक्तिः असङ्गता स्यात्। अतो न व्यभिचारी।

---

१. महाभाष्ये, पृ. २०५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तृतीयहेतुः—'लोपश्चेति'। चो हेतौ, बलवत्तरलोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्।

अनुमानाकारस्तु अनुबन्धाः प्रत्याहारजन्यबोधीयविषयत्वाभाववन्तः, लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्। एवञ्च प्राक्सम्मतरप्रत्याहाराङ्गीकारे, तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः, यतो हि लण्सूत्राकारस्यानुनासिकत्वे इत्संज्ञायोग्यत्वरूपपक्षतावच्छेदकाक्रान्तत्वेऽपि तस्य लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वरूपहेतोरभावेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतोरभावाद् भागासिद्धिः स्पष्टैवातो रप्रत्याहारोऽङ्गीकरणीय इति। यद्यपि साध्यापेक्षया हेतोरव्यापकत्वमिष्टमेव कथं भागासिद्धिः। अत एव 'धूमवान् वह्नेः' इत्यादौ नानुमितिः, तथापि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वं हेतोरपेक्षितमिति नियमस्तथा चात्र अनुबन्धत्वावच्छेदेन साध्यतया हेतोरव्यापकत्वापत्तिर्दोषः। इयमेवापत्तिस्तार्किकैर्भागासिद्धिरुच्यते।

किञ्च हल्प्रत्याहारो यावन्न सिध्यति, तावद् अच्प्रत्याहारसिद्धये अपेक्षितायाश्चकास्येत्संज्ञायाः 'हलन्त्यम्'[1] इति सूत्रेण हल्पदार्थाज्ञानाद् हल्प्रत्याहारसिद्धिं कर्तुमशक्यतया हल्प्रत्याहारसिद्धिः अच्प्रत्याहारसिद्धेः पूर्वं कर्तव्या। तस्मिन्नेव काले लण्सूत्रघटकाकारस्य इत्संज्ञाभावेन हल्प्रत्याहारे तस्य ग्रहणात्। प्रत्याहारे जातिपक्षाश्रयणेन अनुनासिकाकारस्यापि बोधेन 'मा माँस्त्रायस्व' इत्यत्रानुनासिकपक्षेऽनुस्वारापत्तिर्दुर्वारा। 'सोऽस्ति' इत्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्चातो रप्रत्याहारो नाङ्गीकरणीयः।

किञ्च—अनुबन्धानां प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये अच्प्रत्याहारे प्रत्याहारार्थानुबन्धानां ग्रहणं कस्मान्न भवतीत्यत्राच्प्रत्याहार एव भाष्यकारेण शङ्का कृता, न तु हल्प्रत्याहारे, यतो हि अच्प्रत्याहारे विजातीया अनुबन्धा आसन्। हल्प्रत्याहारेऽनुबन्धास्सजातीयाः। यदि लण्सूत्रस्थाकारोऽनुबन्धः स्यात्, तदा हल्प्रत्याहारेऽपि विजातीयानुबन्धस्य सत्त्वात् तत्रापि भाष्यकारः शङ्कां कुर्यात्। अतः कल्प्यते यद् रप्रत्याहारो नास्ति। तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्। 'उरण्रपरः' इत्यत्रैव लग्रहणं कर्तव्यमिति भावः। 'लपरत्वं वक्ष्यामि' इति भाष्यस्येदमेव तात्पर्यमिति।

---

१. पा.सू. १।३।३।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रप्रत्याहारमण्डनम्

रप्रत्याहाराङ्गीकारे न कापि क्षतिः। यतो हि, अतो ल्रान्तस्येति सूत्रे लकारोच्चारणसामर्थ्याद् रपदं 'रेफलकारोभयविषयकबोधं जनयतु' इत्याकारक-पाणिनितात्पर्यानित्यत्वं कल्प्यते। तेन रदाभ्यां रषाभ्यामित्यादौ रपदेन लकारस्य ग्रहणं न भवति। तस्माच्छेखरोक्तदोषो न युक्तियुक्तः। शेखरकृतोक्तद्वितीय-दोषोद्धारस्तु—

'इणो यण्' इत्यादि सर्वत्र, व्याख्यानात् सन्देहाभावेऽपि सर्वत्र व्याख्याना-श्रयणे गौरवम्। णकारेण प्रत्याहारस्वीकारे व्याख्यानानाश्रयणान्महल्लाघवम्। किञ्च व्याख्यानाश्रयणेन इणो यणित्यादि, अभीष्टसिद्धिवत् सर्वत्र व्याख्यानेनैव सिद्धौ, इत्संज्ञाप्रत्याहारादयो न सन्तु, इत्यस्यापि कल्पनापत्तेः। 'नासूया कर्तव्या[१] यत्रानुगमः क्रियते' इत्यादिभाष्यवचनात् णकारेणैव यणादिप्रत्याहारे दोषाभावाच्च। लण्सूत्रस्थाकारोपलक्षणविधया लोपशास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वस्य सत्त्वात् तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिर्नास्ति। 'सोऽस्ति' इत्यादौ सुलोपापत्तिश्च 'सोऽस्ति' इत्यादि छान्दस इत्यादिनिर्देशाद् वारणीयेति। अतो रप्रत्याहार-खण्डनपरकशेखरग्रन्थो न समीचीन इति मे प्रतिभाति। एतावता रप्रत्याहार आवश्यक इति भावः।

उपदेश आद्योच्चारणम्[२]

शब्दशास्त्रे उपदेशपदार्थः पारिभाषिकः, न तु 'लोकप्रयुक्तधर्मं कुरु' इत्यादिविधिघटितवाक्यपरः। तत्र कस्तावत् पारिभाषिकोऽर्थ इति जिज्ञासायां प्रथमं सिद्धान्तकौमुदीकारो महावैयाकरणो भट्टोजीदीक्षितः परिभाषते—'उपदेश आद्योच्चारणम्'। उपोपसर्गकदिशिधातोर्भावे घञि प्रत्यये कृते सत्यर्थोऽयं निष्पद्यते। तत्र आद्यञ्च तदुच्चारणमाद्योच्चारणमिति कर्मधारयसमासः, न तु आद्यानामुच्चारणमाद्योच्चारणमिति षष्ठीतत्पुरुषः। यद्यत्र षष्ठीतत्पुरुषसमासः स्यात्, तदा उच्चारणे आद्यत्वं न सिध्येत्; अपि तु षष्ठीतत्पुरुषसमासे उच्चारणे प्रथमत्वं स्यादतो द्वितीयोच्चारणेऽतिव्याप्तिः स्यात्।

यद्यपि कर्मधारयसमासेऽप्यतिव्याप्तिस्तदवस्था, यतो हि द्वितीय-वर्णापेक्षया प्रथमस्याद्यत्वं तृतीयवर्णापेक्षया द्वितीयस्याद्यत्वमतः सर्वत्राद्यत्वस्य

---

१. महाभाष्ये, पृ. ३५५।

२. सिद्धान्तकौमुदी, पृ. १०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विद्यमानत्वादुपदेशपदमव्यावर्तकं स्यात्। अत आद्यत्वमपि पारिभाषिकम्, तच्चेदम्—

'अज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वमाद्यत्वम्'[१]।

एवम्भूतार्थप्रतीतौ किं बीजमित्यत्र शेखरकृता प्रतिपादितम्—'उपशब्दस्याद्यर्थत्वाद्दिशेरुच्चारणक्रियत्वात्'[२]। अनेनोपायेनाद्योच्चारणरूपार्थस्य प्रतीतिर्भवति। कैयटेनापि अस्यार्थस्य समर्थनं कुर्वतावोचि—'इत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन[३] उपदिशिर्गृह्यते, इति। तत्रैव भाष्येऽपि, 'येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वोच्चारणं[४] तेषामेवोपदेशव्यवहारः'। नैकविधभाष्यकैयटप्रामाण्याद् उपदेश आद्योच्चारणमिति सिद्धान्तः कृतो भट्टोजीदीक्षितेन।

किन्त्वत्र पक्षे भाष्यविरोधः। तथा हि—महाभाष्यकृता उपदेशग्रहणप्रयोजनं निरूपयता प्रतिपादितं यदुपदेशग्रहणाभावे 'अभ्र आँ अपः' इत्यादौ गुणैः प्रापितस्योद्देश्यस्य 'आँ' इत्यस्य इत्वापत्तिः। तद्वारणाय वार्तिककृता 'उपदेशेऽजनुनासिक' इति सूत्रस्थाने 'उपदेशनेऽजनुनासिक' इति न्यासः कृतः। तन्न्यासस्यायमाशयो यदुपदेशशब्दो नासौ भावघञन्तः, अपि तु उपदिश्यते अनेन उपदेशः शास्त्रम्। 'अभ्र आँ अपः' इत्युपदेशस्य कर्म, न तु करणमिति न दोष इति वार्तिकाभिप्रायः। तत्रैव भाष्ये वार्तिककृद्दर्शितन्यासस्य खण्डनाय, एवञ्च न्यासीयार्थस्य सूत्रत एव लाभाय आचार्येण पतञ्जलिनोपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वमङ्गीकृतम्, न तु भावसाधनत्वमित्येव भाष्यविरोधो भावसाधनवादिमते; किन्त्वयं भाष्यविरोधोऽकिञ्चित्करः। यतो हि भावघञन्तपक्षं समर्थयता सिद्धान्तकौमुदीकारेण भाष्यस्यास्य प्रौढिवादित्वं साधितम्। प्रौढिवादित्वे बीजं करणे घञि कस्यापि सूत्रस्योदेश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमिति। प्रौढ्या महत्त्वेन हठादविचार्य बोधयितुं वादः प्रौढिवादः। एतावता नायं भाष्यविरोधो दोषावहः।

'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्'[५] इत्यत्र संज्ञायाः प्रायिकत्वं स्वीकृत्य, कथञ्चित् करणार्थकघञ्प्रत्ययः कर्तुं शक्यः; किन्तु ल्युटा तस्य बाधात् तस्य दुर्लभत्वं तदवस्थैव। 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इत्यनेनापि उपदेशशब्दस्यासंज्ञात्वात् कर्तुमशक्यम्। यदि तत्र सूत्रे प्रायेण पदस्यान्वयः संज्ञायामित्यनेन सह

---

१. लघुशब्देन्दुशेखरे, पृ. ६८; २. तत्रैव, पृ. ६८।
३. महाभाष्ये कैयटः, पृ. २०३; ४. तत्रैव, पृ. २०३।
५. पा.सू. ३।३।१९।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

क्रियते, तदा क्वचिदसंज्ञायामित्यर्थेण प्राप्तिर्वक्तुं शक्या; किन्तु विशेषणं विशेषणेन सहान्वयसामर्थ्यं न लभते, परस्परनिराकाङ्क्षत्वात्।

गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य विशेषणे साकाङ्क्षत्वे इतरान्वयो नोचितः बाहुलकन्तु अगतिकगतिः। तस्मात् करणे घञो दुर्लभाद् भावप्रत्यय एव न्याय्य इति प्राङ्मतम्।

नव्यमतम्—महावैयाकरणेन नागेशभट्टेनोपदेशशब्दस्य शास्त्रपरत्वमेवाङ्गीकृतम्। तैः उपदिश्यते अनेन उपदेशः शास्त्रमिति व्युत्पत्तिं स्वीकृत्य बाहुलकात् करणे घञ्प्रत्यय उररीकृतः। उपदेशग्रहणप्रयोजनप्रतिपादकभाष्यस्याप्रौढिवादित्वमपि साधितम्। न केवलं तैः कश्चन विशिष्टः पक्षः स्वीकृतः, अपि तु आद्योच्चारणवादिमते अनेके आक्षेपाः कृताः।

किञ्च 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्रोपदेशग्रहणस्य प्रयोजनं प्रतिपादयता भाष्यकारेणोपदेशपदस्य शास्त्रमेवार्थः कृतः। अनेन भाष्येण प्रत्यक्षकथनमुपदेश इत्येव समायाति। तथा स्वीकृते 'लृटः सद्वा' इत्यनेन विहितशतृशानचोः निष्ठाशब्देन विहितक्तक्तवतोः साक्षात् शतृशानचत्वादिधर्मेणाख्यानाभावाद् इत्वानापत्तिः।

न च 'तौ सत्' इत्यत्र तच्छब्देन इत्संज्ञकविशिष्ट—'आन् तृ' इत्यस्य परामर्शेन 'लृटः सद्वा' इत्यनेन तादृशस्यैव विधानान्न दोष इति वाच्यम्।

किञ्च 'क्तक्तवत् निष्ठा' इति परिभाषासूत्रं न तु संज्ञासूत्रमिति 'यत्र, तत्र, उपतिष्ठत, विधीयत' इति चत्वारि पदान्यध्याहृत्य, 'यत्र निष्ठापदं श्रूयते, तत्र क्तक्तवतू उपतिष्ठेते' इत्यर्थद्वारा निष्ठासूत्रे साक्षाद् बोधितस्यैव क्तादिप्रत्ययस्योपस्थितिः। अतस्तत्रापि नास्ति दोष इति।

'चित्यग्निचित्ये'[1] इति सूत्रेण निपातानुमितक्यबादीनां पादेः इत्वानापत्तिः। यतो हि क्यप्प्रत्ययस्योपस्थितिर्न हि साक्षात्, अपि तु निपातत्वरूपगुणैर्भवति।

यद्यपि 'वदः सुपि क्यप्' इति सूत्रे क्यप्प्रत्ययः साक्षादुच्चरितः, तथापि, 'अन्यत्रोच्चरितः शब्दः अन्यस्य सम्बन्धी न भवति' इति भाष्यतात्पर्यादुभयोः क्यप्प्रत्यययोः परस्परभेदः। अत उक्तदोषस्तादवस्थैव। 'अन्यत्रोच्चरितः अन्यसम्बन्धी न भवति' इत्यत्र किं मानमिति जिज्ञासायां प्रमाणत्वेन भाष्यमुपस्थाप्यते।

---

१. तदेव-३।१।१३२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भगवता भाष्यकारेण 'तस्यापत्यम्[१], अत इञ्' इति सूत्रद्वयस्थाने 'तस्यापत्यमत इञ्' इत्येकैव न्यासः कृतः। तस्येदं तात्पर्यम्, यदन्तप्रातिपदिकप्रकृतिकषष्ठ्यन्तसुबन्तादपत्यार्थे इञ्प्रत्ययः स्यात्। यथा दक्षस्यापत्यं दाक्षिः। अत्र न्यासे अदन्तप्रातिपदिकषष्ठ्यन्तसुबन्तादपत्यार्थे प्रत्ययः प्राप्तः; किन्तु उदन्तप्रातिपदिकप्रकृतिकभानुशब्दात् प्रत्ययो न प्राप्तः। अतः 'औपगवः, भानवः इत्यादीनां सिद्धिः कथं भविष्यतीति जिज्ञासायां भाष्यकृतानुक्तरूपशेषत्वाद् भविष्यतीत्युक्तम्। यतो हि अदन्तप्रातिपदिकसम्बन्ध्यपत्यमुक्तमुक्तम्, न तु उदन्तप्रातिपदिकसम्बन्धि, तस्मादनुक्तरूपशेषत्वं समायाति। यदि 'अन्यत्रोच्चरितः अन्यसम्बन्धी स्यात्, तदा अदन्तसम्बन्ध्यपत्यस्योक्तत्वात् शेषे सूत्रे तदेवापत्यम्, न त्वन्यत्। एवञ्च कथं तस्यानुक्तत्वं प्रतिपादितं भाष्ये। तत्प्रतिपादनपरकभाष्यप्रामाण्यात् कल्प्यते यद् अन्यत्रोच्चरितः शब्दः अन्यस्य सम्बन्धी न भवति।

अतः क्यप्घटकपकारस्येत्वानापत्तिः। एवञ्चोपदेशपदार्थस्तथा स्वीकरणीयो यथा क्तक्तवतु-शतृशानचादीनां सङ्ग्रहो भवेत्, 'अभ्र आँ अपः' इत्यस्य व्यावृत्तिश्च भवेत्। एवञ्च तद्व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय च उपदेशशब्दस्य शास्त्ररूपमर्थः स्वीकरणीय इति। तच्च प्रयोगशासनकरणभूताः धात्वागमनिपातप्रातिपदिकप्रत्यादेशा इति। 'अभ्र आँ अपः' इत्यत्र प्रयोगशासनकरणत्वं नास्ति। यतो हि 'आँ' इत्ययमादेश' स्वयमेव साधुत्वं प्राप्नोति, न तु कञ्चित् प्रयोगं शास्ति। अतो नेत्संज्ञकः। कैयटेन तु शास्त्रे उच्चरितोऽनुनासिक एव इत्संज्ञकः। अस्योच्चरितत्वाभावान्न दोषः।

किञ्च—उपदेशशब्देनाद्योच्चारणविषयत्वमङ्गीक्रियते, तदा 'भवतष्ठक्छसौ' इत्यत्र समुदाये आद्योच्चारणविषयत्वस्य सत्यपि, अवयवस्य ककारस्याद्योच्चारणविषयत्वाभावाद् इत्वानापत्तिः। समुदायोपदेश एव ऋषीणां तात्पर्यं न त्ववयवोपदेशे, यदि प्रत्ययत्वविशिष्टान्त्यस्येत्संज्ञा क्रियते, तदा उपदेशपदं व्यर्थं स्यात्। अन्त्येनैव व्यावृत्तिः सिध्येत्।

केचित्तु—अभिनवचन्द्रिकायामुपदेशशब्दस्य परिष्कृतोऽर्थो विद्यते। तद्यथा—'स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजकतात्पर्यप्रयोज्योच्चारणविषयत्वमुपदेशत्वम्'[२]।

---

१. पा.सू. ३।१।१३२।

२. अभिनवचन्द्रिका'टीका' लघुशब्देन्दुशेखरः, पृ.४०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

लक्षणसमन्वयस्तु—स्वं गुप्तिज्सूत्रेण विधीयमानः सन् तद् वृत्तिश्रावण-प्रत्यक्षविषयतावच्छेदको धर्मः सन् शब्दत्वरूपो धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नविषयता-प्रयोजकं तात्पर्यं सन्शब्दः कुत्साद्यर्थं बोधयत्वित्याकारकं तत्प्रयोज्योच्चारणं सन्-शब्दस्य तद्विषयत्वं सन्शब्दे इति समन्वयः; किन्तु एतादृशलक्षणस्वीकारे गुप्तिज्सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तिः। तत्र हि भाष्यकारेण षष्ठीप्रकल्पकत्वरूपः कश्चन विशिष्टः पक्ष उपस्थापितः। ङमो ह्रस्वादचि इत्यादिस्थले यत्र पञ्चमी, सप्तमी इत्युभयनिर्देशो विद्यते, तत्रार्थसम्पादनाय तस्मिन् तस्मादिति सूत्रद्वये षष्ठीपदमनुवर्त्य तस्मिन्न षष्ठी, तस्मात् षष्ठी इति वाक्यं प्रकल्प्य सप्तम्यन्तान्वयिवाचकात्पदात् षष्ठी, पञ्चम्यान्तान्वयिवाचकात् पदात् षष्ठी इत्यर्थः प्रकल्पितः। अस्मिन्नर्थे गुप्तिज् इत्यत्रापि षष्ठीप्रकल्पकत्वापत्तिः। सनः कः स्यादिति जिज्ञासायां प्रत्त्यासत्या सनः सन् भवतु इति प्रकल्पपक्षे, आदेशभूते सनि उपदेशे इत्युच्यमाना इत्संज्ञा न स्यात्। यदि भवत्सम्मतस्ववृत्तिश्रावणेत्यादि-लक्षणस्वीकारे आदेशे सनि उपदेशस्य सत्त्वाद् इत्संज्ञा न स्यादिति भाष्यविरोधः स्पष्ट एव। अस्य भाष्यस्यैकदेशित्वेन तद्विरोधोऽकिञ्चित्करः। यतो हि भाष्यकृता ङमो ह्रस्वादचि इति सूत्रे 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति समाधानान्तरमुक्तम्, अनेन पूर्वभाष्यस्यैकदेशित्वं स्पष्टमेव।

यद्यपि स्ववृत्तिश्रावणप्रत्यक्षविषयतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयताप्रयोजक-तात्पर्यप्रयोज्योच्चारणविषयत्वरूपोपदेशपदार्थस्वीकारे भवतष्ठक्छसौ इत्यत्र कस्येत्वानापत्तिः, तथापि तत्रावयवे आचार्यस्य तात्पर्यमवधार्य पूर्वोक्तदोषः परिहरणीय इति एवञ्चोपदेशपदार्थविमर्शे आचार्यैः पक्षद्वयमुपस्थापितम्। एकस्तावत् करणघञन्तः, अपरस्तावद् भावघञन्तः। यस्य पक्षस्य यत्रापेक्षा स पक्षस्तत्र स्वीकरणीय इति।

अन्ये तु—कैश्चिदाचार्यैरुपदेशपदस्य परिगणितार्थ एव स्वीक्रियते। स च क इति जिज्ञासायामुच्यते—

धातुसूत्रगणोणादिवाक्यलिङ्गानुशासनम्।
आगमप्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः[1]।।

एतेषां मते 'चित्रङ्' इत्यत्र ङकारस्येत्वानापत्तिः। एवञ्च तेऽत्र प्रष्टव्या यद् एतेषामुपदेशसंज्ञा उद् योगमात्रम्। उपदेशसंज्ञा इति वक्तुमशक्यम्, शास्त्रकारैः

१. प्रक्रियाकौमुदी, पृ. १६।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कुत्रापि संज्ञात्वेन व्यवहारो न कृतः। अस्मदादिकृतसंज्ञास्वीकारे शास्त्राव्यवस्थापत्तेः। किञ्च रघुनाथादिशब्दे णत्वापत्तेश्च, 'असंज्ञात्वाद् घप्रत्ययो न'[१] इति भाष्यविरोधापत्तेश्च। आमोऽपि त्वमदन्तत्वादित्यादि स्वपरग्रन्थविरोधः। यतो हि स्वयमेव एकत्र आमः अमित्वमुक्तम्। यदि उपदेशपदेन धातुसूत्रादि गृह्यते चेत्, तदोत्सृष्टानुबन्धस्य प्रत्ययत्वात् तस्येत्संज्ञायां मित्वं स्यात्। अतोऽत्र पक्षे स्वपरग्रन्थविरोधः स्पष्ट एव। तस्माद् उपदेशशब्दस्य पूर्वोक्तार्थ एव स्वीकरणीय इति।

प्रयोजनम्

उपदेशग्रहणस्य प्रयोजनं निरूपयता भाष्यकारेण प्रत्यपादि यदत्र सूत्रे उपदेशपदं न स्यात्, तदा 'अभ्र आँ अपः' इत्यादौ 'आँ' इत्यस्य इत्संज्ञा स्यात्। अत उपदेशग्रहणं कर्तव्यम्। 'अभ्र आँ' इतिवद् अनुनासिकविधानसामर्थ्यात् तद्वारणं कर्तुं शक्यम्। तथा पूर्वसूत्रे उपदेशग्रहणस्य फलाभावाद् उत्तरार्थमित्युक्तम्। उत्तरसूत्रेऽपि तस्य किमपि प्रयोजनं नास्ति। यतो हि तत्रान्त्यग्रहणसामर्थ्याद् यत्किञ्चित् समुदायान्त्यस्येत्संज्ञा वारयितुं शक्या। अत उपदेशग्रहणस्य किं प्रयोजनमिति प्रश्नो जागर्ति। यद्यपि भाष्यकृताऽस्य किमपि प्रयोजनं न निगदितम्; अपि तु उत्तरार्थमित्युक्तम्, किन्तु तत्र फलं न दत्तम्।

गुरुपरम्परातो विशेषतः प्रो.राममनोहरमिश्रमहाभागानां चिन्तनेन भाष्यानुत्तरितमुपदेशपदस्य प्रयोजनमस्माभिः प्राप्तम्। तच्च किम्— अन्योन्याश्रयदोषपरिहाराय 'हलन्त्यम्' सूत्रावृत्तिरिति सर्वजनीनसिद्धान्तः। तस्यार्थः क्रियते 'हलि इति सूत्रे'।

यो हल्पदार्थोऽप्रसिद्धः, यस्य ज्ञानाय आवृत्तिः क्रियते। किमावृत्तिमात्रेण अप्रसिद्धस्य पदार्थस्य ज्ञानं भवति। यथा कश्चन घटो न जानाति, सः पृच्छति घटपदार्थः क इति, पृष्टे सति ज्ञापयिता चेद् घटमावर्तयति, घट इति घट इति, एवं करणे घटं स न जानाति, तथैव हल्पदेन सूत्रमेव ग्राह्यम्। कथं बोधः? अतस्तल्लाभाय आवृत्तिभूते हलन्त्यमिति सूत्रे उपदेशपदं सम्बध्यते। एवञ्चाद्योच्चारणविषयीभूतो हल् ग्रहीतव्यः। हल्धातोरेकदेशो यद्यपि हल् अस्ति, तथापि तत्राद्योच्चारणविषयीभूतत्वं नास्ति। अत आद्योच्चारणविषयीभूतत्वेन सूत्रस्यैव ग्रहणं भवति, न त्वन्यस्य। अत एव महावैयाकरणेन शेखरकृता नागेशभट्टेन उक्तम्—

१. प्रौढमनोरमा, पृ. ३०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'तत्रापि [१]उपदेशपदं सम्बध्यते तद्बललभ्यमर्थमाह—सूत्रेति'। इदमेवोपदेशग्रहणस्य प्रयोजनमिति।

निष्कर्षस्तु—भावघञन्तोपदेशपदार्थस्वीकारे 'लृटः सद्वा', 'निष्ठा' इत्यादिविहितशतृशानच्क्तक्तवतूनामित्वानापत्तिः। किञ्चोद्देशस्य प्रातिपदिकानां नोपदेश इति भाष्यप्रामाण्यात् चित्रङ इत्यत्रेत्वानापत्तिः। करणे घञि स्वीकृते सति कुत्रापि नातिप्रसङ्गः। तत्तद्दोषवारणाय बहुविधक्लिष्टकल्पनापेक्षया, करणघञन्तः पक्ष एव श्रेयान् इति तत्त्वम्।

अन्योन्याश्रयादिदोषविचारः

प्रायः शब्दशास्त्रे त्रयो दोषाः प्राप्नुवन्ति। तत्र प्रथमोऽन्योन्याश्रयः, द्वितीय आत्माश्रयः, तृतीयः चक्रकश्चेति। तत्रादौ अन्योन्याश्रमदोषपरिहारपूर्वकं विचारः क्रियते। अन्योन्याश्रयः स्थलत्रये भवति—ज्ञप्तौ उत्पत्तौ स्थितौ चेति। ज्ञप्तौ अन्योन्याश्रयो व्याकरणशास्त्रे बहुत्र मिलति, परिहारोऽपि तत्र तत्र कृतो विद्यते। तद्यथा—'हलन्त्यम्' आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रयोः।

उपपादनम्—वाक्यार्थबोधे पदार्थबोधस्य कारणत्वं सर्वसम्मतत्वेन हलन्त्यमित्यादौ पदद्वयं विद्यते, हल् इति प्रथमान्तम्, अन्त्यमिति प्रथमान्तम्, तत्रान्त्यपदार्थस्तु यस्मात् परो नास्ति सोऽन्त्य इति प्रसिद्ध एव, कस्तावद् हल्-पदार्थ इति जिज्ञासायां हल्पदेन त्रयोऽर्था उपस्थिता भवन्ति—प्रथमो हल्प्रत्याहारः, द्वितीयन्तु हल्सूत्रमिति, तृतीयस्तु हल्धातुः। धातोः अदन्तत्वात् तस्य हल्पदार्थतया ग्रहणमशक्यम्, अन्यथा हलान्त्यमिति सूत्रं स्यात्। यदि हल्पदेन हल्सूत्रं गृह्यते, तदा हल्सूत्रस्यान्त्यमिद् भवति इत्येवार्थः स्यात्। एवमर्थे सति विभक्तिघटकानां तवर्गसकारमकाराणां केनापि सूत्रेण इत्संज्ञा प्राप्नुयात्। प्राप्तस्यैव निषेध इति सिद्धान्तानुरोधेन प्राप्त्यभावात् 'न विभक्तौ' इति सूत्रवैयर्थ्यापत्तिः। एवञ्च तत्सूत्रसार्थक्याय, उपदेशेऽन्त्यस्य हलः इत्संज्ञा, इत्यर्थस्यावश्यकतया हल्प्रत्याहारवाच्यानां ग्रहणमादिरन्त्येन सहेता-सूत्राधीनम्। हकारादिलान्त-समुदायघटकानां हल्पदेन बोधः प्रत्याहारसिद्धिं विना दुर्घटः। प्रत्याहारसिद्धौ चादिरन्त्येन सहेता इत्यस्य वाक्यार्थबोधोऽपेक्ष्यते। इत्पदार्थज्ञानाधीनं हल्पदार्थज्ञानं हल्पदार्थज्ञानाधीनमित्पदार्थज्ञानमतः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयदोषः, अन्योन्याश्रयाणि कार्याणि च न भवन्ति।

---

१. लघुशब्देन्दुशेखरे, पृ. २०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परिहारस्तु—अन्योन्याश्रयदोषपरिहाराय शब्दशास्त्रे भट्टोजीदीक्षितेन महावैयाकरणेन नागेशेन वा बहवः पक्षा उपस्थापिताः, तत्र केचन पक्षा उपस्थाप्यन्ते।

प्रथमः पक्षः—'हयवरट्' इत्यारभ्य 'हल्' इति सूत्रपर्यन्तं दशसूत्राणि आवर्त्य 'शषसर्' इत्यन्तं नवसूत्राणि उद्दिश्य दशमेन हल्संज्ञा विधीयते। एकैकस्यावर्तनस्य क्रमवतां वर्णानां ज्ञाने उपयोगः, अन्यस्य च संज्ञासंज्ञिभावे उपयोग इति तात्पर्यम्। एवञ्चेत्संज्ञाज्ञानं विनैव हल्पदार्थज्ञानाद् नान्योन्याश्रयशङ्केति प्रथमः पक्षः।

द्वितीयः पक्षः—उपदेशेऽजनुनासिक इत्, हलन्त्यमिति सूत्रद्वयस्थाने, उपदेशे इदन्त्यम्, अच्, अनुनासिक इति सूत्रत्रयी कर्तव्या। हल्ग्रहणं न कार्यम्। उपदेशावस्थायामन्त्यमिद् भवति। अच्हलित्युभयसाधारणस्येत्संज्ञा क्रियते।

पूर्वयोगेन हलिव अचोऽपि इत्संज्ञायां सिद्धायां किमनेन सूत्रेण अन्त्यस्येत्-संज्ञाविधानार्थमावश्यकमिति भावः। किञ्च सर्वविधस्याच इत्संज्ञा पूर्वेणैव सिद्धा, अनुनासिक इति सूत्रमपि नियमार्थमिति, अच इत् चेत् तदानुनासिकस्यैव। एतेन निरनुनासिकस्येत्संज्ञा व्यावृत्ता भवति। एवं क्रमेण हल्ग्रहणाभावे अन्त्यस्य लकारेत्संज्ञायां हल्प्रत्याहारसिद्ध्या ततोऽन्येषां प्रत्याहाराणां सिद्ध्या, अन्योन्याश्रयदोषो नास्ति इति द्वितीयः पक्षः।

यद्यपि अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति न्यायेन अनन्तरस्य विद्यमानस्याच एव नियन्त्रिते, तदा निरनुनासिकस्येत्संज्ञा दुर्वारा, तथापि योगविभागकरणसामर्थ्याद् अनन्तरस्येति न्यायापत्तिः। 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति सूत्रसामर्थ्याद् विपरीतनियमोऽपि न भवति।

अत्र पक्षे केचन आक्षिपन्ति यदत्र योगविभागेन हल्ग्रहणं प्रत्याख्याय अन्योन्याश्रयपरिहारो नोचितः। तथा सति सूत्रभेदेन पारायणेऽदृष्टहानिः; किन्त्वयमाक्षेपो न युक्तियुक्तः, यतो हि 'सूत्रभेदं तमुपाचरन्ति'[१] इति भाष्योक्तेर्नेदृशः सूत्रभेदो दोषाय भवति। यतोऽस्य न्यासस्य लघुत्वेनापाणि-नीयत्वमकिञ्चित्करमिति भावः। सति सम्भवे दृष्टप्रयोजनपूर्वकमदृष्टप्रयोजनं कल्पनीयम्। अत एव तत्र तत्र भाष्यकृता क्रियमाणं ज्ञापकं नोच्छिद्यत इति द्वितीयः पन्था।

१. लघुशब्देन्दुशेखरः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तृतीयः कल्पः—अत्र पक्षे 'आदिरन्त्येन सहेता' इति सूत्रे व्युत्पत्त्या सहेता-शब्दो मध्यगवर्णरूपमर्थं बोधयति। कथमिति चेत्, इण्धातोः तृच्प्रत्यये आङ् उपसर्गेण सम्बन्धे पररूपे, प्रथमैकवचने सहेता इति सिद्धम्।

सह आ समन्ताद् एति गच्छति, बुद्धिविषयं करोतीति मध्यगो वर्णः। इत्यर्थस्वीकारे नास्ति अन्योन्याश्रयदोष इति तृतीयः कल्प इति शास्त्र-विवेचकानाम्।

सिद्धान्तकल्पः—यद्यपि एते सर्वेऽपि कल्पाः शास्त्रे शब्दतत्त्वविज्ञै-रुपस्थापिताः; किन्तु इतः पूर्वतो यावन्तो कल्पा विचारपथि आगतास्ते सर्वेऽपि आपातरमणीयाः। प्रथमकल्पे दशसूत्रावृत्तौ महद्गौरवमिति। योगविभागद्वारा यो हि पक्ष उपस्थापितो विद्यते, तत्रापि ज्ञानगौरवमिति। कण्ठाभिघातगौरवमेवा-दरणीयमिति राजाज्ञा नास्ति। अतो न श्रेयान् द्वितीयः कल्पः। तृतीयकल्पोऽपि अन्योन्याश्रयदोषपरिहारप्रतिपादकभाष्यप्रामाण्यात् कल्प्यते। इण्धातोस्तृचि प्रत्यये वृद्धिप्रसङ्गः। एतावता सा व्युत्पत्तिर्दुःशकेति। अतस्तद्दोषवारणायावृत्तिरेव गरीयसीति दिक्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वेदाङ्गेषु निरुक्ताङ्गवैशिष्ट्यम्

डॉ. देवेन्द्रनाथत्रिपाठी
उपाचार्यः, संस्कृतविभागस्य
स्वामी देवानन्द-स्नातकोत्तरमहाविद्यालये
मठ-लार, देवरिया

❀ ❀ ❀

जगतो धारकस्य साक्षात्परमेश्वरस्यापि निःश्वासभूतस्य[१] वेदपुरुषस्य स्वरूपार्थयोः संरक्षणार्थं वेदाङ्गानां समुदयो जातः। 'अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते अमीभिरित्यङ्गानि' इत्यनया व्युत्पत्त्याऽङ्गशब्दस्योपकारकोऽर्थोऽस्ति। वेदस्तु भाषाभावयोरुभयोरपि दृष्ट्या गभीरतम एव। अतो वेदाङ्गसाहित्यमपहाय वेदानां सम्यगर्थपरिज्ञानं भवितुं न शक्नोति। इदमेवोरीकृत्य श्रीमता सायणाचार्येण वेदाङ्गप्रयोजनप्रसङ्गे स्ववेदभाष्यभूमिकायामुक्तम्—

'अतिगभीरस्य वेदस्यार्थमवबोधयितुं शिक्षादीनि षडङ्गानि प्रवृत्तानि'[२] इति।

अस्य वेदाङ्गसाहित्यस्य प्रादुर्भावस्तु उपनिषत्काल एव जातः। मुण्डकोपनिषदि परापरे चेति द्वे विद्ये वर्णिते स्तः। तत्रापराविद्यारूपेण वेदाङ्गानां सर्वप्रथमं वर्णनं तत्रैव मिलति। यथोक्तम्—'द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च। तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति। अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते'[३] इति।

शिक्षादिषु वेदाङ्गेषु निरुक्तस्यातीवमहत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। निरुक्तं तु निघण्टुपदानां निर्वचनशास्त्रम्। क्लिष्टानां वैदिकशब्दानां सङ्ग्रहग्रन्थो निघण्टुः। एतेषां क्लिष्टतमानां वैदिकशब्दानां व्याख्यानपुरःसरं निर्वचनं निरुक्तग्रन्थेषूपलभ्यते।

---

१. यस्य निःश्वसितं वेदाः, सायणाचार्यः, ऋ.भा.भू. पृ. २।

२. ऋ.भा.भू. पृ. ११६।

३. मु.उपनि. १।१।४५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अतो निरुक्तग्रन्था: स्वतन्त्ररूपेण वेदार्थावबोधने सहायका:। अत एवोक्तं सायणाचार्येण ऋग्वेदभाष्यभूमिकायाम्—

'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्'[1] इति।

अद्यत्वे ह्युपलब्धस्य निघण्टुसमाम्नायस्य कर्त्ता निरुक्तकारो यास्काचार्य एवेति मधुसूदनदयानन्दप्रभृतयो विद्वांस: स्वीकुर्वन्ति[2]; परन्त्वियं विचारणा न समीचीना। यतो हि महाभारते निघण्टुसमाम्नायस्य कर्तृरूपेण प्रजापते: कश्यपस्य नामोल्लेखो दरीदृश्यते। यथोक्तम्—

वृषो हि भगवान् धर्म: ख्यातो लोकेषु भारत।
निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम्।।
कपिर्वराह: श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते।
तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापति:[3]।। इति।

निरुक्तवृत्तिकारो दुर्गाचार्योऽपि यास्काचार्यस्य निघण्टुकपदकर्त्तृत्वं नानुमोदयति। दावनेऽकूपारयो: पदयोर्व्याख्यानप्रसङ्गे वृत्तिकारेण दुर्गाचार्येणानुमोदितं यदन्यैरेव ऋषिभि: समाम्नाय: समाम्नात:, अन्य एव विद्वान् तेषां निघण्टुपदानां व्याख्यानकर्त्ता। यतो हि यदि निघण्टुपदसङ्ग्रहकर्त्ता भाष्यकर्त्ता चैक एव विद्वान् भवेत्, तर्हि निघण्टुपदपाठक्रमेणैव पदव्याख्यानमपि स्यात्, परन्तु निघण्टुपदक्रमानुसारं पदव्याख्यानं नोपलभ्यते। अतोऽन्यो निघण्टुपदसङ्ग्रहकर्त्ता, अन्यश्च पदव्याख्याता। इदमेवानुमोदयन्नुक्तं वृत्तिकारेण दुर्गाचार्येण—

'एतस्मिन् मन्त्रे अकूपारस्य दावने इत्येवमनयो: पदयोरनुक्रम:, तेन ज्ञायते अन्यैरेवायमृषिभि: समाम्नाय: समाम्नात:, अन्य एव चायं भाष्यकार इति। एको हि समाम्नायं भाष्यं च कुर्वन् प्रयोजनस्याभावाद् एकमन्त्रगतयो: पाठानुक्रमं नामङ्क्ष्यत'[4] इति। पुन: महाभारतेऽपि यास्काचार्यस्य नामोल्लेखो निरुक्तकाररूपेणोपलभ्यते, न तु निघण्टुपदसङ्ग्रहकर्तृरूपेणोपलभ्यते। यथोक्तम्—

---

१. ऋ.भा.भू., पृ. १३०।

२. वैदिक वाङ्मय का इतिहास, भाग-१, खण्ड-२, पृ. १६२।

३. महाभारते, मोक्षपर्व अ. ३४२, श्लो. ८६-८७।

४. निरुक्तम्, दुर्गवृत्ति:।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्कर्षिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधो नष्टं निरुक्तमधिजग्मिवान्[1] ।।

निघण्टुकालस्यानन्तरं निरुक्तानां कालः समुदेति 'निरुक्तं चतुर्दशप्रकारकमि'त्युक्त्वा[2] श्रीमता दुर्गाचार्येण निरुक्तानां चतुर्दशसंख्या परिगणिता। यास्काचार्येण स्वनिरुक्ते आग्रायणौपमन्यवौदुम्बरायणौर्णवाभकाथक्यक्रौष्टुकिगार्ग्यगालवतैटीकिवार्षायणिशाकपूणिस्थौलाष्ठीविनामधेया द्वादशसंख्यका निरुक्तकाराः परिगणिताः। त्रयोदशस्थानीयस्तु निरुक्तकारः स्वयं यास्काचार्य एव; परन्तु चतुर्दशो निरुक्तकारो नहि विज्ञायते, यस्य विचारणा नामोल्लेखो वा स्यात्। अन्येषामाग्रायणादीनां निरुक्तकाराणां मतस्यापि परिज्ञानं यास्काचार्यस्य निरुक्तशास्त्रस्यावलोकनेन कर्तुं शक्यते।

शिक्षादिषु वेदाङ्गेषु निरुक्तस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। यतो हि वेदाङ्गेषु शिक्षायान्तु केवलं स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकार[3] एवोपदिश्यते व्याकरणशास्त्रं तु प्रकृतिप्रत्ययाद्युपदेशेन शब्दस्वरूपमेव प्रसाधयति, तस्मिन् वेदार्थविचारणा न प्रधानभूता। आश्वलायनादिकल्पशास्त्रेष्वपि यागप्रयोग एव समग्ररूपेणोपवर्णितः। छन्दःशास्त्रमपि मुख्यतया छन्दसामेव वर्णनं करोति, वेदार्थं तु न स्पृशति। तथैव वेदाङ्गेषु ज्यौतिषशास्त्रमपि वैदिकशब्दानामर्थचिन्तामपहाय यज्ञसमयसिद्धिं कृत्वैवात्मतोषमुपयाति; परन्त्वतस्तु विपरीतं निरुक्तशास्त्रस्य क्लिष्टतमानां निघण्टुसमाम्नायगतानां वैदिकानां पदानामर्थप्रत्यायनमेव मौलिभूतं प्रयोजनम्। निघण्टुसमाम्नायस्यार्थावबोधे निरुक्तशास्त्रमतिरिच्य केवलं व्याकरणशास्त्रमेव नोपकरोति। यतो हि तत्र स्थलविशेषेषु एतावन्ति हिरण्यनामानि, एतावन्ति पृथिवीनामानीति स्पष्टमभिहितम्। अतो निरुक्तशास्त्रमेव शक्नोति सम्यक्तया वेदार्थमवगमयितुम्। यथोक्तं सायणाचार्येण—

'गौ ग्मा ज्मा क्ष्मा क्षा क्षमा' इत्यारभ्य 'वसवः वाजिनो देवपत्न्यो देवपत्न्यः' इत्यन्तो यः पदानां समाम्नायः समाम्नातः, तस्मिन् ग्रन्थे पदार्थावबोधाय परापेक्षा न विद्यते। एतावन्ति हिरण्यनामानि इत्येवं तत्र तत्र विस्पष्टमभिहितत्वात्'[4] इति।

---

१. महाभारते, मोक्षपर्व, अ. ३४२, श्लो. ७१।

२. निरुक्ते, दुर्गवृत्तिः, १/१३।

३. ऋ.भा.भू., पृ. ११७।

४. तदेव, पृ. १३१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वेदे त्वर्थस्यैव प्राधान्यमिति ऋगेव समर्थयति—

स्थाणुरयं भारहार: किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।
योऽर्थज्ञ इत् सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा[1]।। इति।

निरुक्तशास्त्रे तु सर्वत्रार्थस्यैव प्राधान्यम्, न तु प्रकृतिप्रत्ययात्मकस्य शब्दसंस्कारस्य। यतो हि वैदिकानां शब्दानां सम्यगर्थज्ञानं विना प्रकृतिप्रत्ययस्वरूपो व्याकरणशब्दसंस्कारोऽपि न ज्ञायते। अतो नूनमेव निरुक्तशास्त्रं व्याकरणस्यापि पूरकं निर्वचनपुरःसरं वेदार्थप्रतिपादकञ्चास्ति। इदमेव समर्थयन् यास्काचार्येणोक्तम्—

'अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोद्देश:। तदिदं विद्यास्थानं व्याकरणस्य कात्स्न्र्यं स्वार्थसाधकं च'[2] इति।

निरुक्तप्रक्रियायां शब्दनिर्वचनविधौ व्याकरणप्रक्रिया न सर्वथाऽऽदरणीया। यतो हि शब्दानामर्थेषु वृत्तय: सन्दिग्धप्राया एव भवन्ति। अतोऽर्थानुसारेण व्याकरणप्रक्रियामपहाय विभक्तिसमायोजनमपि निरुक्तशास्त्रेषु दरीदृश्यते, यथोक्तम् 'न संस्कारमाद्रियेत। विषयवत्यो हि वृत्तयो भवन्ति। यथार्थं विभक्ती: सन्नमयेत्'[3] इति।

अतो निरुक्तशास्त्रं वृत्तिचिन्तामपहाय केवलमर्थमेव पुष्णाति। वैदिकानां शब्दानां निर्वचनपुरःसरमर्थानुसन्धानमतिरिच्य न किमपि निरुक्तशास्त्रस्यान्यत्प्रयोजनम्। अत एवास्य शास्त्रस्य वेदाङ्गेषु प्रमुखं स्थानमस्ति। यतो हि निरुक्तं विना मन्त्रार्थप्रत्ययो न भवितुं शक्नोति। यथोक्तं यास्काचार्येण— 'अथापीदमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते'[4] इति।

निरुक्तशास्त्रे यथार्थं प्रकृतिप्रत्यययो: कल्पनं कृत्वा क्वचिद् वर्णागम:, क्वचिद् वर्णविपर्यय:, क्वचिद् वर्णविकार:, क्वचिद् वर्णनाश:, क्वचिच्चार्थानुसन्धानबलात् क्रियाया नूतनार्थकल्पनं क्रियते, यथोक्तम्—

---

१. उद्धृतम्, निरुक्ते-१/६।
२. तत्रैव-१।५।
३. तत्रैव-२।१।
४. तत्रैव-१।५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वर्णागमौ वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ।

धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्[१] ।। इति।

अनेनैव प्रकारेण व्याकरणशास्त्रेऽपि प्रकृतिप्रत्यययोः कल्पनं कृत्वा लोपागमवर्णविकारमाध्यमेन शब्दसंस्कारः क्रियते; परन्तु व्याकरणनिरुक्तयोर्मध्ये त्वयं विभेदो यद्व्याकरणशास्त्रे तस्यैव शब्दस्य संस्कारः क्रियते यस्मिन् शब्दे स्पष्टरूपेण क्रिया दरीदृश्यते। अतस्तु विपरीतं यत्र क्रिया स्पष्टरूपेण नावलोक्यते, तत्र व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययात्मिका शब्दसंस्काररूपा गतिः प्रतिहता भवति। ते शब्दा व्याकरणशास्त्रे त्वव्युत्पन्नप्रातिपदिकनाम्ना प्रथिताः। एतेषामेव शब्दानां कृते महर्षिणा पाणिनिना 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्'[२] इति सूत्रं सूत्रितम्। व्याकरणं तु अनेन धातुनास्मिन् प्रत्यये कृते सति अयं शब्दो निष्पद्यत इति विनिश्चयीकरणं करोति; परन्त्वतो विपरीतं निरुक्तशास्त्रे सिद्धमेव शब्दमवलोक्य तस्मिन् सिद्धे शब्दे यथार्थं प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकल्पनं कृत्वा निर्वचनं क्रियते। निरुक्तशास्त्रस्यायं सर्वमान्यः सिद्धान्तो यत् सर्वे शब्दा धातुजा एव। अत एव नैरुक्ता वैदिकानां शब्दानां निर्वचनप्रसङ्गे स्वेच्छया क्रियया सह प्रत्ययस्य कल्पनं कृत्वा शब्दसिद्धिं कुर्वन्ति। एकस्मिन्नेव शब्दे विभिन्नक्रियासम्बन्धमपि निरुक्तप्रक्रियायां समवलोक्यते। शब्दानां सर्वेषां ह्याख्यातजत्वं समर्थयन् यास्काचार्येणोक्तम्—'तत्र नामानि आख्यातजानि इति शाकटायनो निरुक्तसमयश्च'[३] इति।

सर्वाणि नामान्याख्यातजानीत्यस्य सिद्धान्तस्यानुमोदनं तु वैयाकरणेषु केवलं शाकटायन एव करोति, न त्वन्ये वैयाकरणाः। यथोक्तं भाष्यकारेण—'नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम्'[४] इति। निरुक्तं विना पदविभागोऽपि मन्त्रेषु कर्तुं न शक्यते। यथा 'दूतो निर्ऋत्या इदमाजगाम'[५] इत्यस्मिन् मन्त्रे समागतं 'निर्ऋत्या' इति पदम् अःकारान्तं पञ्चम्यर्थे षष्ठ्यर्थे वा विद्यते; परन्त्वतो विपरीतं 'परो निर्ऋत्या आचक्ष्व' इत्यस्मिन् मन्त्रे समागतं 'निर्ऋत्या' इति पदं 'निर्ऋत्यै' इत्यस्य स्थानीयमस्ति। 'निर्ऋत्यै आचक्ष्व' इत्यत्र 'एचोऽयवायावः'[६] इत्यनेन सूत्रेण

१. उद्धृतम्, निरुक्ते।
२. पा.सू. १/२/४५।
३. निरुक्तम्-१/४।
४. महाभाष्यम्।
५. ऋ.सं. १०/१६५/१।
६. पा.सू. ६/७/७८।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अवादेशे 'लोपः शाकल्यस्य'[१] इत्यनेन सूत्रेण वकारस्य लोपे च कृते सति निऋृत्या आचक्ष्व इति रूपः प्रसिद्ध्यति। अत एवात्र ऐकारान्तः पदविभागो भवति। एवमुभयत्र निऋृत्या इति पदं समानरूपमेवावलोक्यते; परन्तु विभक्तिवैविध्यमस्त्येव। एवंविधेषु विभक्तिवैविध्येषु स्थलविशेषेषु कस्यार्थस्य ग्रहणं भविष्यति, कस्यार्थस्य वा ग्रहणं नहि भविष्यति? इत्यस्य विनिश्चयीकरणं निरुक्तशास्त्रमेव करोति। एवंविधेषु सन्देहास्पदेषु स्थलविशेषेषु व्याकरणस्य गतिः प्रतिहता भवति। अत एवोक्तं यास्काचार्येण निरुक्ते—

'अथापीदमन्तरेण पदविभागो न विद्यते'[२] इति।

अनेन प्रकारेण मन्त्रार्थपरिज्ञानं, पदविभागः, मन्त्रेषु देवताविनिश्चयीकरणमित्यादयो निरुक्तस्य स्वतन्त्रविषया वेदाङ्गेष्वस्य शास्त्रस्य सर्वोत्कृष्टं स्थानं प्रददति। इदमेवोरीकृत्य वृत्तिकारेण श्रीमता दुर्गाचार्येण वेदाङ्गेषु निरुक्तशास्त्रस्य प्राधान्यमुद्घोषितम्—

'प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यः सर्वशास्त्रेभ्यश्च, अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात्'[३] इति।

१. पा.सू. ८/३/१९।

२. निरुक्ते-१/६।

३. दुर्गवृत्तिः, पृ. ३।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तत्त्वमसिमहावाक्यस्याखण्डार्थत्वविचारः

प्रो. रामकिशोरत्रिपाठी
दर्शनसंकायाध्यक्षः
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य
वाराणसी

❀ ❀ ❀

सर्वविकल्पशून्यत्वात्परं पदेन बोध्यते ।
प्रपञ्चव्यापनादात्मा ब्रह्मपदाभिभाग् भवेत् ।।
मायोपहितरूपत्वात्तच्छब्देनाभिधीयते ।
अविद्योपाधिना युक्तस्त्वं जीवो व्यपदिश्यते ।।
यद्वाऽल्पज्ञधर्मत्वाज्जीवस्त्वंपदभाक् सदा ।
सर्वज्ञत्वस्वरूपं हि ब्रह्मणस्तत्पदाभिधम् ।।
परोक्षत्वाद्धि तच्छब्दो ब्रह्मरूपाभिधायकः ।
अपरोक्षत्वरूपोऽयं जीवः कर्मानुगः सदा ।।
ब्रह्मणः प्रतिबिम्बोऽयमविद्ययान्वितोऽपि वा ।
त्वंपदेनाभिधेयत्वाद्भेदबुद्धिनियामकः ।।
यदा सर्वे प्रबाध्यन्ते धर्मा जीवेशयोर्भिदा ।
तदाऽद्वैतविहीनत्वादभेदो धीयते बुधैः ।।
शक्यसम्बन्धरूपेयं शक्तिर्वै लक्षणाभिधा ।
उपाध्यर्थं परित्यज्य चेतनांशस्य बोधिका ।।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यचतुर्विधपुरुषार्थेषु मोक्ष एव श्रेयान् पुरुषार्थः, तदन्ये साधनमात्रम्। अतः सर्वदर्शनानां मोक्षप्रयोजनभूतत्वात् सर्वैरपि दार्शनिकैः स्वस्वसिद्धान्तदिशा मोक्षस्वरूपमेव प्रतिपाद्यते। तत्रास्तिकेषु नैयायिका एकविंशतिदुःखध्वंसमेव मोक्षत्वेनामनन्ति। सांख्याः प्रकृतिपुरुषवियोगमेवापवर्ग-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

त्वेनावगच्छन्ति। पातञ्जलास्तु क्लेशकर्मक्षयो मोक्ष इति मन्यन्ते। वैष्णवेषु रामानुजीया ज्ञानकर्मसमुच्चयेन प्रभुसायुज्यप्राप्तिर्मोक्ष इति वदन्ति। स चानन्यशरणागतिरूपः। माध्वनये तु इतरविषयान् परित्यज्य भगवद्विषयाखण्डस्मृतिर्मोक्षः। 'ध्यानं च इतरतिरस्कारपूर्वकभगवद्विषयाखण्डस्मृतिः'[१]।

अनन्यशरणागतिर्मोक्ष इति निम्बार्काचार्यः। आविर्भूतानन्तरूपभगवताऽनन्यथाभावेन जीवस्यानन्दरूपतावाप्तिर्मोक्ष इति वाल्लभाः। अत्र प्रतिपादितमतेषु सर्वत्र ज्ञानस्यैव प्राधान्यम्। ज्ञानमेव मोक्षतत्त्वबीजम्। ज्ञानं मोक्षत्वेनामन्यमाना अपि मोक्षसाधकत्वेन ज्ञानमेवोपगच्छन्ति। प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि इति प्रमाणवादिनां नैयायिकानां नये मानमेयादिसंसिद्ध्यर्थं ज्ञानमावश्यकमेव। प्रकृतिपुरुषविवेकेन मोक्षसिद्धिवादिनां सांख्यानां नये ज्ञानं विना विवेकस्यानुपपत्त्या तदावश्यकम्। क्लेशकर्मक्षयं मोक्षत्वेन स्वीकुर्वतां पातञ्जलानां मतेऽपि प्रपञ्चनिवृत्तये भवति ज्ञानं हेतुः। रामानुजीयानां प्रभुसायुज्यप्राप्तौ ज्ञानकर्मसमुच्चयस्य हेतुता स्वीकृतैव। माध्वानाञ्चेतरविषयतिरस्कृतौ च ज्ञानमावश्यकम्। वल्लभमतीयजीवस्यानन्दरूपतावाप्तिर्न ज्ञानादृते सम्भवति। अतो ज्ञानमेव मोक्षे मुख्यहेतुः।

अत्रेदं विचार्यते यत् तज्ज्ञानं निर्विषयकं सविषयकं वा निमित्तम्। नाद्यं ज्ञानस्य निर्विषयकत्वासम्भवात्। द्वितीये किं प्रपञ्चविषयकं ब्रह्मविषयकं वा। नाद्यम्, प्रपञ्चस्य बन्धहेतुत्वात् सर्वदुःखमूलत्वान्मोक्षस्यापि बन्धत्वं सर्वदुःखहेतुत्वञ्च सम्पद्येताम्। प्राणिमात्रस्य प्रपञ्चविषयकज्ञानवत्त्वेन मोक्षप्रसक्तिः स्यात्। अत आह—ब्रह्मविषयकं ज्ञानं मोक्षः। तत्रापि सोपाधिकब्रह्मविषयकं निरूपाधिकब्रह्मविषयकं वा न प्रथमं सोपाधिकब्रह्मणोऽविद्यावृतत्वादधिष्ठानत्वेन तद् जगतो विवर्तोपादानम्। तद्विषयकज्ञानस्य मोक्षत्वे हि तदध्यस्ताज्ञानवशात् प्रत्ययीभूतस्य प्रपञ्चस्यापि मोक्षविषयत्वमापद्येत। अतः सर्वोपाधिशून्यं निर्विकल्पं सर्वव्यवहारातीतं यच्छुद्धं ब्रह्म तद्विषयकं ज्ञानं मोक्षः।

ननु सर्वविकल्पशून्यस्येन्द्रियावेद्यत्वात्कथं तद्विषयकं ज्ञानमपवर्गे हेतुः। तथा च श्रुतयः—'अशब्दमस्पर्शमरूपम्'[२], 'यद्वाचानभ्युदितम्',[३] 'यन्मनसा न मनुते', 'यच्चक्षुषा न पश्यति', 'यच्छ्रोत्रेण न शृणोति', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'[४], 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम्'[५]। अत्रोच्यते—जीवात्मपरमात्मनोरभेदात्मकज्ञानमेव हेतुः। यद्वा निर्विषयकं ज्ञानमेव मोक्षनिमित्तम्,

१. म.सि.सा., पृ. १६९; २. कठो. १।३।१५।
३. केनो. १।४-७; ४. तै. २।९; ५. गीता-८।२१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

निर्विषयकज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाभिगमात्। तच्च ज्ञानमखण्डं चिद्रूपं सम्भवति, तत्त्वमस्यादिमहावाक्यस्याखण्डार्थबोधेन।

अखण्डार्थलक्षणविचारः

वेदान्तमहावाक्यानामखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यात् तावदखण्डार्थत्वं परिचिन्त्यते। किन्नामाखण्डार्थत्वं निर्विशेषवस्तुपरत्वम्? उत निर्भेदार्थनिष्ठत्वम्? आहोस्विद-पर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वम्? अथवा तेषामेवैकप्रातिपदिकार्थ-मात्रपर्यवसायित्वम्? संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वा? तत्राद्यपक्षं दूषयति—न निर्विशेषवस्तुपरत्वमखण्डार्थत्वं तस्य विकल्पासहत्वात्। तत्रोच्यते—निर्विशेष-वस्तुपरत्वेन किमभिमतं निर्विशेषवस्तुवाचकत्वम्, निर्विशेषवस्तुलक्षकत्वं वा? नाद्य:, निर्विशेषवस्तुनो लोकेऽप्रसिद्ध्या सम्बन्धाग्रहणेन वाचकत्वासम्भवात्।

लक्षकत्वमिति चेत्, न, 'अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते', अभिधेया-प्रसिद्ध्या लक्षणावृत्तेरसम्भवात्। अभिधेयाविनाभूतं वै तीरं गङ्गापदेन लक्ष्यते, न पुनरनविनाभूतम्। स चाविनाभावो भूयः सम्बन्धदर्शनमात्रम्, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चपुरुषयोर्मुख्याविनाभावाभावेऽपि लक्षणादर्शनात्। यथा कश्चित् स्वमित्रमपृच्छत्—किमस्य गृहे भोक्तव्यम्? तन्निवारयन्नाह मित्रं विषं भुङ्क्ष्वेति। न चात्र लक्ष्यमाणैतद्ग्रहनिष्ठभोजननिवृत्तेर्विषभोजनस्य च कश्चन सम्बन्धोऽस्ति। अथ च लक्ष्यते भोजननिषेधस्तत्कस्य हेतो:? अत्रोच्यते—नाभिधेयाविनाभूतत्वमेव लक्षणाबीजम्, अपि च वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बीजत्वस्वीकारात्। वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यानुपपत्त्या निर्विशेषे ब्रह्मणि लक्षणाऽस्त्विति वाच्यम्, न वाक्यानुपपत्तेरत्यन्ताप्रसिद्धार्थे लक्षणाप्रयोजकत्वासम्भवात्। अनुपपत्तिर्हि योग्ये लक्षणां प्रवर्तयति न त्वयोग्ये, अन्यथा खपुष्पादेरपि लक्षणाप्रसङ्गः स्यात्। तस्मात् प्रामाण्यानुपपत्तिः संसृष्टार्थपरतायामेव बीजम्, न त्वखण्डार्थतायाम्।

नापि द्वितीय:, निर्भेदत्वस्यानिरुक्तेर्निर्भेदवस्तुपरत्वासम्भवात्। अत्रोच्यते—निर्भेदत्वं नाम किं भेदाविशिष्टत्वम्, उत भेदाभावोपलक्षितत्वम्? नाद्यम्, भेदाभाव-विशिष्टत्वस्याखण्डार्थत्वे निर्घटं भूतलमित्यत्र यथा घटाभावविशिष्टभूतलार्थबोधके वाक्ये संसर्गप्रत्ययः, तथैवात्रापि प्रतीयेत, संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगित्वेनैवा-भावप्रत्ययात्। संसर्गाधिक्यभाने नाखण्डार्थता। न द्वितीय:, तत्रापि संसृष्टार्थत्व-स्यानिवृत्तेः। तथा चोक्तम्—'भेदस्य योऽभावस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितवस्तुपरत्वे कथं न संसृष्टार्थता'[1]। अत्रोपलक्षणोपलक्षितवस्तुमात्रं प्रतिपाद्यं भेदाभावश्च द्वारमेव

१. तत्त्वप्रदीपिकायाम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तथापि नाखण्डार्थता उपलक्ष्यमाणस्य स्वेतरेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतीतावखण्डार्थत्वासम्भवात्। तथा हि भेदाभावेन यद्ब्रह्म उपलक्ष्यते तत्किमितरेभ्यो व्यावृत्तं प्रतीयते, न वा? प्रथमे दोषयुक्तं व्यावृत्तिविशिष्टस्याखण्डत्वाभावात्। अप्रतीतौ चानुपलक्षकत्वादेवोपलक्षणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

नापि तृतीयः, शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यत्रापर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेऽप्यखण्डार्थत्वादर्शनात्। यस्य हि लक्षणवाक्यं लक्ष्यप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसितमिति मतं तस्येमे लक्षणवाक्ये लक्ष्यजलानलस्वरूपपर्यवसिते, तथापि नाखण्डार्थता लक्ष्ययोर्भिन्नत्वात्। अथवा पयःपावकशब्दयोरपि शीतोष्णस्पर्शवन्तावेवार्थौ जातिमात्रपरत्वायोगात्। तथा च शीतोष्णस्पर्शवच्छब्दयोः पयःपावकशब्दयोश्च प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमस्ति नाखण्डार्थता।

नापि चतुर्थः, पर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमखण्डार्थत्वमिति सत्यं ज्ञानम् अनन्तमित्यादिपदानां प्रातिपदिकार्थबोधकतयैकेनैव तदर्थप्रत्यये शब्दोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तेः। 'यदि ह्येकमेव वस्तु बुबोधयिषितं तदैकेनैव बुद्धमिति पदान्तरप्रयोगो वृथैव स्यात्'। ननु सत्यादिपदैर्जडत्वादिव्यावृत्तिपुरःसरमखण्डार्थत्वं प्रतिपाद्यते। तथा चोक्तमानन्दबोधाचार्येण—

'लक्ष्यार्थभेदाभावेऽपि व्यवच्छेद्यविभेदतः।
विज्ञानानन्दपदयोः पर्यायव्यर्थता कुतः'[१]॥

इति चेत्, न, तन्निर्वचनासम्भवात्। तथा हि किं सत्यादिपदैर्व्यवच्छेद्यानामसत्यत्वादिव्यावृत्तयः प्रतिपाद्यन्ते? व्यावृत्तिविशिष्टं वस्तु वा प्रतिपाद्यते? व्यावृत्त्युपलक्षितं वस्तु वा? प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे च इतरप्रतियोगिकत्वविशिष्टव्यावृत्तेः, व्यावृत्तिविशिष्टवस्तुनश्च प्रतिपादने संसर्गभानानामखण्डार्थता। तृतीयपक्षेऽपीतरव्यावृत्त्युपलक्षितत्वविशिष्टवस्तुप्रतिपादने संसर्गविधया व्यवच्छेद्यवस्तुप्रत्ययात्। लक्ष्यस्वरूपमात्रप्रतिपादने तु पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्।

नापि पञ्चमः, संसर्गाविषयकप्रमाया लोकेऽप्रसिद्धत्वात्। न च प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्येषु संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वमिति वाच्यम्, लक्षणवाक्यैरपि लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतिपादनात् संसृष्टार्थत्वस्यैव प्रसक्तेः। सोऽयं देवदत्त इत्यादिस्थलेष्वपि परोक्षदेशकालोपलक्षितस्यैतद्देशकालविशिष्टत्वप्रतिपादकतया संसर्गस्यैव प्रत्ययात्।

---

१. नयनप्रसादिनीटीकायाम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अत्रोच्यते—अपर्यायशब्दानां संसर्गाविषयत्वे सति सम्यग्ज्ञानहेतुत्वरूपे लक्षणे अपर्यायशब्दानामेकप्रातिपदिकार्थत्वरूपे वा लक्षणे न कश्चिद् दोषः। तथा चोक्तम्—

'संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम्।
उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता'[१]।।

तच्चाखण्डार्थं द्विविधम्। एकं पदार्थनिष्ठम्, अपरं वाक्यार्थनिष्ठम्। महावाक्यार्थबोधोपयोग्यखण्डवाक्यार्थबोधजनकं पदार्थनिष्ठम्। अनन्यशेषाखण्ड-वाक्यार्थबोधजनकं वाक्यार्थनिष्ठम्। संसर्गपदेन संयोगादिपदवृत्तिस्मारितातिरिक्तं विवक्षितम्। अतः पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचरप्रमाजनकत्वमिति प्रथमलक्षणं सम्पन्नम्। संसर्गो हि न पदार्थरूपः, अपि च पदार्थयोः परस्परसम्बन्धरूपो ग्राह्यः। अतः अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, नित्यः सम्बन्धः समवाय इत्यादिवाक्येषु न दोषः, तत्र संसर्गस्य संयोगादिपदवृत्तिस्मरणेनैव प्रत्ययात्। नापि 'विषं भुङ्क्ष्व' इति द्विषदन्नभोजननिषेधके वाक्येऽतिव्याप्तिः। तत्रानिष्टसाधनत्वसंसर्गस्य पदवृत्त्य-स्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात्। शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यत्र त्वखण्डार्थत्वमिष्टमेव।

तथा च लोके प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकृष्टपदेनाप्रकृष्टखद्योतादेः प्रकाशपदेनाप्रकाशात्मप्रकृष्टसंतमसादेश्च व्यवच्छेदेन बुभुत्सितश्चन्द्रप्राति-पदिकमात्रार्थः प्रतिपाद्यते। वेदे हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादौ सत्यज्ञाना-नन्तात्मशब्दा अनृतजडदुःखान्तवत्त्वानात्मत्वभ्रान्तिनिवृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यति। यथा हि आखुभूषितां भूमिमालोक्य मार्जाराभावोऽवगम्यते, तथा प्रथमं धर्मधर्मिणोः सत्यत्वादेर्ब्रह्मणश्च सङ्गतिः शब्दात्प्रतीयते, असत्यत्वादिविरोधि-धर्मनिवृत्तिस्तु मानान्तरवेद्या। तत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्ये अनन्त-शब्दार्थोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव साक्षादेव ब्रह्मणो विशेषणम्। सत्यज्ञानशब्दौ हि स्वार्थसमर्पणद्वारा व्यवधानेन विशेषणम्।

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति वाक्ये सत्यज्ञानादिपदानि संसर्गाविषयत्वे सत्यपि पूर्वं धर्मिस्वरूपं ब्रह्म बोधयन्ति। पश्चाच्चार्थापत्तिप्रमाणद्वारा सत्यत्वादि-विरुद्धासत्यत्वादिधर्मनिवृत्तिः। 'सत्यादिशब्दा न परस्परं सम्बध्यन्ते परार्थत्वा-द्विशेष्यार्था हि ते'[२], 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्'[३]। सत्यं ब्रह्मेत्युक्ते जाड्यव्यावृत्तिः परिच्छेदव्यावृत्तिश्च यद्यपि लभ्यते, जडस्य परिच्छिन्नस्य

१. तत्त्वप्रदीपिकायाम्; २. शा.भा.,तै.उप.बृ.अनु. १; ३. जै.सू. ३।१।२२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सर्वस्यानृतत्वात्। ज्ञानं ब्रह्मेत्युक्ते चानृतपरिच्छेदव्यावृत्तिर्लभ्यते, स्वप्रकाशस्य बाधाविषयत्वात्परिच्छेदग्राहकप्रमाणाविषयत्वाच्च लक्षणमपि चैकैकं वैकल्पिकमदुष्टम्, तथापि मन्दमतिव्युत्पादनाय स्यात् सत्यादिपदार्थव्याख्यानपूर्वकं प्रत्येकं व्यावर्त्यम्। तथा चोक्तम्—'एकैको विशेषणशब्दः परस्परं निरपेक्षो ब्रह्मशब्देन सम्बद्ध्यते'[१], सत्यं ब्रह्म ज्ञानं ब्रह्म अनन्तं ब्रह्मेति। सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत्सत्यं यद्रूपेण निश्चितं यत्तद्रूपं व्यभिचरदनृतमित्युच्यते। उक्तञ्च सुरेश्वराचार्येण—

'प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः।
पश्चादभावं जानाति बध्यघातकवत्पदात् ।।
शब्दात्प्रतीयते तावत्सङ्गतिर्धर्मधर्मिणोः ।
मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः'[२] ।।

तत्त्वंपदयोः शक्यार्थनिरूपणम्

शक्यसम्बन्धो लक्षणेत्युक्त्या शक्यसम्बन्धेनैव लक्षणावृत्तेः स्वरूपनिर्धारणात् पूर्वं तत्-त्वम्-पदयोः शक्यार्थौ विचार्येते। तत्त्वमसीति महावाक्योपक्रमे यदुक्तमेकविकारज्ञानेन सर्वं विकारजातमवगम्यते, तदुपादानमेव सत्यम्। तत उक्तमेकमेवाद्वितीयं तत्। सत्स्वरूपमेकमेवाद्वितीयं तद् बुद्ध्या परिकल्पितं प्रपञ्चजातम्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते। येन जातानि जीवन्ति। यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति'[३]। 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः'[४] इति श्रुतिभ्यां प्रपञ्चोपादानमेव बोध्यते तत्पदम्। तच्चोपादानम्—'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते'[५] इति श्रुत्याऽऽनन्दस्वरूपमवगम्यते। तदेव हि सर्वशक्तिकं सर्वज्ञमित्युच्यते। तथा चोक्तं 'जन्माद्यस्य यतः'[६] इति सूत्रभाष्ये—'मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तद् ब्रह्मेति'[७]।

तच्च मायोपहितमेव कारणं तस्यैव विवर्तत्वसम्भवात्। तत्रैवाध्यस्तविद्या वियदादिरूपेण परिणमते। तदेव ब्रह्म तत्पदवाच्यम्।

'जगतो यदुपादानं मायामादाय तामसीम् ।
निमित्तं शुद्धसत्त्वां तामुच्यते ब्रह्म तद्गिरा'[८] ।।

---

१. शा.भा., तै.बृ.अनु. १; २. भा.वा., तै.उप. ६९।७०।
३. तै.उप. २।१; ४. तत्रैव-३।६।
५. ब्र.सू. १।१२; ६. शा.भा., ब्र.सू. १।१।२।
७. पञ्चदशी-१।४४; ८. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यद् ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूपं श्रुतिषूक्तं तदेव तमोगुणप्रधानमायोपहितं सकलप्रपञ्चजातस्य विवर्तोपादानतया निमित्तं तत्पदवाच्यं भवति। यद्वा मायाप्रतिबिम्बितचैतन्यं शुद्धसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिनोपहितं सत् सर्वज्ञत्वसर्वनियन्तृत्वादिधर्मवत् तत्पदवाच्यम्। गुणत्रयप्रधाना मूलप्रकृतिः सत्त्वस्य शुद्धतया सत्त्वमालिन्याच्च भेदमाभजते। सा च सत्त्वशुद्धितया विक्षेपशक्तिप्रधानेशोपाधिरित्यभिधीयते। 'विक्षेपशक्तिप्राधान्यात् मायेशोपाधिरुच्यते'[१]। सदैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दितेश्वरोपाधिः, आवरणप्राधान्येनाविद्याऽज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः।

सङ्क्षेपशारीरककारमते कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः। कार्यञ्चात्राविद्याजन्यमन्तःकरणमेव। तत्कारणं चाविद्या, अतोऽविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव इति प्रतिफलति। यद्वा 'जीवेशाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुत्या उभयत्र प्रतिबिम्बत्वप्रतिपादनविरोधाद् ईश्वरस्य बिम्बत्वमिति केचन। तत्रापि जीवस्य प्रतिबिम्बत्वमेव। निर्गुणनिरवयवस्य शुद्धस्य बिम्बत्वासम्भवाद् मायोपहितेशचैतन्यस्यैव बिम्बत्वं स्वीकुर्वन्ति। लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बवत् स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य तत्पारतन्त्र्यञ्च जीवस्य। यथा लोके कश्चित् पुरुषः स्वप्रतिबिम्बगता ऋजुवक्रादिविक्रिया बिम्बभूतस्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडति, तथा ब्रह्मापि जीवस्था विक्रियाः प्राणिकर्मानुसारेण स्वप्रयुक्ताः पश्यन् क्रीडति।

'प्रतिबिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः ।
पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः'[२] ।।

सृष्टिरियं बिम्बभूतपरमेश्वरस्य नीलामात्रम्। 'यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति, तथापि परमेश्वरलीलैव केवलेयम्'[३]। स च परमेश्वरस्तत्पदवाच्य इति।

त्वंपदवाच्यश्चाविद्यावच्छिन्नश्चिदात्मा जीवः। यद्वाऽविद्याप्रतिबिम्बचैतन्यम्, कार्योपाधिरयं जीव इति पक्षेऽविद्याकार्यान्तःकरणप्रतिबिम्बितचैतन्यं त्वंपदवाच्यम्। तत्र देवदत्तो जातः देवदत्तो मृत इति लौकिकव्यवहारावेक्षणात् 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् म्रियमाणः'[४] इति श्रुतिप्रामाण्याच्च शरीरावच्छेदेन जीवो विकारमापन्नोऽवगम्यते। तस्यैव जीवात्मन आत्मत्वं

१. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे; २. तत्रैव।
३. शा.भा., ब्र.सू. २।१।३३; ४. बृ.उप. ४।३।८।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रतिपादयन्त्याः 'न जीवो म्रियते'[१], 'स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म'[२], न जायते म्रियते वा विपश्चित्'[३], 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः'[४] इति श्रुतयः स्मृतयश्चामृतस्वरूपत्वं बोधयन्ति। 'जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते,[५] श्रुतिस्तु जीवव्यतिरिक्तस्य शरीरस्यैव जनिमृत्युविकारतां प्रतिबोधयति। कार्यशेषे सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यशेषमपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात्। जातमात्राणां च जन्तूनां स्तन्याभिलाषभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मान्तरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवादिना जीवात्मनः शाश्वतत्वमनुगम्यते।

जन्मादिविकारशून्योऽन्तःकरणावच्छिन्नश्चिदात्मा जीवः। एकस्यैव परमात्मन उपाधिगतभेदमादाय जीवेशरूपः काल्पनिको व्यवहारः। जीवानुस्यूतेनैव परमात्मना नामरूपात्मकप्रपञ्चो व्याक्रियते। कर्मभोगोपशक्तो जीवः सांसारिकसर्वसुखदुःखादिकमनुभवति। ईश्वरस्य सर्वविकल्पातीत्वान्न, तत्र कर्म संश्लिष्यते। जीवो ह्यविद्यासंसर्गाद्देहात्मभावमिव गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःख्यहमित्यविद्यया दुःखोपभोगमभिमन्यते। नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो दुःखाभिमानो वा परिलक्ष्येते। तथा च श्रुतिः—

'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति'[६] ।।

अविद्यावशीभूतः कर्तव्याकर्तव्यविवेकशून्यः परमात्मनो भिन्न इव तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणमतिमवधारयति जीवः। 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः'[७]। कर्मोपभोगक्षपणाय परमेश्वरो हि जीवानुषङ्गः सन् स्वमायया प्रपञ्चमुपसृजति। 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'[८]। स च जीवः कर्मोपभोगसक्तः परमेश्वरस्वरूपमेव नान्यः कश्चित्। 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्'[९]। यद् ब्रह्म तमोगुणप्रधानाविद्योपहितं तत्पदवाच्यमीश्वरत्वेनाभिहितम्, तदेव कामकर्मादिदोषवशाद् मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपहितं त्वंपदवाच्यं भवति।

'यदा मलिनसत्त्वां तां कामकर्मादिदूषिताम्।
आदत्ते तत्परं ब्रह्म त्वंपदेन तदोच्यते'[१०] ।।

---

१. छान्दो. ६।११।३; २. बृ.उप. ४।४।२५।
३. कठो. २।१८; ४. तत्रेव.-२।१८।
५. छान्दो. ६।११।३; ६. श्वेता. उप. ४।६।
७. गीता-१५।७; ८. छान्दो. ६।३।२।
९. तै. २।६; १०. तत्त्वविवेके, ४५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद् ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभासमानोऽपि न प्रतिभाति, पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासते। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'[१] इति सूत्रेऽधिकारित्वेन त्वंपदस्य वृत्तिं पूर्वमुक्त्वा पश्चाच्च 'जन्माद्यस्य यत:'[२] इति सूत्रे प्रपञ्चनिमित्ततया तत्पदस्य वृत्तिराख्याता। तथा चोक्तम्—'अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाऽप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यत: सर्वज्ञात्सर्वशक्ते: कारणाद्भवति तद्ब्रह्म'[३]। औपाधिकभेदापन्नं हि चैतन्यं तत्पदवाच्चं त्वंपदवाच्यञ्च भवति। यथा गन्धारदेशेभ्य आनीय चौरैरारण्ये कश्चिद्बद्धचक्षुर्निहित आप्तोपदेशतस्तदुपदिष्टस्य साकल्येन गृहीतत्वात् पण्डित: स्वयमूहापोहक्षमतया च मेधावी गन्धारान् प्राप्नोति, एवं परब्रह्मण आच्छिद्य विवेकदृष्टिं निरुध्याविद्यादिभि: संसारारण्ये निहितो जन्तु: परमकारुणिकगुरूपदेशत: स्वस्वभावं प्रतिपद्यते।

लक्ष्यार्थनिरूपणम्

तत्त्वमसीति महावाक्ये तत्त्वम्पदयो: समानविभक्तिकत्वेन सामानाधिकरण्यतयाऽभेदान्वय: प्रतिपाद्य: सन् सम्भवति, सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वविशिष्टार्थप्रतिपादकतत्त्वम्पदयोर्वैयधिकरण्यात्। चैतन्यमात्रतात्पर्येणोच्चरितयोस्तत्त्वम्पदयोस्तदर्थानुपपत्त्या तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानरूपलक्षणाबीजस्योद्भूततया तत्त्वम्पदयोर्जहदजहल्लक्षणावृत्त्या चैतन्यमात्रार्थबोधादभेदान्वय: सुलभ:। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्'[४], 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति'[५] श्रुतिभ्यां तत्पदस्य सर्वज्ञत्वादिविशिष्टार्थबोधकतया 'जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'[६] इति श्रुत्याऽन्त:करणावच्छिन्नचिद्रूपत्वाल्पज्ञत्वादिरूपार्थबोधकतया 'तत्त्वमसि'[७] इत्यत्र चैतन्यमात्रतात्पर्येणोच्चरितयोस्तत्त्वंपदयोस्तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानविधिना लक्षणाबीजसमवधाने विशेषणांशपरित्यागेन तत्त्वंपदयोश्चैतन्यमात्रमर्थोऽवगम्यते। ततश्च विशेष्यद्वयाभेदगोचरशाब्दबोध:।

सन्ति केचन सम्बन्धविशेषा यैरखण्डार्थलक्ष्योऽवगम्यते। तत्र पदयो: सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्व-लक्ष्यलक्षणभावश्च। उक्तञ्च—

पदयोस्तु समानाधिकरणत्वं पदार्थयो: ।
विशेषणविशेष्यत्वं लक्ष्यलक्षणताऽपि च ।।
सम्बन्ध: सोऽयमित्यादाविव तस्माद्विरुद्धकम् ।।

---

१. ब्र.सू. १।१।१; २. तदेव-१।१।२।
३. शा.भा., ब्र.सू. १।१।२; ४. छान्दो. ६।२।१।
५. तत्रैव, ६।२।३; ६. तत्रैव-६।३।२; ७. तत्रैव-६।८।७।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

त्यक्त्वा विरुद्धं तत्रैव विशिष्टपरमात्मनोः ।
स्वरूपं लक्षयत्येकं तत्त्वमस्यादिका श्रुतिः'[१] ।।

पदयोर्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोरेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपं सामानाधिकरण्यम्, पदार्थयोः परस्परोद्देश्यविधेयभावेन परस्परभेदव्यावर्तकत्वाद् व्यावर्त्यव्यावर्तकभावरूपो विशेषणविशेष्यभावः, पदयोः पदार्थयोश्च विरुद्धविशिष्टत्वांशपरित्यागेनाविरुद्धनिष्कृष्टधर्मिमात्रेण सह लक्ष्यलक्षणभावः, पदप्रत्यगात्मनोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः, पदार्थप्रत्यगात्मनोश्च उपपाद्योपपादकभावरूपश्चेति सम्बन्धत्रयस्य सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्येष्विव तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि सद्भावात्। तेन श्रुतिरपि निष्कृष्टयोरैक्यरूपं शुद्धं स्वरूपं बोधयति।

तथा हि यथा सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये स इति तत्पदस्य तद्देशतत्कालवैशिष्ट्यं प्रवृत्तिनिमित्तम्, अयं शब्दस्यैतत्कालैतद्देशवैशिष्ट्यं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः सोऽयं द्वयोरेकस्मिन् देवदत्तपदोपस्थापितपिण्डे तात्पर्यम्। सोऽयम् अयं स इति च विशेषणविशेष्यभावः, विशिष्टशक्तयोः सोऽयंशब्दयोर्विरुद्धविशिष्टांशत्यागेन देवदत्तेन सह लक्ष्यलक्षणभावश्च। तथा तत्त्वमस्यादिवाक्येष्वपि जगत्कर्तृत्वादिवैशिष्ट्यं तत्पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, त्वंपदस्यावस्थात्रयवत्त्वम्। भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोस्तत्त्वंपदयोरेकस्मिन् शुद्धे ब्रह्मणि तात्पर्यम्, तत् त्वं त्वं तदिति विशेषणविशेष्यभावो विरुद्धार्थधर्मत्यागेन शुद्धेन सह लक्ष्यलक्षणभावश्चेति। विशिष्टयोस्तत्त्वंपदाभ्यां शक्त्योपस्थापितयोर्भिन्नयोरभेदायोगेन लक्षणया बोधितयोः शुद्धपदार्थयोरैक्यं सामानाधिकरण्यमर्यादया प्राप्तमप्युपासीतेति पदकल्पनाभ्रमनिरासद्वाराऽसीत्यादिपदेन दृढीक्रियते।

द्विविधं हि लक्षकं पदार्थनिष्ठं वाक्यनिष्ठञ्च। यन्महावाक्यीयपदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधि सत् तन्महावाक्यीयपदार्थरूपाखण्डार्थकं यत् तत् तन्महावाक्यीयपदार्थनिष्ठं लक्षकम्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति'[२] इति श्रुत्या तत्पदस्य वाच्यार्थः सृष्ट्यादिकर्तृरूपो निर्णीतः। महावाक्यीयतत्पदस्य ब्रह्ममात्रबोधकत्वे भेदात्मकज्ञाननिवृत्तिपुरःसरं 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति[३] लक्षकं वाक्यं लक्ष्यसमर्पकतया चैतन्यमात्रबोधेन महावाक्यीयपदार्थरूपाखण्डार्थं बोधयति।

'तद्यथा महामत्स्य उभे कुलेऽनुसञ्चरति पूर्वं चापरं चैवमेवायं पुरुषः एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तं च बुद्धान्तं च',[४] 'तद्यथा श्वेनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रान्तः पक्षौ संहत्य सल्लयायैव ध्रियते, एवमेवायं पुरुष एतस्मा

१. नारायणी-टीका, सिद्धान्तबिन्दोः; २. तै.उप. ३।६।
३. तत्रैव-२।१।१; ४. बृ.उप. ४।३।१८।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्ताय धावति'[१] इत्यादिश्रुतयो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिरूपावस्थात्रयसन्नद्धं त्वंपदवाच्यं बोधयन्ति। तत्त्वमसिमहावाक्यीयत्वं पदस्य चैतन्यमात्रबोधकत्वे भेदबुद्धि-विरोधितया 'योऽयं विज्ञानमय: प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योति: पुरुष:'[२] इति लक्ष्यसमर्पकवाक्यं चैतन्यमात्रार्थबोधेनाखण्डार्थमभिदधाति।

यन्महावाक्यार्थबोधोपयोगिपदार्थबोधपर्यवसायि यत् तत् तन्महावाक्यपदार्थनिष्ठम्। यन्महावाक्यीयपदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधि सत् तन्महावाक्यार्थरूपाखण्डार्थकं यत् तत् तन्महावाक्यार्थनिष्ठम्। यन्महावाक्यार्थबोधे अनन्यशेषे पर्यवसायि यत् तत् तन्महावाक्यार्थनिष्ठमिति निष्कर्ष:। वाक्यजन्यज्ञानस्य स्वविषयचैतन्येन सह य: स्वरूपसम्बन्धविशेष: सामग्रीविशेषाधीनत्वप्रयुक्तस्तेन सम्बन्धेन चैतन्यगोचरत्वं घटज्ञानादिव्यावृत्तम्। तदेव तस्याभेदज्ञानत्वम्, तद्बलादेव तस्य मूलाज्ञानमिथ्या-ज्ञानादिविरोधित्वम्। तदुक्तम्—'तत्त्वंपदवाच्यार्थधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेषेण चैतन्यविषयत्वमेव तदभेदज्ञानत्वम्'[३]।

न च विशेषणविभक्त्यर्थे तत्प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयाऽन्वयसम्भवेऽपि विशेष्यपदार्थस्य तत्र विशेषणत्वेनान्वयोऽव्युत्पन्न इति वाच्यम्, प्रकृतवाक्यस्थले विशेषणविशेष्यपदार्थयोर्भेदबुद्धिविरोधिशाब्दबोधस्य सर्वसिद्धत्वात्। तयोश्च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वाभ्यां विशिष्टे वाक्येऽखण्डार्थबोधाप्रसक्ते: गभीरायां नद्यां घोष इतिवद् वाक्य एव जहदजहल्लक्षणावृत्त्या सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वरूपार्थपरित्यागेन चैतन्यमात्रप्रत्यायाद् भवति भेदहीनोऽखण्डार्थशाब्दबोध:। तथा चोक्तम्—

'सोऽयं पुमानयमसाविति पौरुषेये वाक्ये तथा व्यतिहृतेऽत्र विशेषहेतु: ।
पूर्वापरत्वमिति शक्यमिदं न वक्तुं मुख्यत्वलाक्षणिकते प्रतिशब्दवृत्त्यो:'[४] ।।

सोऽयं पुमानिति वाक्ये तच्छब्द: पूर्वोऽयंशब्द: पश्चात्प्रयुक्त:। अत्र वाक्यप्रयोक्तृणामुच्चारणे पूर्वापरत्वनियमादर्शनान्न पदद्वयलक्षणा। एवमखण्डे ब्रह्मणि तात्पर्यानुपपत्त्या विनिगमनाभावेन च पदद्वयलक्षणेत्युक्तम्। अत्र केचन अंशविशेषपरित्यागेन अंशविशेषप्रत्यायकत्वं जहदजहल्लक्षणात्वमिति स्वीकुर्वन्ति, तन्न सम्भवति, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्राव्याप्ते:। अत: शक्याशक्ययो: साधारण्येन प्रत्यायकत्वं तत्त्वम्। तथा च काकशब्द: काकत्वेन रूपेण शक्यमर्थं त्यक्त्वा दध्युपघातकत्वेनाशक्यमर्थं प्रतिपादयन् श्वादिसाधारण्येन काकरूपमर्थमपि प्रतिपादयति। प्रकृते हि तत्पदं त्वंपदञ्च सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वविशिष्टचेतनत्वेन रूपेण शक्यमर्थं परित्यज्य चेतनमात्रमशक्यमर्थं प्रतिपादयत:।

१. बृ.उप. ४।३।१९; २. तत्रैव-४।३।७।
३. सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे; ४. सङ्क्षेपशारीरके-१।१६५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञावाक्ये यथा तत्पदवाच्यपरोक्षत्वविशिष्ट-देवदत्तरूपार्थेन सह इदंपदवाच्यस्यापरोक्षत्वविशिष्टदेवदत्तरूपार्थस्याभेदात्मक-बोधानुपपत्त्या जहदजहल्लक्षणावृत्त्या पदद्वयस्य विशेषणांशपरित्यागेन देवदत्तमात्रस्य बोधः। तत्पदम् इदंपदञ्च देवदत्तमात्रतात्पर्येणोच्चारिते तदर्थानुपपत्तिप्रतिसन्धानेन लक्षणाबीजोद्भवः। तथा तत्त्वमसीति महावाक्ये तत्पदवाच्येन मायोपहितसकल-प्रपञ्चोपादानभूतेन सर्वज्ञत्वविशिष्टचैतन्येन सह त्वम्पदवाच्यस्य कामकर्मवासना-दूषितमलिनसत्त्वप्रधानाविद्याजन्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्याभेदात्मकतात्पर्यानुपपत्तेः प्रतिसन्धानभूतबीजोदयाज्जहदजहल्लक्षणावृत्त्या विशेषणांशपरित्यागेन चैतन्यांश-मात्रस्य बोधादभेदान्वयः सुलभः। तत्र चैतन्यमात्रतात्पर्येणोच्चरितयोः तत्त्वंपदयोरर्थानुपपत्तिप्रतिसन्धानं लक्षणाबीजम्। शक्यार्थस्य कस्यचिदंशस्य परित्यागात् कस्यचिदंशस्य च परिग्रहणादियं भागत्यागलक्षणेत्यभिधीयते।

अखण्डार्थबोधस्य फलनिरूपणम्

शोकमोहरूपकारणबीजनाशक्षमो हि मोक्षो यन्निमित्तेन जायमानस्तद्विनाशेन नश्यति। भेदबुद्धिश्च सकलप्रपञ्चोद्भवे हेतुः। 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितरेतरं पश्यति, अस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं विजानीयात्'[१], 'वाचारम्भरणं विकारो नाम-धेयम्'[२], 'एकमेवाद्वितीयम्'[३], 'आत्मैवेदं सर्वम्'[४] इत्यादिश्रुतिभिर्यदेकत्वं प्रतिपादितं ब्रह्मणस्तन्न सम्भवति तत्त्वंपदयोर्लक्षणां विना, अत आश्रयति जहदजहल्लक्षणाम्।

जीवात्मपरमात्मनोर्भेदात्मकज्ञानेन भ्रान्तानां कर्तव्याकर्तव्यशून्यानां सुहृद् भूत्वा श्रुतिराह—'आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन विज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्'[५]। आत्मव्यतिरेकेण नान्यत्किञ्चिदस्ति यद्यस्ति न तज्ज्ञेयम्। तदर्थं प्रतिपत्तिर्वेदान्तशास्त्रस्येति। अत एव प्रथम एव सूत्रे बादरायण 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा'[६] इति समवोचत्। तच्च ब्रह्म विशिष्टं शुद्धं वेति जिज्ञासायां 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्'[७], 'तरति शोकमात्मवित्'[८], 'तमेव विदित्वा मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'[९] इति श्रुतिभिर्बोधितनिर्विकल्पकज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वात् शुद्धब्रह्म जिज्ञास्यमिति निश्चीयते। विकल्पस्यैव सर्वदुःखहेतुभूततया तस्य च जीवात्मपरमात्मनोर्भेदात्मकज्ञानेन जायमानत्वात्तन्निवृत्त्यैव निवर्तते।

अविद्यानिवृत्तिवशादेव दुःखात्मकस्य तत्कार्यसंसारस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः। अविद्यानिवृत्तिश्चात्मज्ञानेन भवतीति कृत्वा परमप्रयोजनतया ब्रह्मज्ञानमेवाख्यातम्।

---

१. बृ.उप. २।४।१४; २. छान्दो. ६।१।४; ३. तत्रैव-६।२।१।
४. तत्रैव-६।२५।२; ५. बृ.उप. २।४।५; ६. ब्र.सू. १।१।१।
७. तै.उप. २।१; ८. श्वेता. ६।१५; ९. छान्दो. ७।१।५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः'[१]। ज्ञानविषयो ह्यात्मा स च श्रोतव्यो गुरुमुखात्, मननं चात्र श्रुतस्यार्थस्याप्रतिपत्तिनिरासेन ग्रहणमथ च गृहीतस्यार्थस्य धारणं मननम्। धृतस्यार्थस्य युक्तिभिरनुचिन्तनमभ्यासः। शोको मनस्तापरूपं स चानात्मविदोऽविद्यासंसर्गादेव जायते। आत्मरूपोऽपि सन् भेदात्मकज्ञानेन जीवोऽहमिति बुद्धिः। सा च निवर्तते जीवात्मपरमात्मनो-रभेदात्मधिया। 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा'[२]।

अतस्तत्त्वंपदार्थमात्रानुभवात् तत्त्वंपदलक्ष्यार्थज्ञानाद्वा न कृतकृत्यता, न च समूलाविद्यानिवृत्तिः, अपि च तयोरभेदात्मकज्ञानादेव भवति। अविद्यायाः सकलप्रपञ्चजननेनानर्थमूलतया तन्निवृत्तिरेव फलं तत्त्वंपदयोरखण्डार्थबोधस्य। सा चाविद्या नैकजीववादे प्रतिजीवं भिन्नेति कल्प्यते। अवच्छेदवादे हि तत्तदन्तः-करणावच्छेदेन जीवानामानन्त्यात् कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याजन्याल्पज्ञत्वा-व्यपगतेऽपि बद्धपुरुषान्तरेष्वविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्तते। चैतन्याध्यस्ताविद्याविकारत्वेनापञ्चीकृतसूक्ष्मवियदादिपञ्चमहाभूतानामुत्पत्तिः, ततश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियाणि पञ्च प्राणादिपञ्चकञ्चोपपद्यन्ते। तैः संयुक्तमन्तःकरणमिति कथ्यते। तदुक्तम्—

'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ।
अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं योगसाधनम्'[३] ।।

तदन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीव इति व्यपदिश्यते। तेषाञ्चामोक्षं विद्यमानत्वात् तावद्धि जीवेशविभागः। स च मोक्षो जीवात्मपरमात्मनोरभेदज्ञानरूपः। 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति'[४], 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे'[५], 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चन'[६], 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि'[७], 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मि तस्मात्तत्सर्वमभवत्'[८], 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः'[९] इत्येवमाद्याः श्रुतयः, 'ज्ञानाग्निना सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा'[१०], 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते'[११], 'ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः'[१२] इत्यादयः स्मृतयश्च ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये कार्यान्तरं वारयन्ति।

एकजीववादेऽविद्यावच्छिन्नश्चिदात्माऽविद्याप्रतिबिम्बितश्चिदात्मा वा जीवः। तत्रैकमेव शरीरं सजीवं चेष्टाश्रयं वा। स्वप्नदशायां स्वप्नद्रष्टुरेकमेव सजीवशरीरम्।

---

१. बृ.उप. २।४।५; २. छान्दो. ७।२५।१; ३. वेदान्तपरिभाषा।
४. मुण्ड. ३।२।९; ५. तत्रैव-२।२।८; ६. तै.उप. २।९।
७. बृ.उप. ४।२।४; ८. तत्रैव-१।४।१०; ९. ईशा.।
१०. गीता-४।३७; ११. तत्रैव-१३।१२; १२. शा.भा., ब्र.सू. ३।३।३२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्वप्नद्रष्ट्रा द्रष्टान्यन्यानि शरीराणि तु चेष्टाविशेषवत्तया दृश्यमानान्यपि न सजीवानि। यथा स्वाप्नस्य जगतः काल्पनिकत्वं तथा जाग्रत्प्रपञ्चस्यापि। यावन्निद्राक्षयं स्वप्नव्यवहारानुवृत्तिवद् विद्यया यावदविद्यानिवृत्तिपर्यन्तं सर्वव्यवहारानुवृत्तिरुपयुज्यते। ननु जीवैकत्वमते एको जीवो बद्धः, अन्यो जीवो मुक्त इति व्यवस्था न स्यादिति चेत्, न, स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पनात्। यथा स्वाप्नादुत्थितः स्वप्नभ्रान्तिसिद्धां पुरुषान्तरमुक्तिं परं प्रति बोधयति, तथा जीवभ्रान्तिसिद्धां शुकादिमुक्तिं तं प्रत्येव बोधयति।

यद्वा ब्रह्मप्रतिबिम्बभूतहिरण्यगर्भस्य भौतिकजगत्स्रष्टृतया कारणोपाधितया च मुख्यजीवस्य प्रतिबिम्बभूता अन्ये जीवा जीवाभासाः, हिरण्यगर्भवत्सृष्ट्यादि-सामर्थ्याभावात्। यथा हिरण्यगर्भशरीरं मुख्यजीवेन सजीवं तथा इतराण्यपि शरीराणि जीवाभासैस्सजीवानि। जीवाभासानां मुक्तिस्तु स्वबिम्बभूतहिरण्यगर्भ-प्राप्तिः, क्रमेण च शुद्धब्रह्मयाप्तिरिति मन्तव्यम्। अविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बरूपो जीवस्तावदेकः, अविद्याया एकत्वात्। स एव च सर्वं शरीरं स्वभोगाद्यर्थमधितिष्ठति। न त्वविद्यायां ब्रह्मप्रतिबिम्बो हिरण्यगर्भशरीरमधितिष्ठति। अन्यानि शरीराणि तत्प्रतिबिम्बा जीवाभासाः, तेषां ब्रह्मप्रतिबिम्बत्वे मानाभावात्।

एकजीववादे हि कृत्स्नस्य जीवेश्वरादिविभागस्यैकेनाज्ञानेन जन्यतया तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्, तत्र प्रथमपक्षेऽपि प्रतिबिम्बवादमाश्रित्य सर्वसम्भवात्। जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्। 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'[१], 'नेह नानास्ति किञ्चन'[२] इति श्रुतेः जीवात्मपरमात्मनोरभेदात्मकज्ञानमेव सर्वोपनिषदां फलम्। तेनैव निवर्त्यतेऽविद्याजन्यसकलबन्धहेतुभूतं जगत्।

तत्त्वमस्यादिमहावाक्यबोधेन छिन्ने हि द्वैतेऽद्वयज्ञानं विनिश्चीयते। तन्नि-श्चय एवात्मबोधः। तद्बोधे च पूर्वं तदाकारवृत्तिरुदेति, तच्च सविकल्पकं ज्ञान-मुच्यते, तदनन्तरं लीनायां वृत्तावखण्डात्मबोधनिश्चयः। तदर्थं हि शास्त्राणामुपयोगः, निखिलोपनिषदां केवलाद्वैत एव तात्पर्यम्। एवं वैष्णवमान्ये श्रेष्ठे निगमकल्पतरु-गलितफलोपमे श्रीमद्भागवते प्रथमे 'वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्'[३] इत्यनेन केवलमद्वयब्रह्मज्ञानमेव समस्तशास्त्रप्रतिपाद्यं सारभूतं सत्यतत्त्वं तदितरद् द्वैतज्ञानमसारं तुच्छञ्चेति। तथा चोक्तं चतुर्थे—'अहं भवान्न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः'[४] इत्यनेन व्यतिहारोपदेशेन पारमार्थिकं जीवब्रह्मणोरैक्यम्।

---

१. छान्दो. ३।१४।१; २. बृ.उप. ४।४।१९।
३. श्रीमद्भा. १।२।११; ४. तत्रैव-४।२९।६३।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रीमद्भागवते दशमे पूर्वार्धे 'तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभम्'[१] इत्यनेन ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य द्वैतप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं स्पष्टं प्रतिपादितम्। एकादशे स्कन्धे—'सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः। भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः'[२] ।। उपसंहारात्मके द्वादशेऽपि—'सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्व-लक्षणम्। यस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम्'[३] 'तच्च ज्ञानरूपमेव' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय'[४], 'ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः'[५], 'तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति'[६] इति श्रुतयः। 'सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यति'[७], 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते'[८], 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा'[९] इति स्मृतयश्च ज्ञानमेव मोक्षत्वेनानुमोदयन्ति। ज्ञानादेव हि कैवल्यम्। ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः। तच्च न सम्भवति मिथ्याऽज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण। अतः पूर्वं द्वैतमिथ्यात्वमेवोक्तं ततश्चाद्वैतनिश्चयः।

विशिष्टाद्वैतिनस्तु तत्त्वमसिमहावाक्येन जीवात्मपरमात्मनोरखण्डार्थप्रत्ययं न स्वीकुर्वन्ति। संसारिणो जीवस्य परमात्मरूपत्वासम्भवात् परमात्मनश्च निर्विशेषत्वाभावाच्च। सर्वत्र ब्रह्मणः सविशिष्टरूपप्रत्ययः। प्रलयेऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टमेव ब्रह्म समवतिष्ठते। सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञावाक्येऽपि तत्कालविशिष्टैतत्कालविशिष्टस्यैव भानम्। यद्यपि पूर्वोदाहृतश्रुतिभिर्मोक्षदशायामपि भेदः परमार्थः, तथापि जीवेश्वरयोः शरीरशरीरिभावनिबन्धनोऽविनाभावोऽप्यपृथक्-सिद्धिरूपोऽङ्गीकरणीयः। एवमपि भेदस्य पारमार्थिकतोपयुज्यते। दृष्टश्च द्रव्यगुणयोरप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धवतोः पारमार्थिको भेदः।

शरीरवाचकानां पदानां शरीरिपर्यन्तस्य देवदत्तो जानातीत्यादिस्थलेषु क्लृप्ततया त्वंपदस्यापि परमात्मपरत्वेन सामानाधिकरण्यमुपपद्यते। युष्मदर्थस्य पुरोवर्तिनोऽत्राविवक्षणेऽपि युष्मदुपपदत्वाविधानान् मध्यमपुरुषप्रयोगोपपत्तिः। जीव-शरीरकः परमात्माऽस्तीति प्रयोक्तव्ये तत्त्वमसि इति निर्देशस्तूपस्थितत्वेन श्वेतकेतुमेव दृष्टान्तयितुमिति न किञ्चिदनुपपन्नं प्रतीमः। एवञ्च 'सदेव सोम्येदमि'त्युपक्रमोऽपि सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य स्थूलचिदचित्प्रहाणद्वारा स्थूल-चिदचिद्विशिष्टाभेदगोचर उपपद्यते। स्थूलचितं प्रति सूक्ष्मचितः स्थूलाचितं प्रति सूक्ष्माचितश्चैव कारणत्वेऽपि सूक्ष्मचिदचितोर्भगवच्छरीरत्वात्, तयोश्चास्मच्छरीर-वत्पारतन्त्र्यात्, स्वतन्त्रस्य भगवत एव कारणत्वव्यपदेशः।

---

१. श्रीमद्भा. १०।१४।२२; २. तत्रैव-११।३।४५; ३. तत्रैव-१२।३।१२।
४. श्वेता. ६।१५; ५. तत्रैव-१।११; ६. तत्रैव-६।२०।
७. गीता. ४।३; ८. तत्रैव-४।३८; ९. तत्रैव-४।३७।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वैष्णवानां मतं दूषयन्तोऽद्वैतिनः प्रत्याक्षिपन्ति 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति'[१] इत्यत्र पारम्यविशेषणेन 'ब्रह्मैव भवति'[२] इत्यवधारणात् 'उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति'[३], 'द्वितीयाद्वै भयं भवति'[४], 'अतोऽन्यदार्तम्'[५], 'विद्वान् नामरूपाद्विमुक्तः' इत्यादिभेदनिन्दाश्रवणेन च भेदरहितस्यैव मोक्षपदार्थस्यावगमाद् न पारमार्थिकं गोचरयितुमीशते। एवञ्च भेदज्ञानस्य मोक्षानुपयोगितया प्रत्युतानर्थप्रयोजकत्वाज्जुष्टं यदा पश्यतीत्यादीनां भेदपारमार्थिकताया मन्त्रत्वात्, नेह नानास्तीत्यादिश्रुत्यनुसारेण तदपारमार्थिकतया शास्त्रार्थः। तत्त्वमसि-श्रुतिस्तु सम्यगेव विमृश्यमाना जीवपरमात्मनोरभेदमेवात्यन्तिकं बोधयतीति भेदाविरोधेन तद्व्याख्यानप्रकाराः समेऽपि निरालम्बना एवेति।

द्वैतमिथ्यात्वबोधेन चीयते तत्त्ववेदनम् ।
अविद्यया जायते द्वैतं ततो बुद्धिर्विनश्यति ।।

समूलाज्ञाननाशाय दर्शनानां विनिर्मितिः ।
नष्टे ज्ञाने गतं द्वैतं न विद्यतेऽद्वये भयम् ।।

वेदप्रमाणेन समस्तशास्त्रं चिनोति तत्त्वं जगतो विचित्रम्।
व्यावर्तयल्लोकविधानमूलमज्ञानजन्यं भवबन्धहेतुः।।

यावदज्ञानसम्भ्रान्त्या कामास्तिष्ठन्ति मानसे ।
न तावज्ज्ञानसंज्योतिः प्रकाशायोपयुज्यते ।।

नासद्रूपं न सद्रूपं मिथ्याप्रपञ्च उच्यते ।
यद्रूपं स्यादुपादानं तद्रूपा कार्यसंसृतिः ।।

आत्मबोधप्रदीपेन ध्वस्ताज्ञानविनिर्मितिः ।
नष्टे मोहे स्मृतिर्जाता तदेतच्छास्त्रवैभवम् ।।

तदज्ञानविनाशाय शास्त्राणामुपयोगिता ।
न तिमिरे ध्वस्ते कश्चित् सन्देहमुपगच्छति ।। इति।

●

१. मुण्ड.उप. ३।३।१; २. तै.उप. २।२।९।
३. तत्रैव-२।७; ४. बृ.उप. १।४।१।
५. तत्रैव-३।४।२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शेषत्वलक्षणविचारः

डॉ. कमलाकान्तत्रिपाठी
अध्यक्षः, मीमांसाविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

अथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रेण भगवता जैमिनिना द्वादशस्वध्यायेषु धर्मस्यैव विचारविषयता[१] विचारशास्त्रस्य च वैधत्वमुपपादितम्। तत्र प्रथमेऽध्याये 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः'[२] इति सूत्रेण धर्मे प्रामाण्यं तत्स्वरूपञ्च प्रतिपादितम्। सूत्रे धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणम्। धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टसाधनरूपयोः प्रमाजनकत्वेन विधिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यं प्राधान्येन प्रतिपादितम्। तत्तु साध्यसाधनेतिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविषयकप्रवर्तनानिवर्तनापरपर्यायविधिप्रतिषेधप्रतिपादनाद् अर्थाच्च तद्विषयकयागादेरिष्टानिष्टसाधनत्वाक्षेपपुरःसरं युक्तमेव। अवशिष्टेषु त्रिषु पादेषु तदायत्तत्वेनैव अर्थवादमन्त्रस्मृतिनामधेयाचारसामर्थ्यानामपि प्रामाण्यं भावनोपयोगित्वलक्षणं प्रतिपादितम्। द्वितीये चाध्याये शब्दान्तराभ्यासगुणसंख्यासंज्ञाप्रकरणान्तरैः षड्भिर्भेदप्रमाणैर्भेद एव कर्मणां प्रतिपादितः। अत्र कर्मपदेन भावना गृह्यते। तृतीयाध्यायः शेषाध्याय इत्युच्यते। यथाह सूत्रकारः—'अथातः शेषलक्षणम्'[३] इति। अथशब्द आनन्तर्य-पूर्वप्रकृतापेक्षाधिकारार्थः सन् एकार्थविवक्षयैव प्रयुज्यते। एकार्थविवक्षयैव प्रयोगे अन्यार्थस्यार्थादेव सिद्धेः।

अयं भावः—अथशब्दस्य पूर्वोक्तार्थत्रयवाचित्वेऽपि जिज्ञासासूत्रेऽर्थद्वयासम्भवाद् आनन्तर्यार्थत्वमेवाङ्गीकृतम्। पूर्वप्रकृतनियमो हि निर्दिष्टस्यैव सम्भवति। वेदाध्ययनस्य पूर्वं जिज्ञासायाः शब्देन निर्दिष्टत्वाभावात् पूर्वप्रकृतापेक्षार्थत्वस्यानुपपत्तिः प्रमाणपरतन्त्रत्वाज्जिज्ञासायाः कृतिसाध्यत्वाभावाद् अधिकारार्थत्वस्याप्यनुपपत्तिः। अत्र तु शेषत्वनिरूपणपरः शब्दव्यापारः सम्भवति, तेन चाधिकारार्थत्वस्योपपत्तिः। भेदलक्षणानन्तरं क्रियमाणत्वा-

१. मीमांसादर्शने-१।१।१; २. तत्रैव-१।१।२।
३. तत्रैव-३।१।१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तस्योपजीव्यत्वेन पूर्वप्रकृतापेक्षस्यार्थादेव सिद्धत्वात् तदर्थस्यापि स्वीकारः। वार्तिककारा यथाहुः—

एवमर्थद्वये तावदथशब्दस्य वर्णिते ।
सम्बन्धोऽध्याययोरुक्तो यद्वाऽर्थात् सिद्ध एव सः ।।
ततश्चापुनरुक्तत्वाद् वक्ष्यमाणार्थगोचरा ।
अधिकारार्थता वक्तुमथशब्दस्य वक्ष्यते[1] ।। इति।

शेषलक्षणमिति शेषञ्च तल्लक्षणम्, शेषस्य लक्षणमिति द्विधा समासः।

एतेन शेषाध्यायो लक्ष्यभूतस्य शेषस्य लक्षणमित्युभयार्थलाभः सिद्ध्यति। अतःशब्दो हेत्वर्थकः। यस्मात् शेषस्य भेदाधीननिरूपणाद् द्वितीयेऽध्याये भेदे सिद्धे परं शेषनिरूपणं क्रियत इत्यर्थः। उक्तञ्च वार्तिककारेण सर्वमेतत्—

एवमत्र प्रपञ्चेन पूर्वाध्यायार्थवर्णनम् ।
उत्तराध्यायसिद्ध्यर्थमनुक्रान्तमशेषतः ।।
शेषत्वे कर्मभेदात्तु नाधिकार्थोपयोगिता ।
तस्मात् स एव वृत्तोऽत्र सङ्क्षेपेणोपसंहृतः[2] ।। इति।

यद्यपि शेषलक्षणशब्दस्य शेषाधीननिरूपणीयत्वात् प्रयुक्तिक्रमाधिकारातिदेशोद्बाधतन्त्रप्रसङ्गात्मकसर्वशास्त्रविषयता सिद्ध्यति, तथापि तृतीयमेव शेषलक्षणं गृह्यते। अन्यानि लक्षणानि पृथगारम्भैर्भविष्यन्त्येव।

अत्र न केवलं शेषनिरूपणमेव क्रियते, अपि तु उद्देश्यशालित्वरूपः शेष्यपि निरूप्यते, उभयोः परस्परसम्बन्धात्, तथापि शेषः अस्त्यस्य स शेषीति शेषनिरूपणेनैव शेषिणो ज्ञायमानत्वात् श्रुत्यादिषट्प्रमाणैः शेषस्यैव बोधनात् स एव निरूप्यते।

ज्ञातव्या उभये सत्यं सूत्रणीया न तूभये ।
अर्थापत्त्या हि सिद्ध्यन्ति द्वितीया एकलक्षणात् ।।
तत्र सूत्राणि शेषाणां किं कार्याण्युत शेषिणाम् ।
फलप्रयासतुल्यत्वात् प्रसज्येत यथारुचि ।।
प्राधान्यात् शेषिणां साक्षाद्युक्तं वा शेषिलक्षणम् ।
न तु तत् क्रियते तत्र कर्तव्यं हि द्वयं भवेत् ।।

---

१. मीमांसादर्शने, तन्त्रवार्तिके; २. तत्रैव।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शेषोऽस्यास्तीति मत्वर्थाद् एवं शेषी निरूप्यते ।
न स शेषमविज्ञाय ज्ञातुं शक्येत केनचित् ।।
तेनोपसर्जनस्यापि शेषस्यैवेह लक्षणम् ।
क्रियते शेषिणस्त्वर्थात् तज्ज्ञानेनैव सेत्स्यति[१] ।।

इति वार्तिकग्रन्थेन सूच्यते। शेषशब्दस्त्वत्राङ्गगुणधर्मादिपर्यायवाची। किं तावत् शेषस्य लक्षणमिति? केचित् 'अविनाभावत्वमेव शेषलक्षणमि'ति प्रतिपादयन्ति। यो येन विना न भवति स तस्य शेष:। एवमङ्कुरस्य तोयादिर्घटस्य कपालदण्ड-चक्रादिर्दर्शपूर्णमासादीनामवघातप्रोक्षणप्रयाजादय: शेषा भवन्ति। न हि तोयादि-मन्तरेणाङ्कुरोत्पत्ति: कपालादिमन्तरेण च घट: सम्भवति। अवघातप्रोक्षणप्रयाजाद्य-नुष्ठानमन्तरेण न दर्शपूर्णमासयागस्य निष्पत्तिरिति अवघातादीनां शेषत्वम-विनाभावलक्षणं सिद्ध्यति। तदेतदविनाभावलक्षणं शेषत्वं न युक्तम्, व्यभिचारात्। पृथिव्यां रूपस्पर्शादयोऽविनाभूता दृश्यन्ते, न च तेषां परस्परशेषत्वमस्ति। प्रधानयागानामप्येवं रीत्याऽविनाभूतत्वात् परस्परशेषत्वापत्ति: स्यात्।

तथा हि दर्शपूर्णमासयो: षट् प्रधानानि। आग्नेय: ऐन्द्रादधि, ऐन्द्रपय इति दर्शे। आग्नेय: उपांशुयाज: अग्नीषोमीयपुरोडाशयाग: पूर्णमासे। एतेषां क्रमो मन्त्रपाठानुसारेण पाञ्चमिकन्यायसिद्ध:। अतो यावत् पूर्वो नानुष्ठीयते, तावत् परोऽपि नानुष्ठातुं शक्यत इति अविनाभूतत्वात् परस्परशेषत्वं प्रधानानामपि स्यात्। एवमङ्गानामपि नियतक्रमेणानुष्ठीयमानानामन्योन्यशेषत्वप्रसक्ति:। अपि चाध्ययनाधानकृषिद्रव्यार्जनादिभिर्विना क्रत्वनुष्ठानासम्भवात् शेषत्वं तेषां क्रतुं प्रति स्यात्। न हि अध्ययनं क्रतुशेष:, अपि तु अर्थज्ञानशेष इति जिज्ञासाधिकरणे व्यवस्थापितम्। आधानमपि अग्निशेष:। अतोऽविनाभावलक्षणं शेषत्वं निराकृत्य केचित् प्रयोज्यत्वलक्षणं शेषत्वमाचक्षते। येन य: प्रयोज्य: स तस्य शेष इति।

अत्र प्रयोज्यत्वं यत्किञ्चिन्निष्ठानुष्ठापकतानिरूपितानुष्ठाप्यत्वमुच्यते। यथा 'व्रीहीन् प्रोक्षति' इत्यत्र व्रीहिपदोत्तरद्वितीया व्रीहिनिष्ठशेषित्वं बोधयन्ती प्रोक्षणस्य तान् प्रति शेषत्वं बोधयति। व्रीहिस्वरूपे प्रोक्षणस्यानर्थक्यात् प्रधानजन्या-पूर्वसाधनत्वे लक्षणामङ्गीकृत्य तदुद्देशेनैव प्रोक्षणस्य विधानात् प्रधान-दर्शपूर्णमासजन्यापूर्वसाधनत्वनिष्ठानुष्ठापकतानिरूपितानुष्ठाप्यताया: प्रोक्षणे विद्यमानत्वात् लक्षणसमन्वय:। एवमेव प्रयाजादिष्वारादुपकारकेषु प्रयोज्यत्व-लक्षणसमन्वय:। दासेन स्वामी तथा रूपस्पर्शादय: प्रधानानि चान्योन्यं न प्रयुज्यन्त इति नातिप्रसङ्ग:।

---

१. तन्त्रवार्तिके-३।१।१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

व्यभिचारात् प्रयोज्यत्वरूपं शेषत्वलक्षणं न सम्भवति। 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र तुषोपवापे पुरोडाशकपालस्य शेषत्वं तावत् तृतीयाश्रुत्या स्वीक्रियते, न तु पुरोडाशकपालं तुषोपवापप्रयोज्यमस्ति, तस्य पुरोडाशयाग-प्रयोज्यत्वात्। अतः प्रयोज्यत्वलक्षणसमन्वयाभावादव्याप्तिः। अपि च 'भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोति' इति भेदनस्कन्दनादिभिर्निमित्तैर्होमाः प्रयुज्यन्ते। होमानामेतेषां शेषत्वं तेषु न स्वीक्रियत इति अशेषभूतेषु होमेषु प्रयोज्यत्वलक्षण-स्यातिव्याप्तिः।

अतः 'यद्विहिताधिकान्यविहितत्वमेव शेषत्वमिति केचिद् निगदन्ति 'दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत् स्वर्गकामः' इति प्रधानस्य फलवतो विधेरङ्गविधयोऽङ्गानि भवन्ति प्रधानेभ्यश्चातिरिच्यन्त इति पूर्वोक्तातिरेकलक्षणमेव शेषत्वमिति तेषामभिप्रायः।

एतदपि लक्षणं व्यभिचारित्वान्न युक्तम्। यतो हि प्रधानेभ्योऽङ्गानि यथा अतिरिच्यन्ते, तथैव शेषेभ्योऽपि प्रधानान्यतिरिच्यन्त इति प्रधानेष्वतिव्याप्तिः।

अन्ये तु विध्यादिविहितप्रधानार्थभावनाकथम्भावाकाङ्क्षापूरणक्षमविध्यन्त-विहितत्वं शेषत्वमिति ब्रुवते, सूत्रकारजैमिन्यभिप्रेतत्वमपि एतल्लक्षणस्येति कथयन्ति। एवंलक्षणनिष्पादने प्राय आदौ प्रधानविधिनिर्देशस्ततः परान् विधीन् विलोक्य अङ्गान्येवेति निश्चयस्तथा विकृतौ प्रधानभावनेतिकर्तव्यताकाङ्क्षायामुप-कारपृष्ठभावेन विध्यन्तस्यैवातिदेशेन प्रवृत्तिदर्शनं हेतुः।

एतदपि न समीचीनम्। यदि शेषविधयः प्रधानविधिभ्यः परा एव व्यवस्थिताः समाम्नाता भवेयुस्तदा व्यभिचाराभावादेतल्लक्षणमङ्गीकृतं स्यात्। न त्वेवं समाम्नाता अङ्गविधयः सन्ति। कुतः? क्वचिदादौ क्वचिन्मध्ये क्वचिच्चान्ते वैचित्र्येण तेषां समाम्नानात्। अपि चोत्पत्तिवाक्येषु यत्र कर्मभिः सहैव द्रव्याणि देवताश्च समाम्नाता दृश्यन्ते, यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालः पौर्णमास्याममावा-स्यायाञ्चाच्युतो भवति' इत्यत्राष्टाकपालद्रव्यमग्निश्च तद्धितसमर्पितो देवता, तदुभयमाग्नेययागशेषभूतम्, तत्र विध्यन्तसमाम्नानविरहात् शेषा न भवेयुरित्य-व्याप्तिर्लक्षणस्य। दर्शे प्रधानविधेरादौ शाखाच्छेदनादयो धर्मा विहिताः सन्ति, ते न कथञ्चिद् विध्यन्तविहितत्वाभावाद् दर्शस्य शेषा भवेयुरिति न विध्यन्तविहितत्वं शेषत्वलक्षणं युक्तम्। यथोक्तं वार्तिककारैः—'अङ्गविध्युपक्रमेषु तावद् वाक्यप्रकरणेषु तद्गतकिंभावाकाङ्क्षितप्रयोजनकल्पनावेलायां कथम्भावाकाङ्क्षा-युक्तप्रधानविधिदर्शनात् तदपेक्षितोपकारविध्यर्थत्वेन तेषामवधार्यमाणानां

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विध्यादिगतानामपि शेषत्वमस्तीति, न विध्यन्तविधानमेवैकं शेषलक्षणत्वेनावकल्पते'[१] इति।

अयमभिप्रायः—उभयाकाङ्क्षारूपं प्रकरणं क्रियाया एव विनियोजकं भवति। तत्र प्रधानविधेः फलवतः कथम्भावाकाङ्क्षा तथाऽङ्गविधीनां फलविधुराणां किम्भावाकाङ्क्षा भवति। एवमुभयाकाङ्क्षारूपप्रकरणेनाङ्गाङ्गित्वं निश्चीयते। तत्र वाक्यप्रकरणेषु यदाऽङ्गविधय एवोपक्रान्ताः सन्ति, तदा तत्र फलाश्रवणात् पूर्वमेव यदा किंभावाकाङ्क्षयोपकार्यरूपं प्रयोजनं कल्पनीयं तदैव कथम्भावाकाङ्क्षायुक्तफलवत् प्रधानविधिर्दृश्यते। एवं प्रधानविधिनाऽपेक्षितो य उपकारस्तदर्थत्वेनादौ सन्त्यङ्गविधय इति निश्चीयते। इत्थमादौ विधीयमानानामप्यस्त्यङ्गत्वमित्यव्याप्तत्वान्न पूर्वोक्तं लक्षणं साधु।

अपरे पुनः प्रत्यवतिष्ठन्ते 'उपकारकत्वमेव शेषत्वलक्षणमिति वादरिसम्मतमपि न जैमिन्याचार्यमतविधुरम्। भाष्यकारा हि तत्र तत्र स्थाने निर्दिशन्त्येव। यथा प्रकृतसूत्र एव 'यः परस्योपकारे वर्तते स शेष इत्युच्यते' इति। तथा 'विद्यायां धर्मशास्त्रमिति' सूत्रे—'अथ यो धर्मविशेष उक्तो विद्याग्रहणार्थः, स न कर्मण उपकारकः। कथं गम्यते? श्रुत्यादीनामभावात्' इति।[२] अभिक्रमणाधिकरणसिद्धान्तभाष्येऽपि—'तस्मादभिक्रमणमुपकरोति होमस्येत्यवगम्यते'[३] इति।

एवं 'भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोति' इति भिन्नादिनिमित्तं प्रति होमादेरुपकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। तादर्थ्यमपि नैवान्यदुपकारात्। अत उपकारकत्वमेव शेषत्वलक्षणमिति स्वीकर्तव्यमिति।

नैतल्लक्षणमपि समीचीनम्। गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदित्यत्र फलार्थत्वेन विहितस्य गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वात् प्रणयनाङ्गत्वापत्तिः स्यात्, तथा तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामीक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र आमीक्षार्थमुपात्तस्य दध्यानयनस्य वाजिनोपकारकत्वाद् वाजिनयागाङ्गत्वापत्तिरपि। न च गोदोहनं प्रणयनस्याङ्गं दध्यानयनञ्च वाजिनयागस्येत्यतिव्याप्तिः।

उपकारकत्वलक्षणपरिष्कारः

यद्युच्येत, केवलमुपकारकत्वं न लक्षणम्, किन्तु 'अन्यानुपकारकत्वे सत्युपकारकत्वं तदुच्यते। तथा सति गोदोहने दध्यानयने चान्यानुपकारकत्वस्याविद्यमानत्वान्न समन्वय इति नातिव्याप्तिरिति।

---

१. मीमांसादर्शने-३।१।२, शेषः परार्थत्वादिति सूत्रस्थवार्तिकम्।

२. मीमांसादर्शने-२।४।१४; ३. तत्रैव-३।१।१०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

एवमपि पशुयागेऽनुष्ठीयमानानां प्रयाजानां पश्वङ्गत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः, तेषां पशुपुरोडाशोपकारकत्वात्। पश्वर्थं क्रियमाणानां प्रयाजानां प्रसङ्गात् पुरोडाशोपकारत्वस्वीकारात्। अतोऽन्यानुपकारकत्वे सत्युपकारकत्वमिति लक्षणसमन्वयाभावादव्याप्तिः।

यद्युच्येत, अन्यानुपकारकत्वविशेषणस्य 'अन्याप्रयुक्तत्व'मित्यर्थो विवक्षितः। तेनान्याप्रयुक्तत्वे सति उपकारकत्वमिति स्वीकारेण पशुयागे क्रिमाणेषु प्रयाजेषु लक्षणं समन्वितं भवति। न हि प्रयाजेषु पशौ क्रियमाणेषु पुरोडाशयागनिष्ठप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यताऽस्ति। न खलु पुरोडाशयागः प्रयाजानां प्रयोजकः। एवं लक्षणसमन्वयान्नाव्याप्तिरिति।

एवं सति 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'ति विहितस्य कपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वं न स्यादित्यव्याप्तिः, कपालस्य पुरोडाशप्रयुक्तत्वात्। 'कपालेषु श्रपयती'ति विधिना कपालानां पुरोडाशश्रपणप्रयुक्तत्वस्य गम्यमानत्वात्। 'कपालेन' इति तृतीयया कपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वं तावत् सिद्धम्। तत्रान्याप्रयुक्तत्वाभावान्न लक्षणसमन्वय इत्यव्याप्तिः। यदि 'अन्याप्रयुक्तत्वे सत्युपकारकत्वमित्यस्य विवक्षितोऽर्थः—अन्यप्रयुक्ततानवच्छेदकं यदुपकारकतावच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वमिति। पुरोडाशकपाले पुरोडाशप्रयुक्ततावच्छेदकधर्मः कपालत्वम्, स च पुरोडाशान्यप्रयुक्ततानवच्छेदकः, अपि चोपकारकतावच्छेदककपालत्वधर्मवान् तुषोपवापे पुरोडाशीयत्वेनोपकारकत्वाल्लक्षणसमन्वय इति नाव्याप्तिरित्युच्यते, तथापि प्राकृताङ्गानां दीक्षणीयादीनां विकृत्यङ्गतानापत्तिः। पुरोडाशकपालस्य तुषोपवापाङ्गत्वं पुरोडाशीयत्वेन सिध्यति, 'कपालेषु श्रपयती'ति विधानात्। अतस्तत्र कपालत्वधर्मः अन्यप्रयुक्ततानवच्छेदकः, अपि चोपकारकतावच्छेदक इति समन्वय उक्तः। प्रकृते दीक्षणीयादयो ज्योतिष्टोमाङ्गत्वेन विहिता ज्योतिष्टोमप्रयुक्ताः। ज्योतिष्टोमप्रयुक्ततावच्छेदकधर्मो दीक्षणीयत्वादिः। दीक्षणीयत्वादिना ज्योतिष्टोमोपकारकाः ज्योतिष्टोमप्रयुक्तत्वाद् दीक्षणीयादीनाम्। विकृतिषु तु न दीक्षणीयादयो विहिताः। अतिदेशेन ते प्राप्नुवन्ति। अतिदेशश्च न दीक्षणीयत्वधर्मपुरस्कारेण, तथा सति प्रत्यङ्गमतिदेशवाक्यं कल्पनीयं स्यात्। तच्च नाभिमतम्. तथा चोपकारकतावच्छेदकत्वेन दीक्षणीयत्वादेरपरिग्रहात् कथं दीक्षणीयादीनां विकृत्यङ्गत्वमित्यव्याप्तत्वान्न पूर्वोक्तलक्षणेनेष्टसिद्धिः।

यद्यपीयमव्याप्तिः परिहर्तुं शक्यते। दीक्षणीयत्वादिना प्रयुक्तत्वेऽपि प्राकृताङ्गत्वेन विकृत्युपकारकत्वे स्वीकृते दोषाभावात्। दीक्षणीयत्वादिना विकृत्युपकारकत्वं न भवितुमर्हति, यतश्च 'प्रकृतिवद् विकृतिः कर्तव्या'

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

इत्यतिदेशशास्त्रं प्राकृतान्यङ्गानि न पृथक्पृथगतिदिशति, गौरवापत्तेः, अपि तु लाघवात् प्रकृतिसम्बन्ध्यङ्गत्वेनातिदिशति। विकृतिर्दीक्षणीयादीनां प्रयोजिका न भवितुमर्हति, विकृतौ तेषामनाम्नानात्। विकृतिभावनायाः कथम्भावाकाङ्क्षायां सादृश्येनातिदेशं कल्पयित्वा प्राकृताङ्गानि तदाकाङ्क्षापूरकाणि भवन्ति। तथा च यथा प्रकृतावुपकारकत्वमङ्गानां तथैव विकृतावपि तेषामुपकारकत्वं सिद्ध्यति। एवञ्च प्रकृतिप्रयुक्ततावच्छेदकं दीक्षणीयत्वादि तदन्यप्रयुक्ततानवच्छेदकं तदेव विकृत्युपकारकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं विकृतौ प्राप्तानामङ्गानामस्तीति समन्वयः।

उपकारकत्वलक्षणखण्डनम्

एवं व्यभिचारवारणेऽपि नोपकारकत्वलक्षणं शेषत्वमङ्गीकर्तुं शक्यते। प्रधानानामङ्गानाञ्च तथाऽङ्गाङ्गानामन्योन्यशेषसाङ्कर्यप्रसङ्गात्। यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं तथैव प्रधानानामपि अनुष्ठापनद्वारा उपकारस्य स्वीकरणात् स्यादेवाङ्गोपकारकत्वम्। यतो ह्यङ्गानि तदैवोपकारं कर्तुं शक्नुवन्ति यदोपकार्यभूतैः प्रधानैः प्रयुक्तानि भवेयुः। एवमङ्गानुग्राहकत्वात् प्रधानान्यप्यङ्गशेषाणि भवेयुरिति परस्परोपकारकत्वेन परस्पराङ्गत्वप्रसक्तिः। अपि च कृषिर्द्रव्यार्जनमाधानं स्वाध्यायाध्ययनञ्च सर्वेषामेव क्रतूनामुपकारकत्वात् सर्वकर्माङ्गानि भवेयुः। इतरेतराश्रयताऽपि भवेत्। पूर्वमेव शेषत्वनिश्चयो यदा भवति तदैवोपकारो दृश्यते। एवमनिश्चितशेषत्वेषु प्रयाजादिष्वारादुपकारकेषूपकारानिश्चयादेवोपकाराधीननिश्चयं शेषत्वं कथं भवेत्। यथोक्तं वार्तिककारमिश्रैः—'यो हि यस्य फलस्य फलवतो वा शेषत्वेनावधारितो भवति, स कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपेक्षिते सति दृष्टमुपकारमपश्यद्भिस्तस्माददृष्टः परिकल्प्यते। यावत्तु शेषत्वमेव नावगम्यते, तावत् केन प्रमाणेनादृष्टकल्पना स्यात्'[1] इति। एवं पूर्वोक्तेषु शेषलक्षणाभासेषु निराकृतेषु किन्तावच्छेषत्वमित्यपेक्षायां शेषत्वलक्षणं ब्रूते भगवान् जैमिनिः—'शेषः परार्थत्वात्' इति।

अङ्गत्वलक्षणम्

अनेन सूत्रेण किं शेषत्वलक्षणं केन च हेतुना शेषत्वमित्युभयमपि श्रुत्यर्थाभ्यां प्रतिपाद्यते चोदनासूत्रवत्। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति सूत्रेण यदा चोदनैव धर्मे प्रमाणं न प्रत्यक्षादि, चोदना तत्र प्रमाणमेव नाप्रमाणमिति प्रमाणविधिरङ्गीक्रियते श्रुत्या, तदा धर्मस्य स्वरूपविशेषयोरर्थात् सिद्धिर्भवति चोदनागम्यस्याग्निहोत्रादेरेव धर्मत्वमिति 'द्वयमेकेन सूत्रेण श्रुत्यर्थाभ्यां निरूप्यते'[2]

१. जैमिनीये तृतीये शेषत्वलक्षणाधिकरणे।

२. चोदनासूत्रस्थश्लोकवार्तिकम्-२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

इति वार्तिकोक्तदिशा यथा प्रतिपाद्यते, तथैव प्रकृतेऽपि 'यः परार्थस्तं वयं शेषं ब्रूम' इति भाष्यात् पारार्थ्यमेव शेषत्वलक्षणं श्रुत्या प्रतिपाद्यते, प्राधान्येन कीदृक् शेष इति स्वरूपजिज्ञासायाः सत्त्वात्, अर्थात् स्वरूपज्ञानोत्तरं जिज्ञासितो हेतुः प्रतिपाद्यते। एवं परार्थत्वस्य शेषपदवाच्यत्वे निश्चिते तस्यैव शेषपदशक्यतावच्छेदकत्वरूपहेतुत्वमर्थात् सिद्ध्यति। एवं व्याख्याने परार्थत्वादिति पञ्चमी प्रथमार्थे। यदि हेतुत्वमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यते तदा स्वरूपमर्थात्। प्रयाजादयः शेषपदवाच्याः परार्थत्वादिति सौत्रार्थे ज्ञातेऽर्थसिद्धं भवति परार्थत्वमेव शेषलक्षणमिति। एवं पारार्थ्येनैव शेषत्वस्य निश्चयात् पश्चात् फलतस्तस्योपकारकत्वनिश्चय इति न तादर्थ्योपकारकयोरभेदः। तादर्थ्ये चतुर्थीति वार्तिके नागेशभट्टैरुक्तम्, तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावसम्बन्ध इति तेनाभेदोऽप्यस्ति तयोरिति केचिद् मन्वते तथा नाङ्गीकरणीयम्। यतो हि तादर्थ्यस्योद्देशमात्रेणोपकारापकारयोस्तुल्या प्रसिद्धिः। मशकार्थो धूम इत्यपकारिण्यपि तस्य प्रयुज्यमानत्वात्। यथोक्तं वार्तिककारेण शेषत्वलक्षणाधिकरण एव—

अपकुर्वन्नपीष्टो हि तदर्थव्यपदेशभाक् ।
उपकुर्वन्नपि त्वन्यस्तदर्थ इति नोच्यते ।। इति।

उपकारिण्यपि प्रसज्यमाने प्रयोजके च न तादर्थ्यव्यवहारो भवतीत्युभयोर्भेद एव। एवं सति शेषत्वस्यापकारिणि प्रसक्तिः स्यादिति न वाच्यम्, अपेक्षाभावात्। शेषिभिरुपकारस्यैवापेक्षिततत्वात् स एव कल्प्यते शेषत्वेन नापकारः। नन्वेवं स्वामिन्यतिप्रसक्तिः क्वचित् तस्यापि सेवके प्रवृत्तिदर्शनादिति चेत्, न, तस्यात्यन्तपरार्थाभावात्। यथाहुर्भाष्यकाराः—

'आत्मन एवाऽसौ संविदधानो गुणभावं गच्छति। नान्तरीयकत्वाद् गर्भदासस्योपकरोति, अनडुहो वा, यस्त्वत्यन्तं परार्थस्तं वयं शेष इति ब्रूमः'[१] इति। अस्याभिप्राय उक्तो वार्तिके—

'उद्देशेन हि तादर्थ्यं विविच्यते। न च स्वामिनो गर्भदासाद्युद्देशेन तदुपकाराय प्रवृत्तिः। किं तर्हि? स्वार्थसिद्धिप्रयुक्ता। नान्तरीयकतत्संविधानादशेषत्वम्' इति। इत्थमदुष्टत्वात् परार्थत्वमेव शेषत्वलक्षणमिति व्यवस्थिते चिन्त्यते किमिदं परार्थत्वं नामेति?

पारार्थ्यलक्षणपरिष्कारः

अत्र पार्थसारथिमिश्राः 'परोद्देशप्रवृत्तिश्च पारार्थ्यमभिधीयत'[२] इत्यनेन परोद्देशप्रवृत्तिमशेषत्वमभिमतस्य पारार्थ्यमाहुः। सा च परोद्देशप्रवृत्तता यदि

१. मीमांसाशाबरभाष्यम्-३।१।२; २. शास्त्रदीपिकायाम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परोद्देशप्रवृत्तकृतिसमवायित्वमुच्येत तदाऽचेतनभूते यागादौ तदभावादव्याप्तिः। यदि परोद्देशप्रवृत्तकृतिसाध्यत्वं तदोत्पत्त्यन्वयिनि गुणे तत्सत्त्वेऽपि 'राजा राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेत, अमावास्यायामपराह्णे पितृपिण्डेन चरन्ति, प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत, समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत' इत्यादिविहितेषु प्रयोगान्वयिगुणेषु कर्तृकालदेशादिषु तत्तत्क्रतुप्रयोगाङ्गेष्वव्याप्तिः। तादृशकृतिव्याप्यत्वेऽयमेव दोषः। अतः परोद्देशप्रवृत्ततेत्यस्य परोद्देशप्रवृत्तकृतिसम्बन्धित्वमित्यर्थः। तथा च फलोद्देशेन प्रवृत्तस्य पुरुषस्य कृतौ यागानुकूलायां यागादेः सम्बन्धित्वान्नाव्याप्तिः। कर्तुर्देशस्य कालस्य च प्रयोगान्वयिनो गुणस्यापि सम्बन्धित्वान्नाव्याप्तिः।

नन्वेवमव्याप्तिनिरासेऽपि निमित्तेऽतिव्याप्तिः स्यात्, तस्य नियतानुष्ठापकत्वेन तादृशकृतिसम्बन्धित्वादिति चेत्, न, तादृशकृतिसम्बन्धित्व-मित्यस्य तादृशकृतिकारकत्वमिति विवक्षितोऽर्थः। निमित्तस्य कारकत्वाभावान्नाति-व्याप्तिः। कर्तृदेशकालादौ तादृशकृतौ कर्तृत्वाधिकरणत्वादिकारकत्वान्नाव्याप्तिरपि। ननु तथापि कृष्यादावतिप्रसक्तिः, तस्यापि यागादिकृतौ कारकत्वादिति चेत्, न, भिन्नयदुद्देश्यकप्रवृत्तिकारकतासम्बन्धित्वे विधिबोध्यं यत् तत्तदङ्गमित्यर्थस्य विवक्षितत्वात्। कृष्यादेराक्षेपादेव लाभाद् विधिगम्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिः। यागादेः स्वर्गादुद्देश्यकप्रवृत्तिकारकतासम्बन्धित्वेन विधिगम्यत्वाल्लक्षणसमन्वयः। फलस्य स्वाङ्गत्ववारणाय स्वभिन्नेति। द्रव्यगुणकर्तृकालादौ तादृशप्रवृत्तौ करणत्वाधि-करणत्वादिना सम्बन्धित्वेन विधेयत्वादङ्गत्वोपपत्तिः। निमित्तोद्देश्यकप्रवृत्ति-सम्बन्धित्वेन यागादेः कर्मणो विधेयत्वेऽपि न निमित्ताङ्गत्वापत्तिः, ईप्सितत्वेन विलक्षणोद्देश्यताया एवात्र विवक्षितत्वात्, निमित्तस्य चानुष्ठापकत्वाख्योद्देश्यत्वेऽपि तादृशोद्देश्यत्वाभावान्न निमित्ताङ्गत्वम्।

एतदभिप्रायकमेव शेषत्वलक्षणं परिष्कृतं श्रीखण्डदेवाचार्यैः '[1]यदुद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितं यत् तत्त्वं तदङ्गमिति। अत्र लक्षणसमन्वयः पूर्ववदेव। स्वर्गाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषकृतौ यागानुकूलायां यागादेः करणकारकत्वेन विहितत्वाद् यागे तथा प्रधानयागाद्युद्देशेन प्रवृत्तकृतौ प्रयाजादेरङ्गजातस्य कारकत्वेन विध्यन्वयात् तस्य प्रधानाङ्गत्वम्। एवं द्रव्यस्य व्रीह्यादेः क्रियानिर्वर्तकत्वेन गुणस्यारुण्यादेर्द्रव्यपरिच्छेदकत्वेन कारकत्वेन विधानात् करणत्वेनान्वयात् क्रमस्यापि पदार्थपरिच्छेदकत्वेन विधानात् शेषत्वाविघातः। एवं 'गोदोहनेन पशुकामस्य प्रणयेदि'त्यत्र गोदोहनस्य प्रणयनोपकारकत्वेऽपि पशूद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वात् प्रणयनोद्देशेन कृतौ कारकत्वेन

१. भाट्टदीपिकायां शेषलक्षणाधिकरणे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विधानाभावान्नातिव्याप्तिः; अपि तु 'चमसेनापः प्रणयेदि'त्यत्र क्रत्वर्थत्वेन विहितस्य चमसस्यानर्थक्यतदङ्गन्यायेन प्रणयनाङ्गत्वम्। दध्यानयनस्याप्येवमेव न वाजिनयागाङ्गत्वम्, तस्यामीक्षायागोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वात्। प्रयाजानां चातिदेशेन पशुयागोद्देशकृतिकारकत्वेन विहितत्वेऽपि न पशुपुरोडाशाङ्गत्वम्, पदार्थांशेऽतिदेशस्य कल्पनाभावात् पशुपुरोडाशोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विधानाभावात्। 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपती'त्यत्र कपालस्य पुरोडाशयागप्रयुक्तत्वेऽपि तुषोद्वापोद्देशप्रवृत्तकृतिकारकत्वेन विहितत्वादङ्गत्वाविघातस्तेन नाव्याप्तिः। यत्र चेदं लक्षणस्यासम्भवो यथा यागस्य भावनां प्रति भावनायाश्च फलं प्रति शब्दभावनाया अर्थभावानां[१] प्रति पश्वादेः कारकं प्रति कारकाणाञ्च क्रियां प्रति, तत्र शेषत्वस्य भाक्तत्वमेव, मुख्यशेषत्वाभावात्। यथोक्तं श्रीखण्डदेवेन 'तत्र भाक्तोऽङ्गत्वव्यवहारः' इति।

अत्र लक्षणे फलस्यापि कर्मतासम्बन्धेन कृतिकारकत्वात् फलाङ्गत्ववारणाय परोद्देशप्रवृत्तार्थकं यदुद्देशप्रवृत्तेति कृतौ विशेषणम्। फलस्य फलं प्रति परत्वाभावात् भोक्त्रङ्गत्वेऽपि न फलाङ्गत्वम्। शेषदलप्रयोजनं तु पूर्वमेवोक्तप्रायम्। अङ्गत्वमत्र सर्वं श्रुत्यादिषट्प्रमाणगम्यमेव। तदपि चोत्तरोत्तरप्रमाणानां पूर्वपूर्वप्रमाणकल्पनद्वारैव विनियोजकत्वमिति प्रतिपादितं बलाबलाधिकरणे। एवं सर्वत्र तावत् श्रुतिः कल्प्यते। तस्याश्च कारकत्वमात्रवाचित्वान्न सम्भवति पूर्वोक्तशेषत्वलक्षणस्य श्रुत्यादिप्रमाणगम्यता, तथापि स्वर्गादिपदाद् यत्पदार्थस्य संसर्गादुद्देश्यकत्वस्य आख्याताद् भावनापरपर्यायायाः कृतेस्तृतीयादेः कारकताया विधिपदाच्च विहितत्वस्य लाभाद् अन्यपदार्थानामङ्गत्वघटकीभूतानां प्रमाणान्तरप्रसिद्धत्वेऽपि शेषत्वघटकस्य कारकत्वस्य श्रुत्यादिगम्यत्वेन श्रुत्यादीनामङ्गत्वप्रामाण्यव्यवहारो भवति।

अथ निरूपिते शेषत्वलक्षणे लक्ष्यप्रदेशस्तस्य निरूप्यते। तत्र बादरिराचार्यः 'द्रव्यगुणसंस्कारेषु[२] बादरिरिति सूत्रानुरोधाद् व्रीह्यादिद्रव्येषु, आरुण्यादिगुणेषु, अवघातप्रोक्षणाद्यङ्गेष्वेव शेषत्वं स्वीकरोति, तदपि श्रुतिलिङ्गवाक्यत्रितयप्रमाणगम्यमेव। तन्मते यागस्य समानपदश्रुत्या भाव्यत्वमेव भावनायां न तु करणत्वं स्वर्गकामपदानां कर्तृप्रतिपादकत्वान्न फलप्रतिपादकत्वम्। एवं न कर्मफलपुरुषेषु शेषत्वं तेषां प्राधान्यात्।

---

१. यद्यपि प्राचीनैरंशतयोपेतार्थभावनाशब्दभावनया सम्बध्यते शब्दभावनैव मुख्यविशेष्येति प्रतिपादितं, तथापि नवीनैः शब्दभावनाया अर्थभावनायां सम्बन्धः स्वीक्रियते।

२. मीमांसासूत्रम्-३।१।३।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आचार्यजैमिनिस्तु कर्मफलपुरुषेष्वपि शेषत्वं स्वीकरोति 'कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वात्,[1] फलञ्च पुरुषार्थत्वात्[2], पुरुषश्च कर्मार्थत्वात्[3]' इति वदन्। यागप्रयाजादीनां कर्मणां स्वर्गं यागोपकारं प्रति वा वाक्यप्रकरणादिना पारार्थ्यनिश्चयादेव शेषत्वम्। फलमपि भोक्तृपुरुषं प्रति शेषं भवति। अतः पारार्थ्यादेव तस्यापि लक्ष्यताऽस्त्येव। पुरुषस्य तु द्रव्यत्वादेव कर्तृत्वे लक्ष्यत्वं बादरिसम्मतमेव। सूत्रन्तु स्वर्गकामपदस्य फलपरत्वस्वीकारात् कर्तृपरत्वाभावादाख्याताक्षिप्तस्य तस्य शाब्दत्वाभावाद् 'नाशाब्दं शाब्देनान्वेती'ति न्यायात् शाब्दविध्यन्वयाभावात् पारार्थ्यं न सम्भवतीति शङ्कानिरासायैव। लक्षणया प्रतिपाद्यस्य कर्तुः शाब्दत्वोपपत्तेर्भवति शेषत्वस्योपपत्तिरिति शङ्कानिरासः। 'यजमानसम्मितौदुम्बरी भवती'ति औदुम्बरीसम्मानादिषु यजमानस्य कर्तुः साधनत्वेन विधानात् प्रत्यक्षमङ्गत्वम्।

तदयं निर्गलितोऽर्थः—पारार्थ्यमेव शेषत्वम्। तत्तु पूर्वोक्तप्रकारमेव। तत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि पञ्चप्रमाणानि। विधिसहकृतानि तानि पारार्थ्यं गमयन्ति। विधिस्तावच्चेतनस्य प्रवर्तयिता। अनुद्दिष्टफले व्यापारे तस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तेरर्थात् तद्विषयस्य व्यापारस्य फलोद्देशप्रवृत्तिसम्बन्धित्वं निश्चीयते। विधिविषयो व्यापारो भावनापदाभिधेयः फलार्थत्वादेव तथैव पुरुषाभिलाषविषयो यथा फलम्। साधनविशिष्टस्यैव तादृशव्यापारस्य विधेयत्वाद् विशेषणतया साधनभूतानामपि श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्त्वेनावगतानां विधिविषयत्वानपायाद् भवति शेषत्वम्। एवं दर्शपौर्णमासादेरीप्सितत्वाभावेनोद्देश्यत्वाभावान्न प्रयाजादीनां दर्शपौर्णमासाङ्गत्वमित्याशङ्काव्युदासः। फलेच्छाया उपायेच्छाहेतुत्वेनोपायस्यापि भवत्येवोद्देश्यता। एवमेव 'कर्तुः समीहितं येन सिध्यत्यङ्गं तदुच्यते। प्रमाणञ्च विधिस्तत्र श्रुतिलिङ्गादिसंयुतः'[4] इति पार्थसारथ्युक्तस्य वैधेष्टसाधनत्वरूपस्य शेषत्वलक्षणस्य पूर्वोक्तलक्षण एव तात्पर्याद् नान्यत्वम्। षष्ठाद्यन्यायेन यागादिकर्मणां पुरुषार्थताव्यावर्तनेन स्वर्गादेरेव तत्त्वेन स्वीकाराद् बादरिमतनिराक्रिया। एतेन सिद्धान्तत्वेन जैमिनिमतमेव शेषत्वं पारार्थ्यलक्षणं निश्चीयते। अथवा यदा वृत्तिकारमतेन सूत्रचतुष्टयस्यान्यथा व्याख्यानं विधीयते, तदा बादरिमतस्य नैवास्ति पूर्वपक्षता। पारार्थ्यलक्षणशेषत्वस्य सामान्यात्मना

---

१. मीमंसासूत्रम्-३।१।४।
२. तदेव-३।१।५।
३. तदेव-३।१।६।
४. न्यायरत्नमालायाम्, अङ्गनिर्णये प्रथमपरिच्छेदे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रतिपादितस्यैवान्यैः सूत्रैः प्रपञ्चमात्रकरणात्। द्रव्यगुणसंस्कारेषु यागं प्रति शेषत्वमेव न शेषित्वम्, यागफलपुरुषेषु तूभयात्मकत्वमिति भाष्यवार्तिकयोः सुस्पष्टमेव। तदिह तृतीयेऽध्याये सामस्त्येन शेषत्वमेव श्रुत्यादिषट्प्रमाणसहकृतं तदुपयोगित्वेन च विषयव्यवस्थापनार्थं प्रमाणानां विरोधाविरोधौ प्राबल्यदौर्बल्ये चेति सकलं प्रतिपाद्यते। द्वितीये त्वध्याये सर्वेषामङ्गानां गुणप्रधानरूपद्वैविध्यप्रतिपादनावसरे प्रधानाख्यादुपकारकं कर्म प्रतिपाद्य 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्'[1] इति सूत्रेणावघातादीनां यद्व्रीह्यादिद्रव्यं प्रत्यङ्गत्वं प्रतिपादितं तत् तृतीयाध्यायसिद्धस्यैव शेषत्वस्य प्रसङ्गादपूर्वार्थताव्यावर्तनमात्रम्, तेन न पुनरुक्तिशङ्कावतारः। यदाहुर्वार्तिककारमिश्राः—

हन्त्यादावपि शेषत्वमेतस्मादेव लक्षणात्।
दृष्टार्थत्वादपूर्वं तु ततो नेति पुरोदितम्[2] ।। इति।

१. मीमांसादर्शने-२।१।५।
२. तन्त्रवार्तिके शेषत्वनिर्वचनाधिकरणे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्राच्यभारतीयान्वेषणकथासन्देशः - ३

डॉ. जानकीप्रसादद्विवेदी
शब्दविद्यासङ्कायाध्यक्षः
केन्द्रीय-उच्चतिब्बतीशिक्षासंस्थानम्
सारनाथः, वाराणसी

❀ ❀ ❀

नाविदितमिदं विदितवेदितव्यानां यद् अन्वेषणं वेदमारभ्य महाकाव्यं यावत् संस्कृतवाङ्मये ब्रह्म-ब्राह्मण-आत्म-सत्य-आन्तरज्योतिः-नल-दमयन्ती-सीतादीनाम् अन्वेषणैः पल्लवितं पुष्पितं फलितं च सञ्जातम्। अनुसमाहरण-मार्गण-विचय-शोधनप्रभृतयः प्रायेण पञ्चविंशतिः शब्दाः सम्प्रयुक्ताः समुपलभ्यन्ते। परमद्यत्वे तेषु चत्वार एव शब्दा व्यवह्रियन्ते—अन्वेषणम्, अनुसन्धानम्, गवेषणा, शोधश्चेति। एतेषामन्वेषणार्थकशब्दानां सायण-गोविन्दराज-महेश्वरतीर्थ-नीलकण्ठादि-व्याख्याकारैर्बहवोऽर्थाः परिभाषिताः सन्ति। एवं प्रत्नकालादेवानुष्ठीयमानं प्राच्यभारतीयमनुसन्धानं नूनमेव किञ्चिद् वैचित्र्यं वैशिष्ट्यं चावहति।

मया विविधग्रन्थरत्नेभ्यः **शतद्वयान्वेषणकथानां** सन्दर्भाः सुचिरेण कालेन सङ्गृहीताः। एतद्विषयकः प्रथमः शोधलेखः सारस्वतीसुषमापत्रिकायाः सप्तचत्वारिंशवर्षस्य प्रथम-द्वितीयसंयुक्ताङ्कयोः ८८ पृष्ठतः १२४ पृष्ठपर्यन्तं (४७/१-२; पृ. ८८-१२४) प्रकाशितो द्रष्टव्यः। तत्राष्टोत्तरशतकथानां सार-सङ्क्षेपः सन्दर्भसहितः सङ्गृहीतः। तास्वन्वेषणशब्दाधारिता अष्टचत्वारिंशत् (४८), गवेषणाशब्दाधारिताश्चतस्रः (४), विचयाधारिताः सप्तविंशतिः (२७), मार्गण-परिमार्गण-मृगण-अनुसमाहरण-शोधन-अनुसन्धानशब्दाधिकृताश्च क्रमेण सप्त (७), तिस्रः (३), अष्टौ (८), एका (१), पञ्च (५), पञ्च (५) कथा वेदोपनिषद्वाल्मीकिरामायणप्रभृतिग्रन्थेभ्यः समुद्धृताः सन्ति।

द्वितीयः शोधलेखः सारस्वतीसुषमायाः पञ्चाशत्तमवर्षीय-तृतीय-चतुर्थाङ्कयोः २८८ तमपृष्ठादारभ्य ३१४ तमपृष्ठपर्यन्तं प्रकाशितः। तत्र सप्तविंशतिः कथाः समुपनिबद्धाः। तास्वन्वेषणशब्दनिर्दिष्टाः सप्त (७), विचयशब्दाधारिता अष्टौ (८), मार्गणशब्दमधिकृत्य षट् (६), मृगणशब्दाच्च-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तस्रः (४), परिमार्गणप्रतिमार्गणशब्दयोः प्रत्येकम् एकैककथा सम्प्रस्तुता। एताः सप्तविंशतिः कथाः केवलं वाल्मीकिरामायण-श्रीमद्भागवतग्रन्थाभ्यामेवोन्नीताः। एतासां योजनेन १०८+२७=१३५ संख्याकाः कथा भवन्ति।

तदीयांशस्यैव सम्पूर्तये उक्ताभ्यो भिन्नानामन्यासामपि शोधादिशब्द-निर्दिष्टानां **सप्तविंशतिकथानामिह** सङ्क्षेपेण परिचयः प्रस्तूयते। यत्रान्वेषणशब्दमधिकृत्य एकादश (११), विचयशब्दमधिकृत्य दश (१०) मृगणशब्देन तिस्रः (३), शोध-परिमार्गणविमृगणशब्दैः प्रत्येकमेकैका (१+१+१=३) कथा निबद्धास्ति। एतासामनुशीलनेन किन्तावद् वस्तु भवेदन्वेषणीयम्, तदीयप्राप्तिदेशः कथं चिन्त्यते, तत्रावलम्बनीयाः के के भवन्ति, कश्चार्थस्तत्र विशेषेण ग्राह्यो भवेदित्यादिकमवगन्तुं शक्यते। किञ्च प्राच्यभारतीयान्वेषणस्य विविधं क्षेत्रमपि परिज्ञातुं शक्यते।

[अन्वेषणम्-१२]

१. पुरुषेण प्रयत्नपूर्वकमान्तरज्योतिषोऽन्वेषणम् – दर्शनं सम्प्राप्तिश्च

मुक्तिकोपनिषदि शुकसनकादिभिरहर्निशं स्तूयमानं सीताभरतादिभिः परिवृतमयोध्याधिपतिं श्रीराममाञ्जनेयो मारुतिः पृच्छति—मुक्तिप्राप्त्यर्थमहं भवदीयं स्वरूपमनुजिज्ञासामि। श्रीरामेण स्वरूपकथनप्रसङ्गे वेदाः स्वकीयनिःश्वासरूपाः प्रोक्ताः। तत्र चतुर्णां वेदानां ११८० परिमिताः (२१+१०९+ १०००+५०) शाखाः परिगणिताः। प्रतिशाखं पूर्वमेकोपनिषद् आसीत्। वेदेषु वेदान्तस्तथैव सुप्रतिष्ठितो यथा तिलेषु तैलमभिव्याप्तम्। तेन वेदान्तेन, रामनामभजनेन, काश्यां तारकमन्त्रोपदेशेन, साङ्ख्ययोगेन, भक्तियोगेन च मुक्तिः सम्प्राप्यते। मुक्तिरपि चतुर्विधा निरूपिता। तत्र नामसङ्कीर्तनेन सालोक्यमुक्तिः काश्यां ब्रह्मनालस्थले तारकमन्त्रोपदेशेनावृत्तिरहिता मुक्तिरधिगम्यते। काश्यां क्वचिदपि मरणे महेश्वरो दक्षिणकर्णे तारकमन्त्रमुपदिशति। कैवल्यमुक्तेरधिगमाय माण्डूक्योपनिषद् प्रभवति। तदभावे दशोपनिषदः पठितव्याः। बलीयस्यां भावनायां सत्यां द्वात्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदामभ्यासो विधेयः। अष्टोत्तरशतोपनिषदामभ्यासेन त्रिविधभावनाविनाशः, ज्ञानवैराग्यप्राप्तिश्च भवति। आसां सम्प्रदानं नैव यस्मै कस्मैचित् कर्तव्यम्, किञ्च भक्तियुक्ताय योग्यायैव शिष्यायोपनिषदां सम्प्रदानं श्रेयसे प्रभवति।

बुधैरेवमुच्यते यत् प्राणिनां मलिना वासना पुनर्जन्मकरी भवति, यतो हि तस्यां सुघनमज्ञानं घनोऽहङ्कारश्च वर्तते। तत्र मारुतिं सम्बोधयता श्रीरामेण

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विशेषत उक्तं यद् विविधशास्त्रकथाभ्यासेन नैवाभिलषितं सम्पादयितुं शक्यते, अपि च वाञ्छितस्य सिद्धये प्रयत्नपूर्वकमान्तरं ज्योतिरन्वेष्टव्यम्, दर्शनीयं प्राप्तव्यं च—

बहुशास्त्रकथाकन्थारोमन्थेन वृथैव किम्? ।
अन्वेष्टव्यं प्रयत्नेन मारुते ज्योतिरान्तरम् ।। (मुक्तिकोपनिषत्-२/६३)

स्वरूपकथनान्ते रामो वदति—आन्तरज्योतिषः सम्प्राप्तये शब्दस्पर्शादि-रहितम्, अव्ययम्, नामगोत्रादिहीनं च यन्मम रूपम्, तदेव नित्यं भजनीयम्—

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनामगोत्रं मम रूपमीदृशं भजस्व नित्यं पवनात्मजार्तिहन् ।।
(मुक्तिकोपनिषत्-२।७२)

२. ब्रह्मविद्यानुसरणं कुर्याद् ब्रह्मलोकपदान्वेषी = ब्रह्मलोकप्रापणोत्सुकः

अमृतनादोपनिषदि मेधाविनः कर्तव्योपदेशः कृतः, तदनुसारं सर्वप्रथमं शास्त्राध्ययनं विधेयम्, अध्ययनानन्तरं तदीयाभ्यासः परमावश्यको निर्दिष्टः। यः पुरुषो ब्रह्मलोकपदान्वेषी = ब्रह्मलोकपदं वाञ्छति, स प्रणवम् = ओङ्कारं रथं कुर्यात्, तस्य सारथिकार्याय विष्णुं नियोजयेत, तस्मिन् रथे स्वयम् आरोहणं विधाय रुद्रमाराधयेत्—

ओङ्कारं रथमारुह्य विष्णुं कृत्वाऽथ सारथिम्।
ब्रह्मलोकपदान्वेषी रुद्राराधनतत्परः ।।
(अमृतनादोपनिषद्, श्लोकः २)

उक्तकार्यस्य सिद्ध्यर्थं षडङ्गो योग आश्रयणीयो भवति। तत्र षडङ्गानि वर्तन्ते—१. प्रत्याहारः, २. ध्यानम्, ३. प्राणायामः, ४. धारणा, ५. तर्कः, ६. समाधिश्च।

प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामोऽथ धारणा ।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ।। (श्लोकः ६)

प्राणायामेन दोषाः, धारणया किल्बिषाः, प्रत्याहारेण संसर्गः, ध्यानेन च ऐश्वर्यगुणरूपोऽहङ्कारो विनश्यति। यया आत्मा धार्यते सा धारणा, शास्त्रसम्मतमूहनं च तर्कपदेनाभिधीयते। समाधिः स भवति यत्रोपलब्धं वस्तु लौकिकमलौकिकं च नितरामवमन्यते। योगप्रक्रियायाः सुचारुसञ्चालनाय विविधानि योगासनानि निर्दिष्टानि। यो हि योगसिद्धिं वाञ्छति, स

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भयक्रोधालस्यानाहारात्याहारादिकमवश्यं परित्यजेत्। यदि योगी निर्दिष्ट-विधिना योगाभ्यासनिरतो भवति, तर्हि स निःसंशयं मासत्रितये ज्ञान-सम्पन्नो भवति, तदनन्तरं देवदर्शनं करोति। षष्ठे मासि स कैवल्यमपि सम्प्राप्तुं शक्नोति।

देहे जीवनीं शक्तिं सञ्चारयितुं ये पञ्च वायवो वर्तन्ते, तत्र प्राणो रक्तवर्णमणिसदृशः, अपान इन्द्रगोपसमप्रभः, समानः गोक्षीरधवलप्रभः, उदानोऽपाण्डुरः, व्यानश्चार्चिःसमप्रभो मन्यते। यस्य मारुतो मण्डलं भित्त्वा मूर्धानं प्रविशति, स कुत्रापि मरणं प्राप्नुयात्, परं स ब्रह्मलोकपदान्वेषी भूयो नैवाभिजायते।

३. दक्षपुत्रैः शबलाश्वैरग्रजानां पदव्या अन्वेषणम् = अनुसरणम्

प्राजापतिर्दक्षः पञ्चजनपुत्र्यामसिक्न्यां भार्यायां हर्यश्वनामकान् दशसहस्रपुत्रान् प्राप्तवान्। सन्तानोत्पादनार्थं ते तपश्चर्यामनुष्ठातुं सिन्धु-समुद्रसङ्गमस्थिते नारायणसरस्तीर्थे गतवन्तः। तत्र स्नानेन तदीयमन्तःकरणं विमलमभूत्, तेषां बुद्धिर्भागवतधर्मपरायणा सञ्जाता। एवं यदा ते प्रजावृद्धिप्रयोजनेनोग्रतपश्चर्यायां तत्परा आसंस्तदानीं तत्रोपस्थाय देवर्षिर्नारदस्तान-भाषत यद् यूयं सर्वे प्रजापतेः पुत्राः सन्तोऽपि वस्तुतो मूर्खा एव प्रतिभाथ, यतो हि युष्माभिरद्यावधि नैव दृष्टो भूमेरन्तः, अस्यामवस्थायां कथङ्कारं सन्तानोत्पादः कर्तुं शक्यते? यावत्पर्यन्तं सर्वज्ञस्य पितुरादेशस्यौचित्यं परिज्ञातं न भवेत्, तावत्पर्यन्तं तदीयादेशानुसारं सृष्टिः समीचीना कथं स्यात्?

देवर्षिनारदस्य गूढवचनानीमान्याकर्ण्य जन्मत एव परमबुद्धिमन्तस्ते हर्यश्वा विचारतत्परा बभूवुर्यद् वस्तुतः सर्वसम्मतस्य देवर्षिनारदस्योपदेशः सत्यनिष्ठ एव। अनादिबन्धनस्य यो हि अन्तो विनाशस्तद्दर्शनमन्तरेण मोक्षानुपयोगिकर्मसु प्रवर्तनेन को लाभः? अन्तर्ज्योतिःस्वरूपपरमात्मनो ज्ञानमृते विनाशशीलस्वर्गादि-फलप्रदायकानां कर्मणामनुष्ठानेन को लाभः? एवं नारदं परिक्रम्य ते मोक्षमार्गस्य यात्रिणोऽभूवन्—

इति व्यवसिता राजन्! हर्यश्वा एकचेतसः।
प्रययुस्तं परिक्रम्य पन्थानमनिवर्तनम्॥

(श्रीमद्भागवतम्-६।५।२१)

अनेन वृत्तेन दक्षः शोकाकुलो जातः। ब्रह्मणा परितोषितः स भार्यायामसिक्न्यामेकसहस्रपुत्रान् पुनरुत्पादयामास। ते शबलाश्वा नारायणसरस्तीर्थमुपगम्य तत्र स्नात्वा शुद्धान्तःकरणा बभूवुः, मन्त्राभ्यासं कुर्वन्तो

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मन्त्राधिपतिमाराधयामासुश्च। नारदः पुनरुपेत्य तान् वाचः कूटानि प्राह। यदि भवन्तः सर्वे भ्रातृवत्सलाः सन्ति तर्हि नूनं भवद्भिरपि स एव मार्गोऽन्वेषणीयः = अनुसरणीयः, यः पूर्वम् अग्रजैरङ्गीकृतः—

दाक्षायणाः! संशृणुत गदतो निगमं मम ।
अन्विच्छतानुपदवीं भ्रातॄणां भ्रातृवत्सलाः ।।
(श्रीमद्भागवतम्-६।५।३०)

एवं नारदोपदेशेन तेऽपि मोक्षपथानुयायिनोऽभूवन्।

४. हिरण्यकशिपुना विष्णुप्राप्तये जगदन्विष्टम् = दृष्टम्

नर्मदानद्या उत्तरभागे प्रतिष्ठिते भृगुकच्छसंज्ञके स्थाने भृगुवंशीयैर्बलेः क्रतूत्तमोऽनुष्ठितः। तत्र भगवान् वामनो देवानां हिताय उपस्थितः। दैत्यराजेन बलिना स्वागतवचोभिरभिनन्दितः स विधिवत् प्रपूजितः। अर्चनानन्तरं बलिराह यद् भवदागमनेनाद्य मे पितरस्तृप्ताः, अद्य मे कुलं पावितम्, पापानि च विनष्टानि। ब्राह्मणकुमार! एवं प्रतीयते यद् भवान् किञ्चिद् वाञ्छति। हे अर्हत्तम वटो! यदि काञ्चनम्, गाम्, मृष्टं धाम, कन्याम्, समृद्धान् ग्रामान्, तुरगान्, गजान्, रथान् वा वाञ्छसि, तर्हि तत् सर्वं वक्तव्यम्, मया तत् सर्वं दातुं शक्यते। बलेरिदं वचनं निशम्य परमां प्रीतिमुपगतो भगवांस्तदीयां वाचमभिनन्दितवान्। अब्रवीत् सः—भवदीयमेतद् वचो धर्मयुतं यशस्करं कुलोचितं च प्रतिभाति। अत्र कारणं यद् भवान् भृगुपुत्रं शुक्राचार्यं प्रमाणं मन्यते। भवदीयवंशपरम्परायां धैर्यहीनः कृपणः प्रत्याख्याता अदाता वा नैव कोऽपि समुत्पन्नः। भवत्पूर्वजः प्रह्लादोऽमलेन यशसाऽद्यापि तथैव समुद्भाति, यथा खे चन्द्रः समुद्भासते। यस्मिन् कुले जातो हिरण्याक्ष एक एवेमां महीं चरन् स्वसदृशं वीरं नाविन्दत। पृथिव्या उद्धारसमये समक्षमागतः स विष्णुना कृच्छ्रेण विनिर्जितः। तद्वधं निशम्य क्रुद्धो हिरण्यकशिपुर्विष्णोर्निलयं जगाम। तदानीं मायाविनां वरः कालज्ञो विष्णुः सूक्ष्मदेहः संस्तदीयहृदये प्रविवेश। हिरण्यकशिपुः सर्वत्र विष्णुं विचितवान्, परं स वीरो नैव तं ददर्श। सर्वमेव जगत् तेनान्विष्टम् = दृष्टम्, तस्याप्राप्तौ स इदं मनुते यद् भ्रातृहा विष्णुस्तत्र गतः, यतः पुमान् नावर्तत इत्यादि—

क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान् समुद्रान्
विष्णुं विचिन्वन् न ददर्श वीरः ।।
अपश्यन्निति होवाच मयान्विष्टमिदं जगत् ।
भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ।।
(श्रीमद्भागवतम्-८।१९।११-१२)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अन्ते वामनेन स्वपादसम्मिता पदत्रयपरिमिता मही बलिसकाशात् प्रार्थिता।

५. कोऽपि द्रोहं नाचरेद् आत्मनः क्षेममन्विच्छन् = कामयमानः

मोक्षदायिनीषु सप्तसु पुरीष्वन्यतमा वर्तते मथुरा, अत्र कृष्णः सर्वदैव विराजते—'मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः' (श्रीमद्भागवतम्-१०।१।२८)। तस्यामेकदा शौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः सन् नवभार्यया देवक्या सह रथमारुह्य स्वभवनाय प्रस्थानमकरोत्। तदानीमुग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया हयानां रश्मीन् जग्राह। तस्मिन् प्रयाणप्रक्रमे वरवध्वोः सुमङ्गलाय शङ्खतूर्यमृदङ्गदुन्दुभीनां युगपदेव वादनं प्रवृत्तम्। यदा कंसो मार्गेऽग्रेसरति, तदा अशरीरिणी वागाह—हे मूर्ख कंस! यां स्वसारं त्वं वात्सल्येन वहसि, इयं तव श्रेयसे नालम्, यतो हि अस्या अष्टमगर्भाद् यः पुत्रः समुद्भविष्यति स एव त्वदीयमृत्युकारणं स्यादिति—

पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाशरीरवाक् ।
अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता या वहसेऽबुध! ।।

(श्रीमद्भागवतम्-१०।१।३४)

इदमाकर्ण्य कंसः खड्गमादाय भगिनीं हन्तुमद्यतः। तथाविधं नृशंसं तं परिसान्त्वयन् महाभागो वसुदेव आह—हे वीर! मृत्युर्देहेन सहैव जायते, स प्राणिनां ध्रुव एवास्ते। कस्यचिदद्य स्यात् कस्यचिच्च शतवर्षानन्तरं स्याद् इदमेवान्तरं दृश्यते। तस्माद् यदि त्वं मृत्युभयेन भगिनीं हन्तुमिच्छसि, तत् त्वदीयं कार्यं नैवास्ति श्रेयस्करम्। वस्तुतः सर्वमेवेदं जगदनित्यमिति जानन् मेधावी विचारपूर्वकं श्रेयस्करमेव कर्म समारभेत्। यः कश्चिदात्मनः क्षेममन्विच्छति = कामयते तस्येदं कर्तव्यं यत् स केनापि सह द्रोहं नाचरेत्, यतो हि यः परेण द्रुह्यति, तस्य ततो भयमपि भवति—

तस्मान्न कस्यचिद् द्रोहमाचरेत् स तथाविधः ।
आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ।।

(श्रीमद्भागवतम्-१०।१।४४)

६. भीमसात्यकिभ्यां सेनायां प्रवेशः पार्थस्यान्वेषणार्थम् = परिज्ञानार्थम्

द्रोणपर्वणः कथावर्णनप्रसङ्गे उच्यते यद् भीष्मानन्तरमाचार्यद्रोणः सेनापतिपदेऽभिषिक्तः, तदा स युधिष्ठिरग्रहणस्य प्रतिज्ञामकरोत्। कार्यस्यास्य सफलतायै अर्जुनस्ततोऽन्यत्र नीतः। अस्मिन् पर्वणि शूरवीराणामधिकांशतो वधः सञ्जातः, यथा—भगदत्तस्य, अभिमन्योः, जयद्रथस्य, अन्येषां चापि बहूनां

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वीराणाम्। अभिमन्योर्वधानन्तरमर्जुनो जयद्रथवधं प्रतिज्ञातवान्। इदमपि च तेनोक्तमासीद् यदहं श्वः सायं यावज्जयद्रथमवश्यं वधिष्यामि, अन्यथाऽग्नौ प्रविश्य देहदाहं करिष्यामि। एवं मन्यते तस्मिन् दिवसे यो हि सेनाव्यूहः सेनापतिना द्रोणेन कल्पितस्तत्र केवलमर्जुन एव प्रविवेश नान्यः कश्चित्। दिवसस्याधिकांशभागो व्यतीतः, परमर्जुनस्य प्रतिज्ञानिर्वाहविषये युधिष्ठिरो नैव कामपि प्रवृत्तिं प्राप्तवान्। तदानीं चिन्तितेन तेन भीमः सात्यकिश्चाज्ञप्तौ युद्धस्थल्यामुपस्थायार्जुनस्य प्रवृत्तिं परिज्ञातुम्। तौ महावीरौ दुर्योधनस्य तस्यां सेनायां सम्प्रविष्टौ या सुरैरपि अगम्या आसीत्। सेनायां प्रवेशस्य प्रयोजनमासीत्—पार्थस्यान्वेषणम् = परिज्ञानम्—

> यत्र भीमो महाबाहुः सात्यकिश्च महारथः ।।
>
> अन्वेषणार्थं पार्थस्य युधिष्ठिरनृपाज्ञया ।
>
> प्रविष्टौ भारतीं सेनामप्रधृष्यां सुरैरपि ।।
>
> (महाभारतम्, आदिपर्व-२/२५९-६०)

ततस्तावर्जुनं प्राप्तवन्तौ। दिवसस्यावसानवेलायामर्जुनेन जयद्रथो निहितः। द्रोणपर्वणि १७० मिता अध्यायाः ८९०९ परिमिताः श्लोकाश्च सङ्गृहीताः सन्ति।

७. दक्षदुहिता स्वाहा अग्नेश्छिद्रमन्वैच्छत् = ज्ञातुमैच्छत्

प्रजापतेर्द्वे कन्यके आस्ताम्—दैत्यसेना देवसेना चेति। दैत्यसेनाया अनुरागः केशीनामके दानवे आसीत्, तेन स तां हृतवान्, परं देवसेना नैव तं दानवं कामयते, तथापि केशी अकामां तां हर्तुं वाञ्छति स्म। एकदा यदा मानसपर्वते केशी देवसेनां बलान्नेतुं कामयते, तदानीं तत्रेन्द्र उपस्थाय तथा कर्तुं वारयामास। तेन सहेन्द्रस्य युद्धं प्रवृत्तम्। गदाहीनो दानवः शिलाप्रहारमकरोत्, परमिन्द्रो वज्रेण तां चूर्णयामास। एवमस्त्रहीनो भीतः स दानवस्ततो देवसेनां विहाय पलायितो जातः। इन्द्रेण पृष्टा देवसेना स्वकीयं परिचयं ददौ। इन्द्रस्तां नीत्वा पूर्वं प्रजापतिसकाशं जगाम, ततो वसिष्ठादिमहर्षिसमीपमुपस्थितोऽभूत्।

एकदा अग्निदेवः सप्तर्षिपत्नीनां सौन्दर्येण विमोहितः सन् कामसन्तप्तो बभूव, परं तासां सकाशान्निराशो भूत्वा स वनं जगाम। दक्षदुहिता स्वाहा अग्निदेवं पूर्वमेव कामयते स्म, परमवसरं नैव लेभे अप्रमत्तेनाग्निदेवेन सह समागमस्य। कामसन्तापवशाद् वने प्रविष्टमग्निदेवं विज्ञाय स्वाहा तत्रोपस्थाय सप्तर्षिपत्नीरूपमवधार्याग्निदेवेन सह समागमं कृतवती। कार्येऽस्मिन् सा सफलतामधिजगाम, यतो हि सा चिरात् तस्य छिद्रमन्वैच्छत् = ज्ञातुमैच्छत्—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयते तदा ।
सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात् प्रभृति भाविनी ।।
(महाभारतम्, वनपर्व-२२४/३९)

समागमानन्तरं गरुडीरूपेण सा हस्ते वीर्यमवधार्य श्वेतपर्वतं जगाम। तस्मिन् दुर्गमे शैलशिखरे विरचिते सुवर्णमये कुण्डे सा वीर्यं शीघ्रतया चिक्षेप। ततः स्कन्दस्य स्वामिकार्त्तिकेयस्य प्रादुर्भावः सञ्जातः। इन्द्रस्तं देवसेनापति-पदेऽभिषिक्तवान्, प्रजापतिकन्यां देवसेनां च तस्मै समर्पयामास।

८. दुर्योधनस्य गुप्तचरैः परमप्रयत्नः कृतः पाण्डवानामन्वेषणे = परिज्ञाने

द्यूतक्रीडायां पराजयेन पाण्डवाः प्रतिज्ञानुसारं वनं गताः। द्वैतकाम्यकादि-वनेषु द्वादशवर्षाणि यापितवन्तस्ते, तत एकवर्षपर्यन्तमज्ञातवासाय ते विराटनगरं गतवन्तः। तत्र यथास्थानं नियुक्तास्ते दुर्योधनादिभिर्नैव परिज्ञाताः। कर्णदुःशासनादिसम्मत्या तेषामन्वेषणाय गुप्तचराः प्रहिताः, ते परं प्रयत्न-मास्थायापि पाण्डवान् परिज्ञातुं नैव प्राभवन्। महाभारतस्य विराटपर्वणि अध्यायचतुष्टये पाण्डवान्वेषणविषयो वर्णितः। प्रसङ्गेऽस्मिन्नन्वेषणार्थे अन्वेषणा-तिरिक्ता मार्गण-मृगण-परिमार्गणशब्दा अपि बहुशः सम्प्रयुक्ताः सन्ति। क्रमेण तदीयं वृत्तमेवमवगन्तव्यम्—

दुर्योधनेन नियुक्ता बहिश्चरा दूताः पाण्डवानां परिज्ञानाय बहून् ग्रामान्, राष्ट्राणि, नगराणि च गतवन्तः, परं नैव किमपि वृत्तं सम्प्राप्तम्, केवलं कीचकवधस्तैः श्रुतः। प्रत्यागत्य ते उक्तवन्तो दुर्योधनम्, यन्नरेन्द्र! बहुशोऽन्विष्टानामपि पाण्डवानां नैव किमपि वृत्तमस्माभिरुपलब्धम्। इन्द्रसेनादयो ये पाण्डवानां सारथय आसंस्ते पाण्डवैर्विहीना एव द्वारकामुपस्थितवन्तः, एतेन वयं सम्भावयामहे यत् पाण्डवाः पूर्णतो विनाशं सम्प्राप्ताः। भूयस्तत्रास्माकं किं विधेयमित्येतदर्थं भवदाज्ञां प्रतीक्षामहे—

नरेन्द्र! बहुशोऽन्विष्टा नैव विद्मश्च पाण्डवान् ।
अत्यन्तं वा विनष्टास्ते भद्रं तुभ्यं नरर्षभ! ।।
किञ्चित्काले मनुष्येन्द्र! सूतानामनुगा वयम् ।
मृगयित्वा यथान्यायं वेदितार्थाः स्म तत्त्वतः ।।
अन्वेषणे पाण्डवानां भूयः किं करवामहे ।
इमां च नः प्रियां वीर! वाचं भद्रवतीं शृणु ।।
(महाभारतम्-४/२५/१३,१५,१९)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कर्णदुःशासनयोस्तत्रेयं सम्मतिरासीद् यत् सुनिपुणैस्तत्परैर्निपुण-संवृतैश्चारिभिश्छन्नवासिनः पाण्डवा अवश्यमन्वेष्टव्याः। आचार्यद्रोणेनोक्तम्—पाण्डवाः कथमपि विनष्टा नैव स्युः, केवलं तेऽनुकूलं समयं प्रतीक्षन्ते। तेषां प्राप्तिः परिचयश्च दुष्करः। द्रोणसम्मतिं समर्थयमानो भीष्मः प्राह—सत्यवादिनो युधिष्ठिरस्य विनाशो नैव सम्भाव्यते, यतो हि भरतनन्दन! यः सर्वथा उत्तमनीतिसम्पन्नस्तस्य नीतिः परैः कथमप्यन्वेषितुम् = परिज्ञातुं नैव शक्यते—

तत्र बुद्धिं प्रवक्ष्यामि पाण्डवान् प्रति भारत ।
न तु नीतिः सुनीतस्य शक्यतेऽन्वेषितुं परैः ।।
(महाभारतम्-४।२८।९)

कृपाचार्यो वदति—भीष्मेण युधिष्ठिरनिवासस्य ये गुणाः प्रकीर्तिताः, ते सर्वे रमणीये विराटनगरे एव सम्भाव्यन्ते। अतस्तस्य नगरस्य यात्रा विधेया इत्यादि।

९. वृद्धिमभीप्सता राज्ञा सुपुरुषा अन्वेष्टव्याः = परीक्ष्य प्राप्तव्याः

शरशय्यायां विराजमानं भीष्मं प्रति युधिष्ठिरः पृच्छति—हे भरतश्रेष्ठ! यत्र राज्ञः श्रेष्ठकुलोत्पन्नाः सहायका न सन्ति, तत्र नीचकुलोत्पन्नान् अपि सहायकान् स नियोक्तुं प्रभवति न वेति। प्रसङ्गेऽस्मिन् जितेन्द्रियस्य महर्षेः शुनश्च कथां श्रावयामास। तदनुसारं कस्मिंश्चिद् वने निवसतो महर्षेः सद्भावाद् वनस्य सर्वे पशवस्तस्य समीपमायान्ति स्म, कुशलवृत्तं पृष्ट्वा पुनः प्रत्याजग्मुः; परमेको ग्रामीणः श्वा कदापि नैव मुनिं विहाय गतः। रक्तभोजिनं शार्दूलमवलोक्य कदाचित् स भीतो बभूव, भीतं तं दृष्ट्वा मुनिः श्वानं शार्दूलं चकार। एवमेव द्वीपिना भीतं द्वीपिनम्, मदोन्मत्तेन हस्तिना भीतं हस्तिनम्, सिंहेन शरभेण च भीतं क्रमेण सिंहं शरभं च कृतवान्। शरभः स तस्मिन् वने निष्कण्टकविहाराय मुनिं हन्तुमियेष। शरभस्य दुर्भावं विज्ञाय मुनिस्तं पुनः श्वानं भवितुं शप्तवान्, हुङ्कारेण तमाश्रमान्निष्काशितवांश्च—

यस्मादेवमपापं मां पाप! हिंसितुमच्छिसि ।
तस्मात् स्वयोनिमापन्नः श्वैव त्वं हि भविष्यसि ।।
(महाभारतम्, शान्ति. ११७/२२)

युधिष्ठिर! अनेनोदाहरणेन राज्ञ इदं परमं कर्तव्यं प्रतिभाति यत् स प्रथमं सेवकानां शुद्धस्वभावादिकं परीक्षेत सर्वात्मना, तदनन्तरमेव तान् यथोचितकार्येषु नियोजयेत, अपरीक्ष्य कदापि मन्त्रिणं न कुर्यात्—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नापरीक्ष्य महीपालः सचिवं कर्तुमर्हति ।
अकुलीननराकीर्णो न राजा सुखमेधते ।।

(महाभारतम्, शान्ति. ११८/४)

अकुलीनाः पुरुषा राज्ञा एकदापि स्वकीयां निन्दामाकर्ण्य तस्य शत्रवो भवन्ति। एतस्मादयमेव निष्कर्षः समायाति यद् वृद्धिमभीप्सता राज्ञा प्रयत्नेन कृतज्ञाः, धर्मशास्त्रसमायुक्ताः, राज्यधारणाः, कुलीनाः, सुपुरुषा अवश्यम् अन्वेष्टव्याः = परीक्ष्य प्राप्तव्याः सङ्ग्राह्याश्च—

अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहाया राज्यधारणाः ।
न विमानयितव्याश्च राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ।।

(महाभारतम्, शान्ति. ११८/२४)

१०. शुकदेवः पितरं व्यासं सन्देहं कमपि पप्रच्छ नैष्ठिकं कर्म अन्विच्छन् = ज्ञातुमिच्छन्

युधिष्ठिरो भीष्मं पृच्छति—हे कौरव! इदानीमहं सर्वेषां प्राणिनां सृष्टिम्, प्रलयम्, आयुष्यम्, कर्म, लोकतत्त्वादिकं च वेदितुमिच्छामि। तेषां विषये तथ्यं भवता वक्तव्यम्। अस्मिन् विषये भीष्मो वदति यदहं पुरातनमितिहासमुपस्थापयंस्तदेव वक्ष्यामि यत् स्वपुत्रं शुकदेवं प्रति व्यास उक्तवान्—

अत्र ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम्।
जगौ यद् भगवान् व्यासः पुत्राय परिपृच्छते ।।

(महाभारतम्, शान्ति. २२४/६)

वेदानाम्, षडङ्गानाम्, उपनिषदां चाध्ययनानन्तरं व्यासपुत्रः श्रीपरमहंसपदवीको नैष्ठिकं कर्म अन्विच्छन् = ज्ञातुमिच्छन् पितरं व्यासं परिपप्रच्छ—

अधीत्य वेदानखिलान् साङ्गोपनिषदस्तथा ।
अन्विच्छन्नैष्ठिकं कर्म धर्मनैपुण्यदर्शनात् ।।

(महाभारतम्, शान्ति. २२४/७)

प्राधान्येनैते प्रश्नाः शुकदेवपृष्टाः समक्षमायान्ति—भूतग्रामस्य कर्ता कः? ब्राह्मणस्य कृत्यं किम्? कालस्य मानं किम्? कालज्ञानविषये निश्चयः कः? इत्यादि। सर्वेषामेतेषां प्रश्नानां समाधानाय व्यासो ब्रवीति यत् कृतयुगे पुरुषाश्चतुर्वर्षशतायुषो भवन्ति, त्रेतायां द्वापरे कलौ चैषामायुः पादशो ह्रसति। प्रतियुगमन्ये एव धर्माः समाद्रियन्ते युगह्रासानुरूपतः। कृतयुगे तप एव परमो धर्मः, त्रेतायां ज्ञानम्, द्वापरे यज्ञः, दानं च कलियुगे मन्यते—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ।। (महाभारतम्, शान्ति., २२४/२८)

११. हे धनञ्जय! त्वं बुद्धौ शरणमन्विच्छ = प्रार्थयस्व

निर्वेदमापन्नो मध्यमः पाण्डवोऽर्जुनः शोकसंविग्नमानसो भूत्वा युद्धनिश्चयं परित्यक्तवान्। तदा तदीयः सखा श्रीकृष्णस्तस्मै साङ्ख्यज्ञानमुपदिशन् वदति— हे अर्जुन! क्लैब्यं मा गमः, अपि च हृदयदौर्बल्यं विहाय युद्धार्थमुद्यतो भव। यतो हि पण्डिता गतासून् अगतासूंश्च प्राणिनो नानुशोचन्ति। यथाऽस्मिन् देहे देहिनः कौमारं यौवनं जरावस्था च प्रवर्तते, तथा देहान्तरप्राप्तिरपि तस्य सुनिश्चितैव। एतेन सर्वे एते देहा अन्तवन्त एव, परमात्मा नित्यः स्थाणुरचलः सनातनश्चास्ते, तस्मादयमच्छेद्योऽदाह्यश्च मन्तव्यः। यस्मिन् कस्मिन्नपि देहे देही जीवोऽवध्यो भवति, एतेन सर्वेषां प्राणिनां कृते त्वं शोचितुं नार्हसि। त्वादृशस्य क्षत्रियस्य कृते धर्म्याद् युद्धादन्यत् किञ्चिदपि श्रेयस्करं कर्म नैवास्ति। ईदृशं युद्धं भाग्यवन्त एव क्षत्रिया लभन्ते। तस्मात् त्वं युद्धाय कृतनिश्चयो भव। युद्धे परेण हतस्त्वं स्वर्गं प्राप्स्यसि, विजयं प्राप्तः सन् महीं भोक्ष्यसे। बुद्धिरियं नैव केवलं ज्ञानयोगाय श्रेयस्करी, अपि च कर्मयोगायापि श्रेयस्करी भवति। अत्र निश्चयात्मिका बुद्धिरेकैव मन्यते। विवेकहीनानां जनानामनन्ता बहुशाखाश्च बुद्धयो भवन्ति। एतादृशां भोगैश्वर्यासक्तानां पुरुषाणामात्मविषये निश्चयात्मिका बुद्धिर्नावलोक्यते। समत्वयोगस्य सम्प्राप्तये आसक्तिर्हेया सिद्ध्यसिद्ध्योः समभावश्चास्थेयः। बुद्धियोगापेक्षया सकामकर्मणो हीनतैवाङ्गीक्रियते। फलमुद्दिश्य ये कर्मणि प्रवर्तन्ते ते निश्चयेन कृपणा एवावगन्तव्याः, तस्माद् बुद्धौ शरणमन्विच्छ = योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणं प्रार्थयस्व, परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ।

बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ।।

(श्रीमद्भगवद्गीता-२/४९)

१२. अर्जुनः प्रभासक्षेत्रे रामस्य कृष्णस्य च शरीरे दाहयामास अन्विष्य = सम्प्राप्य पृथक्कृत्य वा

महाभारतयुद्धे पृथ्वीभारभूतानां दुरात्मनां वीराणां विनाशानन्तरं वासुदेवेन भगवता चिन्तितं यदिदानीं मद्वंशीयाः शूरा अवशिष्टाः सन्ति। यद्येषां विनाशो न भवेत् तर्हि भूरियं भारमुक्ता न स्यात्। मयि स्थिते सति एतान् वीरान् हन्तुं कोऽपि नैव प्रभवेत्। तदानीं दुर्वासःप्रभृतयो बहवो महर्षयः समागता द्वारकायाम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

साम्बादिराजकुमाराणामपराधेन महर्षिभिः शापोऽयं विसृष्टो यत् कृत्रिमनवयुवत्या उदरान्मुसलः प्रादुर्भविष्यति, येन सर्वस्यैव यदुवंशस्य विनाशः स्यादिति। तदनुसारं यदाऽपशकुनजन्यदुष्फलविनाशाय वृष्णिवंशीया वीरा प्रभासक्षेत्रे एकत्रिता बभूवुः, समुद्रे च स्नानसमये परस्परं कलहायमानास्ते विनष्टा अभूवन्। वृष्णिवंशं विनष्टं वीक्ष्य शेषावतारः कृष्णाग्रजो रामोऽपि योगबलेन प्राणांस्तत्याज। कृष्णोऽपि विमानमारुह्य परमधाम जगाम। परमधामगमनकाले सारथिं दारुकमुद्दिश्य कृष्णेनोक्तमासीद् यन्मया विहीनः समुद्रो द्वारकां प्लावयिष्यति, अतोऽर्जुनोऽवशिष्टान् वृष्णिवंशीयाञ्जनान् हस्तिनापुरं नयेत्। दारुकेण सन्दिष्टः पार्थस्तथैवाकरोत्। तत्र पूर्वं प्रभासक्षेत्रे कृष्णस्य बलभद्रस्य च शरीरे अन्विष्टे, अन्विष्य = सम्प्राप्य पृथक्कृत्य वा ते आप्तकारिभिः पुरुषैर्दाहकर्माकारयत्—

ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ।।

(महाभारतम्-१६/८/३१)

तदनन्तरमवशिष्टाञ्जनान् नीत्वा हस्तिनापुरमगच्छत्।

[विचयः-१०]

१. सलक्ष्मणो रामश्छत्रचापरथादिकमपश्यत् सकलं वनं विचिन्वन् = विशेषतो निरीक्षमाणः

सीताहरणवृत्तं वाल्मीकीयरामायणे विस्तरेणोपनिबद्धम्। संक्षेपेण महाभारतादावपि दृश्यते। अध्यात्मरामायणेऽपि वृत्तमिदमुपलभ्यते। तदनुसारं रावणस्य सीताहरणयोजनां विज्ञाय श्रीरामो रहसि सीतामाह यद् भद्रे! रावणो भिक्षुरूपेण त्वत्समीपमागमिष्यति, तस्मात् त्वयोटजे स्वाकारां छायां स्थापयित्वाऽग्नौ प्रवेशः कर्तव्यः। एकवर्षानन्तरं रावणे निहते सति पुनस्त्वं मां प्राप्स्यसि। सीता तथैवाकरोत्। राममुपेत्य प्रार्थयते स्वर्णमृगस्यानयनाय। सीतानुरोधेन रामो मारीचमन्वधावत्। दूरे च गत्वा तमवधीत्। 'हा हतोऽस्मि महाबाहो! त्राहि लक्ष्मण! मां द्रुतम्' इति मारीचशब्दमाकर्ण्य सीतानुरोधेन लक्ष्मण आश्रमं परित्यज्य रामसमीपं गतः। तस्मिन्नेवावसरे रावणेन बलात् सीता ततो हृता। तत्र रक्षार्थं समागतस्य जटायोः पक्षद्वयमसिना चिच्छेद रावणः। क्रमेण स द्वितीयरथेन सीतां लङ्कायां राजधान्यां नीतवान्। राम आश्रमे सीतामपश्यंस्त-दीयान्वेषणे प्रयत्नपरोऽभवत्। स वदति यदहं कामुकसदृशो दुःखातुरो भूत्वा तां सीतां शोचामि, तर्हि क्रमेण सीतामनुचिन्वन्नसुरालये रावणं हत्वा पुनस्तां

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्राप्स्यामि। एवं यदा सर्वं वनमाचिन्वन् = निरीक्षमाणः सीतां नापश्यत्, तदा विलपन् स तदीयपरिचयं मृगपक्षिवृक्षादीन् प्रति पप्रच्छ। वनदेवीमुद्दिश्य स एवं ब्रूते परिचयप्रदानाय—

इत्याचिन्वन् वनं सर्वं नापश्यज्जानकीं तदा ।
वनदेव्यः कुतः सीतां ब्रुवन्तु मम वल्लभाम् ।।
(अध्यात्म., अरण्य. ८।१७)

अनासक्तोऽपि रामो मायामनुचरन्नासक्त इव सीतार्थं विलपन् समग्रमेव वनं विचिन्वन् = निरीक्षमाणो भुवि पतितं भग्नं रथं छत्रचापं कूबरं चापश्यत्—

एवं विचिन्वन् सकलं वनं रामः सलक्ष्मणः ।
भग्नं रथं छत्रचापं कूबरं पतितं भुवि ।।
(अध्यात्म., अरण्य. ८।२२)

पश्चाज्जटायुमुखात् सर्वं सीताहरणवृत्तं विज्ञाय रामो यथोचितमकरोत् रावणं हत्वा सीतां च प्राप्तवान्।

२. योगिनो दारुषु वह्निमिव कार्यकारणयोरुभयत्र भगवन्तं विचिन्वते = प्राप्नुवन्ति

मत्स्य-कच्छप-वराहावतारानन्तरं विष्णोश्चतुर्थावतारो नृसिंहरूपेण समभवदिति प्रसिद्धिः। हिरण्यकशिपोर्यो हि चतुर्थः पुत्र आसीत् प्रह्लादस्तस्य रक्षार्थं हिरण्यकशिपोर्वधार्थं चायमवतारः प्रवृत्तः। वह्निना सन्तप्ते लौहस्तम्भेऽपि ईश्वरो विद्यत इति प्रह्लादवचनं वरप्रयुक्ते ब्रह्मवचनं च सत्यापयन् विष्णुर्नृसिंहरूपेण स्तम्भमध्यादाविर्बभूव। हिरण्यकशिपुर्ब्रह्माणं प्रार्थितवान् यदहं नैव दिवसे न चापि रात्रौ मृत्यं प्राप्नुयाम, न पृथिव्यां नाप्याकाशे मम मृत्युर्भवेत्' इत्यादि। अत एव नृसिंहरूपमवधार्य सन्ध्यावेलायां दारुणैर्नखैर्हिरण्यकशिपोर्वक्षःस्थलं विदारयामास विष्णुः। हिरण्यकशिपोर्वधानन्तरं ब्रह्मरुद्रेन्द्रर्षिपितृगणसिद्धविद्याधरनागमनुप्रजापतिगन्धर्वचारणयक्षकिम्पुरुषवैतालिककिन्नरविष्णुपार्षदैः स बहुशः सम्प्रार्थितः। अन्ते च राजकुमारेण प्रह्लादेनापि भूयो भूयः संस्तुतः। स आह यद् यदि भवान् ब्रह्मादिदेवानां प्रार्थनया नैव सन्तुष्टस्तर्हि किमसुरजातौ समुद्भूतस्य मम प्रार्थनया भवांस्तोष्टुमर्हति? भवान् सत्त्वगुणाश्रयः सञ्जगतोऽभ्युदयाय आत्मानन्दस्य प्रापणाय लीलाविधानमाचरसि। वस्तुतो हिरण्यकशिपुदैत्यस्य संहारेणाधुना सर्वे सन्तः प्रसीदन्ति, ते सर्वे भवतः शान्तस्वरूपं प्रतीक्षन्ते। मां निजभृत्यपार्श्वमुपनय। पुरुषोत्तम! मोक्षस्य दश साधनानि प्रसिद्धानि—१. मौनव्रतम्, २. ब्रह्मचर्यम्, ३. शास्त्रश्रवणम्, ४. तपः, ५. स्वाध्यायः, ६. स्वधर्मपालनम्, ७. युक्तिबलेन

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शास्त्रव्याख्या, ८. एकान्तसेवनम्, ९. जपः, १०. समाधिश्च। परमेतानि नैव सर्वेषां श्रेयस्कराणि भवन्ति। वेदेषु बीजाङ्कुरवद् भवतः स्वरूपद्वयमुक्तम्— कार्यरूपं कारणरूपं च। वस्तुतो भवान् प्राकृतरूपहीनोऽस्ति। काष्ठमन्थनेन यथाग्निराविष्क्रियते, तथैव योगिनो भक्तियोगसाधनेन भवन्तं कार्यरूपे कारणरूपे च विचिन्वते = पश्यन्ति प्राप्नुवन्ति च—

रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे
बीजाङ्कुराविव न चान्यदरूपकस्य ।
युक्ताः समक्षमुभयत्र विचिन्वते त्वां
योगेन वह्निमिव दारुषु नान्यतः स्यात् ।।
(श्रीमद्भागवतम्-७/९/४७)

३. अन्यो भगवन्महिम्नस्तत्त्वं न जानाति चिरं विचिन्वन्नपि = विचारयन्नपि

भगवतः श्रीकृष्णस्य महिमातिशयमवलोक्य ब्रह्मा स्वकीयमायाबलेन वत्सान् वत्सपांश्चान्यत्र नीत्वाऽन्तरदधात्। अघासुरस्य मोक्षमवलोक्य स परं विस्मयं सम्प्राप्त आसीत्। तदा कृष्णः सर्वांस्तान् समन्ततो विचेतुं जगाम। परमप्राप्य विश्ववित् कृष्णस्तत् सर्वं विधिकृतमधिजगाम। ततः स वत्स-वत्सपमातृणां मुदं वर्धयितुमात्मानमुभयायितं चक्रे। वस्त्राभूषण-शील-स्वभाव-गुण-नाम-रूपा-वस्थानुरूपानेव सर्वांस्तान् प्रकटयामास स्वमायया। रहस्यमिदं न ब्रह्मा, न बलरामः, न चाप्यन्ये ज्ञातवन्तः। यदा एकस्मिन् हायने पञ्चषा रात्रयोऽशिष्टा आसंस्तदानीमेकदा कृष्णः सरामो वनमाविशत्। गोवर्धनाद्रिशिरसि तृणं चरन्त्यो गावो दूराच्चरतो वत्सान् दृष्ट्वा जवेन तत्र गत्वा तानपाययन्। बलभद्र इदमद्भुतमवलोक्य रहस्यस्य स्पष्टीकरणाय कृष्णं पप्रच्छ। कृष्णस्तत् सर्वं विधिकृतं कथयामास। तदानीं ब्रह्मा समुपेत्य पूर्ववदेव सर्वं ददर्श, एतेन सोऽत्यन्तं विस्मितोऽभूत्। चिरं ध्यात्वापि रहस्यं किमपि ज्ञातुं स समर्थो नाभवत्। अन्ते स कृष्णं प्रणम्य स्तौति—ये पुरुषा ज्ञानाय प्रयत्नं विहाय सत्सङ्गमाचरन्ति, वाचा मनसा च विनयावनता भूत्वा सत्पुरुषैर्मुखरितां भवदीयवार्तामाकर्णयन्तो जीवन्ति, तैस्त्रिलोक्यामजितोऽपि भवान् प्रायशो जितोऽसि। भवद्भक्तिः श्रेयःस्रोतोऽस्ति, तां विहाय ये ज्ञानप्राप्तये यतन्ते, ते केवलं क्लिश्यन्ति। पुरा बहवो योगिनो योगादिना भवन्तमप्राप्य लौकिकानि वैदिकानि च सर्वाणि कर्माणि भवते समर्प्य तेन च भक्तिं सम्प्राप्य भवत्स्वरूपज्ञानेन परमपदं प्राप्तवन्तः। हे अनन्त! शुद्धान्तःकरणेन भवदीयनिर्गुणस्वरूपमहिमा ज्ञातुं शक्यते। भवान् केवलं जगतो हितायावतीर्णोऽस्ति। यथा सम्पूर्णविश्वस्य बाह्यं रूपं दृश्यते, तथैव भवतः

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कुक्षावपि वर्तते। मयेदं साक्षात्कृतं यत् सर्वे गोपा वत्साश्च भवद्रूपाः सम्पन्नाः। वस्तुतो व्रजगोरमण्योऽत्यन्तं धन्याः सन्ति, यासां स्तन्यामृतं त्वया मुदा पीतम्। व्रजभूमेः कस्मिन्नपि वने, गोकुले वा कस्यामपि योनौ मम जन्म स्यात्, तर्हि स्वीयं परमं सौभाग्यं मन्ये। व्रजवासिनां जीवितं भवदीयमेव जीवनमस्ति। श्रुतयोऽनादिकालादेव भवच्चरणरजसां मृगणपराः परिलक्ष्यन्ते। भवत्प्रसादलेशानुगृहीत एव जनो महिमानं जानाति, नान्यः कश्चिदपि ज्ञानवैराग्यादिसाधनरूपैः प्रयत्नैश्चिरं विचिन्वन् अनुसन्धानपरायणः सन्नपि।

अथापि ते देव! पदाम्बुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ।
जानाति तत्त्वं भगवन्! महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचिन्वन् ।।
(श्रीमद्भागवतम्-१०/१४/२९)

४. अप्रमत्तैर्भाव्यम् इष्टां गतिं विचिन्वद्भिः = ज्ञातुं प्रयत्नपरायणैः

दुर्योधनादिकौरववीरैः सह युधिष्ठिरादिपाण्डववीराणां प्रायः स्वाभाविको वैरः प्रवृत्त आसीत्, तत्रापि मध्यमपाण्डवेन भीमसेनेन सह स वैरो विशेषतः प्रसिद्धः। तस्माद् धृतराष्ट्रस्तेषां विनाशाय योजनामेकां निर्धारितवान्, तदनुसारं वारणावतनगरे घृत-शण-मुञ्ज-वंश-लाक्षासंयोगेन नवीनमेकं राजभवनं निर्मितम्। दुर्भावनाग्रस्तो जात्यन्धो धृतराष्ट्रः सम्मानपुरस्सरं तान् वारणावतं प्रेषयामास। तत्र समुपस्थितानां तेषां सर्वेषां पाण्डवानां महान्तं सत्कारमकरोत् पुरोचनः, यस्य पर्यवेक्षणे भवनं निर्मितमासीत्। स दुर्योधेनेनादिष्ट आसीद् भवनेऽग्निदाहेन पाण्डवानां विनाशाय। विदुरस्य कथनानुसारेण युधिष्ठिरो दुर्योधनस्य दुर्भावनां विज्ञातवान्, तदीयदुर्भावनाविषये युधिष्ठिरो भीमं सूचितवान्। 'पूर्ववर्तिन्येव भवनेऽस्माभिर्वासो विधेयः' इति भीमाभिमतमाकर्ण्य युधिष्ठिरो विज्ञापयति यदिदानीमत्रैव निवासः समीचीनः, परमस्माभिस्तथैव यत्न आस्थेयो येन बाह्यचेष्टाभिर्मनोभावः प्रकाशितो न स्यात्, इतो मुक्तिप्राप्तये मनोऽनुकूलनिश्चितमार्गोऽपि अनुसन्धेयः। एवं मह्यमिदमेव रोचते यत् पर्याप्तावधानेनात्रैव वासः कर्तव्यः—

इह यत्तैर्निराकारैर्वस्तव्यमिति रोचये ।
अप्रमत्तैर्विचिन्वद्भिर्गतिमिष्टां ध्रुवामितः ।। (महाभारतम्-१/१४५/२१)

इष्टां गतिम् = मनोऽनुकूलमार्गम्, विचिन्वद्भिः = अन्विच्छद्भिः। कथङ्कारं मनोऽनुकूलमार्गः सम्प्राप्येतेत्येतस्मिन् विषये युधिष्ठिरो वदति—वयमरण्ये मृगयाशीलाः स्याम, एतेन वसुधायां विचरणशीलैरस्माभिर्विविधा मार्गा विज्ञाताः स्युः, एवमितः पलायने सौविध्यं भवेत्—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ते वयं मृगयाशीलाश्चराम वसुधामिमाम् ।
तथा नो विदिता मार्गा भविष्यन्ति पलायताम् ।।
(महाभारतम्-१/१४५/२९)

रात्रौ यदा तस्मिन् भवने पाण्डवा निश्चिन्तरूपेण सुप्ता आसन्, तदा निशीथे पुरोचनेन प्रज्वलितमग्निं वीक्ष्य पाण्डवा भूविवरमार्गेण बहिर्गताः सुरक्षिताश्चाभूवन्।

५. औशीनरं शिबिं प्रति कपोतो वदति—'छन्दो विचिनोमि' = जानामि

देवलोके एकदाऽयं विचारः प्रवृत्तो यद् भूलोके गत्वा औशीनरस्य शिबेः साधुतायाः परीक्षा कार्येति। ततोऽग्निदेवः कपोतरूपमवधार्य जगाम, इन्द्रश्च श्येनरूपेणामिषार्थं तमभ्यधावत्। तेन भीतः कपोतो दिव्यासनासीनस्य महीपते-रुत्सङ्गे न्यपतत्। पुरोहितो राजानं प्रार्थयते यदयं श्येनाद् भीतः कपोतः स्वकीयप्राणपरिरक्षार्थी भवन्तमाश्रयते, परमुत्सङ्गे निपातोऽस्य भवतामन्तं सूचयति, तस्य निष्कृतये भूरि द्रविणं ददातु भवान् कस्यचिदङ्के कपोतनिपतनं भयावहमुच्यते—

'वसु ददातु अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्याद् घोरं कपोतस्य निपातमाहुः' (महाभारतम्-३/१९७/५)

कपोतः शिबिं प्रार्थयते यदहं नैवास्मि कपोतः, परं हे राजन्! ब्रह्मचर्य-पुरस्सरं स्वाध्यायमाचरन्तं मुनिं मामवेहि। अहम् इन्द्रियनिग्रहपूर्वकं तपोऽनुतिष्ठामि, आचार्यस्य प्रतिकूलं च किमपि नैव वदामि। वेदमन्त्रपाठं करोमि, छन्दांसि विचिनोमि = जानामि, मया सर्वे वेदा नैवांशतः किं चाक्षरशः समधीताः। श्रोत्रियाय दानं श्रेयस्करं भवति, न तु श्येनपक्षिणे कस्मैचित्। तस्मात् कथमपि भवता मम दानं श्येनाय नैव करणीयम्—

गदामि वेदान् विचिनोमि छन्दः सर्वे वेदा अक्षरशो मे अधीताः ।
न साधु दानं श्रोत्रियस्य प्रदानं मा प्रादाः श्येनाय न कपोतोऽस्मि ।।
(महाभारतम्-३/१९७/८)

'शरणागतं प्राणिनं यो न रक्षति, तमिन्द्रो वज्रेण प्रहरति, अपि च स स्वर्गादिलोकेभ्यो भ्रश्यति' इति विचारयन् राजा शिबिः कपोतरक्षणार्थं श्येनाय स्वशरीरमांसं प्रायच्छत्। राजा यदा स्वयं तुलामध्यरोहत, तदानीं श्येनस्ततोऽन्त-र्हितोऽभूत्। कपोतो वदति राजानं प्रति यदावां देवलोकात्त्वत्परीक्षणार्थं समागतौ। श्येन आसीद् इन्द्रः, अहं च वैश्वानरोऽस्मि—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरथैव श्येनो वज्रहस्त: शचीपति: ।
साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय! नौ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ।।
(महाभारतम्-३/१९७/२५)

अन्ते कपोतो महीपतेर्जङ्घांशं पूरयित्वा पुत्रप्राप्तये वरं प्रदाय देवलोकं जगाम।

६. सत्यवत: पितरावाश्रमादिकं विचिन्वन्तौ = निरीक्षमाणौ जग्मतु:

'यथेयं द्रौपदी परमसौभाग्यवती पतिव्रता च नारी वर्तते, तथा काचिदन्यापि नारी दृष्टा श्रुता वा पूर्वम्' इति युधिष्ठिरवचनमाकर्ण्य मार्कण्डेयो महामुनि: सावित्र्या: कथां श्रावयामास। तदनुसारं मद्रदेशाधिपतिरश्वपति: सन्तानप्राप्तये सावित्रीमाराधयामास। तुष्टा सती सा कन्याप्राप्तेर्वरं राज्ञे व्यतरत्। तत्प्रभावेण सम्प्राप्ताया: कन्याया नामधेयमभूत् सावित्रीति। नवयुवति: सती सा पितुरादेशानुसारं स्वयमेव वरान्वेषणाय विविधान् देशान् बभ्राम। अन्ते सा शाल्वदेशाधिपतेर्द्युमत्सेनस्य पुत्रं सत्यवन्तं वररूपेण स्वीकर्तुं निश्चिकाय। स्वकीयं मतं सा पितरमकथयत्। तदानीं तत्रोपस्थितो नारदो विज्ञापयामास यत् स सदैव सत्यं भाषते तस्मात् 'सत्यवान्' इति नामधेयमश्वप्रियत्वाच्च चित्राश्वमिति नामधेयमभिधत्ते, स स्वकीयैर्विविधैर्गुणैरवश्यं प्रशंसनीय:, परं तत्रैको महान् दोषो यत् स संवत्सरानन्तरमेव मृत्युं प्राप्स्यतीति। परं सर्वेषां सम्मत्या विवाह: सम्पन्नस्तयो:।

मृत्युदिवसात् पूर्वं दिवसत्रयं यावत् तिष्ठन्ती सती सावित्री व्रतमकरोत्। यदा श्रान्त: सत्यवान् सावित्र्या अङ्केशिरो निधाय सुप्त आसीत्, तदा सावित्र्या समुपस्थितस्तत्र यमो दृष्ट:। सत्यवन्तमादाय गच्छन्तं यममनुजगाम च। परितुष्टो यमस्तस्यै वरमददात्, तदनुसारं सत्यवाञ्जीवितो बभूव। जीवित: सन् स वदति— आवाभ्यामाश्रमे गन्तव्यम्, यतो हि पिता मम विचये प्रवृत्त: स्यादिदानीम्—

दिवापि मयि निष्क्रान्ते सन्तप्येते गुरू मम ।
विचिनोति हि मां तात: सहैवाश्रमवासिभि: ।।
(महाभारतम्-३/२९७/८४)

यमराजप्रदत्तवरानुसारं द्युमत्सेनेन दृष्टि: सम्प्राता। स रात्रौ भार्यया शैव्यया सह विविधमाश्रमादिकं विचिन्वन् सत्यवत: सावित्र्याश्च सम्प्राप्त्यर्थं वनं जगाम—

तावाश्रमान् नदीश्चैव वनानि च सरांसि च ।
तस्यां निशि विचिन्वन्तौ दम्पती परिजग्मतु: ।।
(महाभारतम्-३/२९८/३)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

७. विचक्षणः पापमिश्रितमार्गेण द्रविणं न विचिन्वीत = संगृहणीयात्

महाभारते शान्तिपर्वणि भीष्मो बहून् धर्मान् उपदिदेश युधिष्ठिराय। तत्र तेनोक्तम्—विप्राणां प्रतिग्रहसम्प्राप्ताः, क्षत्रियाणां युधि निर्जिताः, वैश्यानां न्यायार्जिताः, शूद्राणां च शुश्रूषयार्जिता अर्थाः प्रशंसनीया भवन्ति—

प्रतिग्रहागता विप्रे क्षत्रिये युधि निर्जिताः ।
वैश्ये न्यायार्जिताश्चैव शूद्रे शुश्रूषयार्जिताः ।।

(महाभारतम्, शान्ति. २९४/१)

एकदा प्रवृद्धे पापाचारे देवाः शिवं प्रार्थितवन्तोऽसुरविनाशाय, तदा शिवः सर्वानसुरान् विनाशयामास। अतो वदति भीष्मः, राजन्! हिंसात्मकेन कर्मणा कदाप्यभ्युदयं नैव वाञ्छेत्। इदं शास्त्रानुमोदितं सुविचारितं वचनं यद् बुद्धिमता केनापि पुरुषेण धर्माचरणाय न्यायं विहाय पापमिश्रितेनोपायेन धनसङ्ग्रहो नैव कर्तव्यः, यतो हि तेन कल्याणमवाप्तुं न शक्यते—

न सङ्करेण द्रविणं विचिन्वीत विचक्षणः ।
धर्मार्थं न्यायमुत्सृत्य न तत् कल्याणमुच्यते ।।

(महाभारतम्-१२/२९४/२५)

विचिन्वीत = सङ्ग्रहं कुर्यात्। भीष्मवचनानुसारेण महर्षिपराशरद्वारा राजर्षिजनकायैवमेव गृहस्थधर्मोपदेशः कृत आसीद् येनाविकृते सति मनसि अनृताभावेन कल्याणमवाप्यते।

८. वह्निदर्शनकामनया ऋषयस्त्रैलोक्यं व्यचिन्वन्त = निरीक्षितवन्तः

तारकासुरवधोपायं निर्दिशता ब्रह्मणा देवान् प्रति उक्तमासीत्—रुद्राणी देवेभ्यः शापं व्यतरत् सन्ततिप्राप्तेरभावस्य, तदानीं तत्र वह्निदेव उपस्थितो नासीत्, स क्वचिद् गुप्तो बभूव, तेन स शापाद् बहिर्भूतो वर्तते। स साम्प्रतं यत् स्खलितं शिवतेजो धारयति, तस्य गङ्गायां स्थापनेन यं बालकमुत्पादयिष्यति, स एव तारकासुरवधाय प्रभवेत्। अतो युष्माभिः सर्वैरग्निरन्वेषणीयः। देवैस्तदानीमन्वेषण-समये मण्डूको रसातलेऽग्निवासमुक्तवान्। तेन तस्मै शापः प्रदत्तो वह्निना रसानुभवस्याभावस्य। अश्वत्थवृक्षेऽग्निनिवासमुक्तवते हस्तिने जिह्वापरिवर्तनस्य शापं व्यसर्जयत्। अश्वत्थवृक्षान्निष्क्रम्य शमीवृक्षे प्रविष्टस्याग्नेः परिचयं यदा शुकः प्राह तदा 'वाग्विहीनो भव' इति शापस्तस्मै दत्तो वह्निना। एवं शमीवृक्षे निवसन्तमग्निदेवं देवा ददृशुः। तेजस्विबालकोत्पादनस्य प्रार्थनामङ्गीकृत्याग्नि-देवस्तेजो गङ्गायां स्थापितवान्, गङ्गा च तन्मेरुशिखरे तत्याज, तेन कुमारः कार्त्तिकेयः समुद्भूतः, देवसेनानीः स तारकासुरं निहत्य देवलोकं दुःखान्मुमोच।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वह्निदर्शनस्य कामनया ऋषयो न केवलमेकं स्थानं न च बहूनि स्थानानि, अपि च त्रैलोक्यं व्यचिन्वन्त = निरीक्षितवन्तः—

ततस्त्रैलोक्यमृषयो व्यचिन्वन्त सुरैः सह ।
काङ्क्षन्तो दर्शनं वह्नेः सर्वे तद्गतमानसाः ।।

(महाभारतम्-१३/८४/२०)

९. जनकः स्वविषयं नाधिगच्छति पृथिवीमिमां विचिन्वन् = ध्यानेन परीक्षमाणः

एकदा धर्मदेवोऽपराधिनो ब्राह्मणस्य वेषमास्थाय मिथिलादेशमुपस्थितः। मिथिलाधिपतेर्जनकस्य समक्षं यदा स आनीतः, तदा जनकेनादिष्टम्—त्वं मम देशाद् बहिर्गच्छेति। ब्राह्मणः स जनकं प्रति तदीयराज्यसीमाविषये पृच्छति। राजर्षिर्जनकः प्रत्युत्तरयन्नेवं तं वदति—ब्रह्मन्! यद्यपि पितृपितामहादिपूर्वजानां समयादेव मिथिलाप्रान्तीयराज्ये ममाधिकारः प्रवर्तते, तथापि विचारपुरस्सरमिमां समस्तां पृथिवीं विचिन्वन् = परीक्षमाणः स्वकीयं देशं नैव प्राप्नोमि—

पितृपैतामहे राज्ये वश्ये जनपदे सति ।
विषयं नाधिगच्छामि विचिन्वन् पृथिवीमिमाम् ।।

(महाभारतम्-१४/३२/८)

अन्यत्र पृथिव्यां स्वकीयं राज्यमनुपलभ्य मया मिथिलानगरी मार्गिता = अवलोकिता, ततोऽपि निराशो भूत्वा प्रजावर्गे स्वकीयाधिकारोऽन्विष्टः, तत्राप्यनिश्चयदशामापन्नः सन्नहं मोहमुपगतोऽस्मि। वस्तुतो मदीयं राज्यं कुत्रापि नैव वर्तते। अपि चेदं शरीरं नास्ति मम शासने। कदाचिच्चेयं समग्रैव पृथ्वी मम प्रतीयते। अस्मिन् विषये सर्वेषां कारणानां स्पष्टीकरणं यदा कृतं जनकेन तदा स ब्राह्मण आत्मानं धर्मं ब्रूते। स स्वकीयागमनकारणमित्थं वदति यदहं तव परीक्षार्थं समागत आसम्। वस्तुत इदानीं भवानेव ब्रह्मप्राप्तिरूपदुर्निवारचक्रस्य सञ्चालकोऽस्ति—

त्वमस्य ब्रह्मलाभस्य दुर्वारस्यानिवर्तिनः ।
सत्त्वनेमिनिरुद्धस्य चक्रस्यैकः प्रवर्तकः ।।

(महाभारतम्-१४/३२/२६)

१०. रामकृष्णौ प्रमुदितावास्ताम् पादपान् विचिन्वन्तौ = निरीक्षमाणौ

महाभारतसभापर्वणः क्षेपककथानुसारं रामकृष्णयोर्जन्मकथा विस्तरेण वर्णिताः। कृष्णलीलासु कालियनागदमनं रासक्रीडा च प्रामुख्येण कीर्तिता। भीष्मो

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

युधिष्ठिरं प्रत्याह—बलरामो गर्दभरूपधारिणं धेनुकासुरं जघान। ततः कदाचित् कुन्तीनन्दन युधिष्ठिर! सुमुखो बलरामः श्रीकृष्णश्च समृद्धमात्मनो गोधनं चारयितुं वनं जगाम। तत्र भ्रातृयुगलौ रामकृष्णौ तौ भ्रमन्तौ, क्रीडन्तौ, गायन्तौ, विविधवृक्षान् विचिन्वन्तौ निरीक्षमाणौ महतीं मुदं लब्धवन्तौ—

विहरन्तौ मुदा युक्तौ वीक्षमाणौ वनानि वै।
क्ष्वेलयन्तौ प्रगायन्तौ विचिन्वन्तौ च पादपान्।।

(महाभारतम्, २/३८/२९-क्षेपकभागः)

इदं विदितमेव यद् रामः कृष्णश्चाजेयौ आस्ताम्। तौ गोवत्सान् नामग्राहमाह्वयतः स्म, लोकप्रचलिता विविधाः क्रीडाश्च चक्रतुः, अपि च अरिष्ट-केशि-चाणूर-मुष्टिकप्रभृतीन् महावीरान्निजघ्नतुः। एतयोश्चरितं श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धे विशेषेण वर्णितम्।

[मृगणम्- ३]

१. महाराज्ञी दलपत्नी ब्राह्मणेभ्यो मृगयती = ब्राह्मणान् सेवितुमिच्छन्ती आसीत्

ब्राह्मणानामद्भुतकथायाः कीर्तनानन्तरं महर्षिर्मार्कण्डेयोऽयोध्याधिपतेः परीक्षितः कथां युधिष्ठिरं प्रति श्रावयामास। तदनुसारं मृगयाप्रसङ्गे सम्प्राप्तया कन्यया सार्धं राज्ञो गान्धर्वविवाहः सम्पन्नो जलादर्शनानुबन्धेन। प्रधानमन्त्रिणा निर्मिते उपवने राज्ञा सह गता राज्ञी वापीमवलोक्य तत्र प्रविष्टवती, परं ततो बहिर्नागता। वाप्याः समग्रं जलं निस्रावितम्, तदा बिलमुखे उपविष्टः कश्चिन्मण्डूको दृष्टः। राजा सर्वान् एव मण्डूकान् निहन्तुमादिष्टवान्, परं तदानीं मण्डूकराजः स्वयमुपस्थाय तथा न कर्तुं राजानं प्रार्थयते। वस्तुतः सा नवयुवतिर्मण्डूकराजस्यैव पुत्री आसीत् सुशोभना। राज्ञा प्रार्थिता सती सा मण्डूकराजेन महाराजाय समर्पिता तस्यां त्रयः पुत्राः समुत्पन्नाः—शलः, दलः, बलश्च। शलेन वामदेवसकाशाद् वाम्यावश्वौ सम्प्राप्तौ, परं नैव तस्मै प्रत्यावर्तितौ, तेन राक्षसैः स निहतः। दलेनाप्यश्वौ नैव सम्प्रदत्तौ। परं राज्ञी तत्रोपस्थाय वामदेवं प्रार्थयते यदहं प्रतिदिनं नृशंसस्वभावं स्वामिनं प्रियवचनकथनाय प्रार्थये, अपि च स्वयं ब्राह्मणेभ्यो मृगयती = ब्राह्मणान् सेवितुमिच्छन्ती वर्ते। ब्रह्मन्! एभिः सत्कर्मभिर्मया पुण्यलोकाः प्राप्तव्याः—

ब्राह्मणेभ्यो मृगयती सूनृतानि
तथा ब्रह्मन्! पुण्यलोकं लभेयम्।। (महाभारतम्-३/१९२/६९)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

[एवं नृशंसं भर्तारं दिने दिने सूनृतानि कल्याणकराणि वाक्यानि संदिशन्तीति सम्बन्धः। ब्राह्मणेभ्यो मृगयती = ब्राह्मणान् सेवितुमिच्छन्ती— नीलकण्ठीया टीका]।

२. अनादिकालादेव श्रुतिभिः कृष्णस्य पदरजो मृग्यम् = प्राप्तये ज्ञातव्यम्

कृष्णस्य परीक्षानन्तरं ब्रह्मणा कृष्णो बहुधा स्तुतः। स वदति—बन्धनं मोक्षश्चाज्ञानस्यैव नामद्वयं वर्तते। एते द्वे अपि नामनी सत्यज्ञानस्वरूपात् परमात्मनोऽभिन्ने। यथा सूर्ये रात्रिदिवसयोर्भेदो नास्ति, तथैवाखण्डे चित्स्वरूपे शुद्धात्मतत्त्वे न बन्धनमस्ति न चापि मोक्ष एव। एतन्महदाश्चर्यं यज्जना आत्मानमपि भवन्तं परं मन्यन्ते। स्वामिन्! सृष्टिकालादद्यावधि महान्तो यज्ञा अपि भवतस्तोषाय नैव प्राभवन्, परं भवान् व्रजगवां वत्सो भूत्वा गोपीनां पुत्रश्च भूत्वा तदीयस्तन्यामृतं पीतवान्, तेन ता गावो व्रजरमण्यश्च वस्तुतो धन्याः सन्ति—

अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा।
यासां विभो! वत्सतरात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥
(श्रीमद्भागवतम्-१०/१४/३१)

भगवन्! तन्मे भूरिभाग्यं भवेद् यन्मम जन्म व्रजभूमेः कस्मिंश्चिद् वने गोकुले कस्यामपि योनौ स्यात्। यतो हि तेन भवद्भक्तचरणरजसाऽवश्यमेव ममाभिषेको निर्वर्तेत। भवच्चरणरजस्तु श्रुतिभिरनादिकालादेव मृग्यमास्ते = प्राप्तये ज्ञातव्यं वर्तते—

तद् भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां
यद् गोकुलेऽपि कतमाङ्घ्रिरजोऽभिषेकम्।
यज्जीवितं तु निखिलं भगवान् मुकुन्द-
स्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥
(श्रीमद्भागवतम्-१०/१४/३४)

३. बाणपुत्र्या उषयाऽनिरुद्धस्य मृगणम् = प्राप्तये निरीक्षणम्

दैत्यराजस्य बलेः शतपुत्रेषु ज्येष्ठ आसीद् बाणः। स रम्ये शोणितपुरे राज्यं कुर्वन् मान्यो वदान्यः सत्यसन्धो दृढव्रतश्च बभूव। सहस्रबाहुना तेन ताण्डवे शिवमतोषयत्। एकदा भगवन्तं शिवं स प्रार्थयामास यत् सहस्रबाहवो भवता मह्यं प्रदत्ताः, परमिमे साम्प्रतं भारभूता एव सन्ति। भवन्तमृते नैव कोऽपि मम प्रतियोद्धा

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वर्तते। क्रुद्धेन शिवेनोक्तम्—यदा ते केतुर्भग्नः सन् पतिष्यति तदा मत्समेन वीरेण तव युद्धमवश्यं भवेत्। स तद्घटनाप्रतीक्षापरायणो बभूव तस्मात् कालात्। एकस्यां रात्रौ तदीया पुत्री उषा स्वप्ने प्रद्युम्नपुत्रेणानिरुद्धेन सह समागमं प्राप्य अदृष्टे सति तस्मिन् 'क्वासि कान्त' इति वादिनी उत्तस्थौ, सखीमध्ये आत्मानं प्राप्य विह्वला सती व्रीडिता बभूव। तदानीं मन्त्रिणः कुम्भाण्डस्य सुता चित्रलेखा तामेवं पृच्छति—सखि! अद्यावधि त्वं नैव कस्मैचित् समर्पितासि, तर्हि त्वं कं पुरुषं मृगयसे = प्राप्तुं प्रयतसे, तव मनोरथश्च किंस्वरूपोऽस्ति—

कं त्वं मृगयसे सुभ्रूः कीदृशस्ते मनोरथः ।
हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ।। (श्रीमद्भागवतम्-१०/६२/१५)

चित्रलेखया चित्रेऽर्पितमनिरुद्धं वीक्ष्य लज्जिता सती उषा तमेव कान्तं स्वीचकार। प्रसङ्गेऽस्मिन् हरिकृष्णयोर्महद् युद्धं प्रवृत्तमासीत्।

[विमृगणम्- १]

१. योगेश्वरैः कृष्णस्याङ्घ्रियुगलं विमृग्यते = दृश्यते, प्राप्त्यर्थं पुनः पुनश्चिन्त्यते वा

देवर्षिर्नारदो युधिष्ठिरं प्रति गृहस्थानां कृते मोक्षधर्मं वर्णयन्नाह—केषाञ्चिद् ब्राह्मणानां निष्ठा तपसि, अपरेषां स्वाध्यायप्रवचनयोः, कतिपयद्विजानां चात्मज्ञानसम्पादने, इतरेषां च योगे वर्तते। अक्षयफलप्राप्तये गृहस्थेन पुरुषेण ज्ञाननिष्ठायैव पुरुषाय हव्यं कव्यं च प्रदेयम्। ये हि पुरुषाः सद्धर्ममिच्छन्ति, तेषां कृते परमोऽयं धर्मो यत् कस्मैचिदपि प्राणिने मनसा वाचा कायेन च कष्टं नैव देयमिति। हे धर्मराज! सङ्कल्पपरित्यागेन कामम्, कामत्यागेन क्रोधम्, तत्त्वविचारेण भयम्, अध्यात्मविद्यया शोकमोहौ, महतामुपासनया दम्भम्, मौनेन योगान्तरायान्, दयया आधिभौतिकं दुःखम्, समाधिना आधिदैविकम्, योगबलेनाध्यात्मिकम्, सात्त्विकाहारादिना निद्राम्, सत्त्वेन रजोगुणतमोगुणौ, उपशमेन सत्त्वगुणं च जयेत्। गुरुभक्त्या दोषा एते सर्वेऽनायासेन जेतुं शक्यन्ते। हृदये ज्ञानदीपप्रदो गुरुः साक्षाद् भगवानेव विज्ञेयः। प्रकृतिपुरुषाधीश्वरस्य यस्याङ्घ्रियुगलं योगेश्वरैर्विमृग्यते = दृश्यते, प्राप्त्यर्थं पुनः पुनश्चिन्त्यते वा, स भगवान् गुरुरूपेणोपस्थितः, लोको भ्रमेण तं कृष्णं मनुष्यं मनुते—

एष वै भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ।
योगेश्वरैर्विमृग्याङ्घ्रिर्लोको यं मन्यते नरम् ।।

(श्रीमद्भागवतम्-७/१५/२७)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

[परिमार्गणम्- १]

१. श्रेयस्कामेन पुरुषेण परमपदं परिमार्गितव्यम् = प्राप्तये प्रयतनीयम्

श्रीमद्भगवद्गीतायाः पुरुषोत्तमयोगनामके पञ्चदशेऽध्याये श्रीकृष्णः पार्थमर्जुनमेवमुपदिशति—यः पुरुषः संसाररूपमश्वत्थवृक्षं समूलं तत्त्वतो वेत्ति, स वेदतात्पर्यं सम्यग् जानाति। स वृक्षो विलक्षण आभाति, यतो हि तस्यादिपुरुषः परमेश्वरो मूलमास्ते, ब्रह्मा च वर्तते तदीया मुख्यशाखा। स उच्यते अविनाशी, तस्य वेदा भवन्ति पर्णानि। तस्य विविधाः शाखाः सन्ति, या गुणत्रयजलेन प्रवृद्धाः, विषयभोगकिसलयात्मिकाः, देव-मनुष्य-तिर्यग्योनिरूपा उपरि अधश्च सर्वत्र प्रसृताः। अपि च मनुष्यलोके कर्मानुबन्धीनि अहन्ता-ममता-वासनात्मकानि मूलान्यपि सर्वत्र लोकेषु व्याप्तानि सन्ति। संसारवृक्षस्य स्वरूपमिदं विचारकाले नोपलभ्यते, तस्याद्यन्तस्थित्यभावात्। तस्मादेतदपेक्ष्यते यद् दृढेन वैराग्यशस्त्रेण संसाररूपमश्वत्थवृक्षं छित्त्वा परमेश्वरस्य परमपदमनिवर्तकं पुरुषः परिमार्गेत, यत्र गत्वा कदापि पुरुषो नैव निवर्तते,येन चास्य पुरातनस्य संसारवृक्षस्य प्रवृत्तिर्विस्तारं प्राप्तवती। तस्यैवाद्यपुरुषस्य शरणं सम्प्राप्तोऽस्मि—

ततः पदं तत् परिमार्गितव्यं यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ।।
(श्रीमद्भगवद्गीता-१५/४)

एवं परमेश्वरस्य मनननिदिध्यासनाभ्यां येषां मानमोहौ विनष्टौ, यैरासक्तिदोषो जितः, ये परमात्मस्वरूपे नित्यं स्थिताः, येषां कामाः पूर्णतया विनष्टाः, तादृशाः सुख-दुःखद्वन्द्वेन विमुक्ता ज्ञानिन एवाव्ययं तत् पदं प्राप्नुवन्ति। यदधिगम्य पुरुषा नैव कदापि निवर्तन्ते।

[शोधः- १]

१. ऋषिभिररुणानद्याः समानयनेन सरस्वतीतीर्थस्य शोधनम् = रक्त-रूपदोषस्य निराकरणम्

बलरामस्य कुरुक्षेत्रीयतीर्थयात्राप्रसङ्गे दाल्भ्यबकस्य तपश्चर्यया धृतराष्ट्रराज्यस्य विनाशकथा कीर्तिता। तदनन्तरं वसिष्ठापवाहस्यारुणानामकतीर्थ-स्थलस्य कथा वर्तते। तदनुसारं विश्वामित्रेण निर्दिष्टा सरस्वती नदी धारायां वसिष्ठं निनाय, परं यदा विश्वामित्रो वसिष्ठस्य वधायास्त्रान्वेषणपरो जातः, तदा सरस्वत्या वसिष्ठस्ततोऽपवाहितः। एतेन तत् स्थानं वसिष्ठापवाहनाम्ना प्रख्यातं

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

बभूव। विश्वामित्रः सरस्वत्या वञ्चितो भूत्वा क्रोधाविष्टस्तस्यै शापमददात् शोणितस्य वहनाय। तेन राक्षसास्तदीयं शोणितमयं जलं पीत्वा प्रमुदिता बभूवुः। कदाचित् तत्र केचन ऋषयः समुपगत्योग्रतपस्यया सरस्वतीं दोषमुक्तामकुर्वन्। नमुचेर्मित्रस्य वधेन ब्रह्महत्यां प्राप्तो देवराज इन्द्रो ब्रह्मणो निर्देशानुसार-मरुणासरस्वतीसङ्गमे स्नानेन यज्ञविधानेन ब्रह्महत्यामुक्तो बभूव।

अत्र सरस्वतीस्वरूपाया अरुणानद्या वैशिष्ट्यं महत्त्वं च कीर्तितमस्ति। यदा तपोधनैः ऋषिभिः शोधनार्थं सरस्वती सम्प्रेरिता, तदा सा स्वशरीररूपामरुणामानीतवती—

शोधयित्वा ततस्तीर्थमृषयस्ते तपोधनाः ।
मोक्षार्थं राक्षसानां च नदीं तां प्रत्यचोदयन् ।।
महर्षीणां मतं ज्ञात्वा ततः सा सरितां वरा ।
अरुणामानयामास स्वां तनुं पुरुषर्षभ! ।।

(महाभारतम्-९/४२/२३-२४)

वामनपुराणेऽपि प्रसङ्गोऽयं निबद्धः। यत्रारुणायाः सरस्वत्याश्च सङ्गमः कुरुक्षेत्रे वर्णितः। इमां मुनयः सरस्वत्यां समानयन्। अस्याः सरस्वत्याश्च सङ्गममृषयो रक्षसां मोक्षार्थमकल्पयन् (वा.पु. २३/३०,४१,४२) इति।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ज्ञानश्रीमित्रस्य कतिपयनिबन्धसमीक्षा

डॉ. वृजकिशोरत्रिपाठी
प्रवक्ता, संस्कृतस्य
राजकीयस्नातकोत्तरमहाविद्यालये
फतेहपुरम्, आलापुरम्, अम्बेडकरनगरम्

ज्ञानमिह सर्वसुखास्पदं किं वा सुखस्वरूपमिति नास्त्यविदितमेकेषामपि। ज्ञानाभावे तु सर्वजगदान्ध्यप्रसङ्ग आपद्येत, यथा ऋते तरणेस्तमः। सर्वप्रकाशकमिदं ज्ञानं स्वयं प्रकाशते, अन्येन वा? इत्यत्रास्ति मतद्वयम्। केचित्स्वप्रकाशवादिनः, परप्रकाशवादिनश्चापरे। नैयायिकादीनां मते ज्ञानमनुव्यवसायात्मकेन ज्ञानान्तरेण प्रकाशते, न तु स्वतः। विषयप्रकाशकं ज्ञानं प्रकाशमानमेवोत्पद्यते, न तु स्वप्रकाशाय ज्ञानान्तरमपेक्षत इति स्वप्रकाशवादिनः। तत्र स्वप्रकाशवादिनः सन्ति प्राभाकराः, विज्ञानवादिनो बौद्धा वेदान्तिनश्च। एतेषां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् स्वाभिन्नज्ञानविषयत्वावश्यकत्वादर्थाद् ज्ञानं स्वेनैव गृह्यते, न तु ज्ञानान्तरेण। यद्यपि आत्मवादिनामाचार्याणां मते ज्ञानं स्वस्यैव विषयो नास्ति, कर्म-क्रियाविरोधात्, तथापि बहूनां विदुषां मतेऽस्मिन्नेव पक्षपातत्वादुक्तमित्थमिति ज्ञेयम्। ज्ञानस्य तत्प्रमात्वस्य (तत्प्रकाशत्वस्य) च ज्ञानान्तरग्राह्यत्वे तद्ग्रहणार्थं पुनर्ज्ञानान्तरमपेक्षेतेत्यनवस्था स्यात्, अतो ज्ञानं तत्प्रकाशत्वञ्च तेनैव गृह्यते।

ज्ञानज्ञेययोर्भेदसमीक्षणम्

तत्र परप्रकाशवादिनां नैयायिकादीनां मते ज्ञानज्ञेययोर्भेदो वर्तते। तयोश्च विषयविषयिभावसम्बन्धः। ग्राहकं ज्ञानं विषयि, ग्राह्यञ्च वस्तु विषयः। विषयनिरूप्यञ्च विषयि। एवमेव बाह्यार्थवादिनोर्वैभाषिकसौत्रान्तिकयोर्मतेऽपि विषयज्ञानयोर्ग्राह्यग्राहकलक्षणो भेदसम्बन्ध एव वर्तते। वैभाषिकस्य बाह्योऽर्थः प्रत्यक्षः, सौत्रान्तिकस्य ज्ञानगताकारवैचित्र्येणानुमेयः। तथा हि ज्ञानगतं बाह्यनीलसारूप्यं भासमानमनीलाकारापोहरूपेण कल्पितम्, तच्च बाह्यमर्थं व्यवस्थापयति, प्रतिबिम्बमिव बिम्बम्। एषां मते नहि वित्तिसत्तैव तस्यार्थस्य वेदना युक्ता, तस्या वित्तिसत्तायाः सर्वत्रार्थे विशेषाभावात्। ज्ञानमात्रं हि सर्वज्ञेय-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

साधारणम्। तस्मात्तां वित्तिं बाह्यं वस्तु स्वेन रूपेण सरूपं कुर्वत् तया सह विषयभावेन योजयति। यथोक्तम्—

न हि वित्तिसत्तैव तद्वेद्या युक्ता तस्याः सर्वत्राविशेषात् ।
तां तु सारूप्यमाविशत्, सरूपयत्तद्घटयेत् ।।इति।

तथा च विषयप्रतिबिम्बाकारेण समुत्पाद एव ज्ञानस्य विषयग्राहकत्वम्। तस्मिन् खलु ज्ञाने यो हि विषयस्याव्यवधानेन स्पष्टावभासः, स एव विषयप्रत्यक्षीकरणम्। अर्थग्राहकं ज्ञानं तावदर्थस्य कार्यम्। अर्थश्च नूनं ग्राहकत्वात्करणम्। कार्यकारणयोश्च नास्ति समानकालभावित्वं, कारणपूर्वकालभावित्वादिति ग्राह्यग्राहकयोर्भिन्नकालिकत्वेऽपि चक्षुर्विज्ञानादीनामव्यवधानेन रूपादिग्रहणं सम्पद्यत एव। यथोक्तम्—

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ।।
कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्वदुदेति यत् ।
तत् तेनाप्यत्र तद्रूपं गृहीतमिति चोच्यते ।। (प्र.वा. २/२४७-२४८)

ज्ञानज्ञेययोर्भेदस्वीकारादेव शब्दान्तरभेदसंख्यादेश्च कार्यभेदप्रतिपादकप्रमाणस्य प्रामाण्यमुपपद्यते। अस्यायमर्थः—शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः कर्मभेदो निरूपितो द्वादशलक्षण्यां द्वितीयाध्याये। तत्र यजति, ददाति, जुहोतीत्यादौ धातुभेदेन धात्वर्थभेदेऽपि भावना भिद्यते न वेति सन्देहे धातूनां भेदेऽपि भावनान्वयलिङ्गादेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञयाऽभेदावगमाद् धात्वर्थस्य च भावनां प्रति गुणभूतत्वाद् गुणभेदेन प्रधानभेदस्यान्याय्यत्वाद् अभेद एवेति पूर्वपक्षयित्वा धातोरिति विवक्षितैकवचनेन सूत्रेणैकधातोरुपरि प्रत्ययविधानात् सर्वत्र धात्वर्थानुरञ्जिताया भावनायाः प्रतीतेरेकानुरञ्जितायाश्चान्यानुरञ्जनायोगात् प्रतिधात्वर्थं भिद्यत एव भावनेति राद्धान्तितं 'शब्दान्तरे अर्थभेदः कृतानुबन्धात्' इत्यत्र। अयमर्थोऽस्य शब्दान्तरे धात्वन्तरे सति कार्यभेदोऽवश्यमेव भवितुमर्हति। कुतः, कृतानुबन्धत्वात्, तेनैव कृतावच्छेदत्वाद् भावनाया इति। सोऽयं शब्दान्तरात्कार्यभेदः। एवमेवाभ्यासादीनामपि उदाहरणानि तत एव द्रष्टव्यानि विशेषजिज्ञासुभिः। शब्दान्तरस्यैव प्रकृतोपयोगित्वादिहोदाहृतम्। तथैव प्रकृतेऽपि ज्ञानज्ञेययोर्भिन्नौ शब्दौ प्रयुज्येते। यथा—ज्ञानं, वित्तिः, प्रमा, प्रमितीत्यादिशब्दा ज्ञाने। ज्ञेयश्च घटादिशब्दैर्व्यवह्रियते। अस्माद्धेतोर्यथा शब्दान्तरत्वात्कार्यभेदस्तथाऽत्रापि शब्दान्तरत्वाद् ज्ञानज्ञेययोर्भेदः स्वीक्रियताम्। तथा च तयोर्भेद-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सम्बन्ध एव। यदि च ज्ञानज्ञेययोर्भेदो न स्वीक्रियेत, तदा प्रमाणान्तरावृत्तिरापद्येत। तथा हि स्वप्रकाशं ज्ञानं स्वप्रामाण्याय यथा प्रमाणान्तरं नापेक्षते तथा ज्ञानज्ञेययोरभेदात् तुल्ययोगक्षेमाद् ज्ञेयोऽपि स्वप्रामाण्याय ज्ञानं नापेक्षत इति।

किन्तु यो हि यस्माद्भिन्नः स तं विनापि पृथक् प्रतिभासं सृजते। यथा अश्वाद्भिन्नो हस्ती अश्वादृते हस्तिज्ञानं रचयति इति। न तथा ज्ञानाद्भिन्नोऽर्थः कदाचिदपि ज्ञानेन विना प्रतिभासते, अपि तु ज्ञानेन सहैव। अतोऽस्मिन् पक्षे ज्ञानज्ञेययोः पृथक्प्रतिभासप्रसङ्गो दोषः।

ज्ञानज्ञेययोरभेदसमीक्षणम्

तमिमं ज्ञानज्ञेययोर्भेदमसहमाना विज्ञानवादिनो बौद्धा वेदान्तिनश्च प्रत्यवतिष्ठन्ते। क्षणिकमान्तरं विज्ञानमेवैकं मन्तव्यमिति विज्ञानवादिनः। बाह्यं ग्राह्यं नोपपद्यते। तथा हि क्षणिकत्वसाधकयुक्तिभिर्भावस्य क्षणिकत्वं सिद्ध्यति। तत्र क्षणान्तर एव वस्तु अतीतं भवति। तत्रेदं विकल्प्यते-वर्तमानोऽर्थो गृह्यते, अतीतो वा। नाद्यः, वर्तमानेनार्थेन सह चक्षुरादिसंयोगाभावात्। येन सह चक्षुरादिसंयोगो जातः, स तदग्रिमक्षण एव नष्टः। यश्च प्रत्यक्षेण गृह्यते नासाविन्द्रियसंयुक्तः, तथा चान्येन सहेन्द्रियसंयोगोऽन्यस्य प्रत्यक्षमिति व्याहतम्।

अथास्तु द्वितीयः पक्षः, अतीतोऽर्थो गृह्यत इति। सोऽपि न युक्तः, वर्तमानतावभासविरोधात्। चक्षुरादिभ्यो गृह्यमाणोऽर्थो वर्तमान इति भवति। न ह्यतीतं चक्षुषा पश्यामीति भवति, कस्यचिदपि प्रमातुर्धीः। किञ्च चक्षुरादिना ग्राह्योऽर्थोऽवयविरूपः परमाणुरूपो वा। नाद्यः, अवयविन एवानुपपन्नत्वात्। तथा हि प्रत्येकस्मिन् अवयवे अवयवी कार्त्स्न्येन वर्तते, एकदेशेन वा। आद्ये एक एव अवयवोऽवयविना सम्बध्यते नावयवान्तरम्। यदि प्रत्येकस्मिन्नवयवे अवयवी न सर्वात्मना, अपि तु एकदेशेन वर्तत इति द्वितीयः पक्ष आश्रीयते, चेत् सोऽपि न युक्तः। स एकदेशे किमाश्रयीभूतादवयवाद् भिन्नः, अभिन्नो वा। नाद्यः, व्याहतेः। न हि कपाले कपालान्तरेण घट उत्पद्यते। न द्वितीयः, आत्माश्रयात्। न हि स एवावयवः स्वस्मिन् वर्तते। यदि तु नावयवी गृह्यतेऽपि तु परमाणुरूप एवार्थः, सोऽपि नोपपद्यते। तथा हि परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वायोगात्। न चातीन्द्रियाणां समूहस्यापि प्रत्यक्षता युक्ता, अतीन्द्रियत्वादेव। यथोक्तम्—

न तदेकं न चानेकं विषयः परमाणुशः।
न च ते संहता यस्मात् परमाणुर्न सिद्ध्यति ।। (विंश., का. ११)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अतो न कश्चिद् ग्राह्य उपपद्यते। ग्रहणात्मिका बुद्धिरेव स्वाव्यतिरिक्तामर्थाकारतां बाह्यामिवाभासयति। उक्तञ्च—

नान्योऽनुभाव्यस्तेनास्ति तस्य नानुभवोऽपरः ।

तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् स्वयं सैव प्रकाशते ।। (प्र.वा., २।३२७)

ननु यदि ग्राहकबुद्धेर्व्यतिरिक्तं ग्राह्यन्नास्ति चेत्, कथं ग्राह्यस्य घटादेः पृथक्त्वेनावभासः। अनुभवापलापायोगाद् ग्राह्यग्राहकयोः पार्थक्यमवश्यमङ्गीकार्यमिति चेत्, न, एकस्मिन् चन्द्रमसि द्वित्वावभास इव ग्राह्यग्राहकभेदावभासो भ्रम एवेति स्वीकारात्। न च तादृशभ्रमस्य न किञ्चिन्निमित्तमिति वाच्यम्, अनाद्यवच्छिन्नप्रवाहभेदवासनाया एव निमित्तत्वात्। अत एवोक्तम्—

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्यतेन्दाविवाद्वये ।। इति।

अपि च—

विज्ञप्तिमात्रमेवैतदसदर्थावभासनात् ।

यथा तैमिरिकस्यासत्केशचन्द्रादिदर्शनम् ।। (विज्ञ.का.०१)

ननु कथं पुनरसति बाह्येऽर्थे नीलमिदं पीतमिदमित्यादिप्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते। यतो हि यस्मिन् सत्यपि ये कदाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तहेतुसापेक्षाः। यथा सति मयि अविवक्षति, अजिगमिषति विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानाश्रितगमनवचनविषयप्रतिभासा मयि सति कदाचित्कास्ते मद्व्यतिरिक्तपुरुषान्तरसन्तानमपेक्षन्ते। तथा विवादाध्यासिताः प्रत्ययाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसुखादिविषयाः षडर्थविषयप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालयविज्ञानसन्ताने कदाचिद् भवन्तस्तदतिरिक्तहेतुकाः। एवञ्च सत्यप्यालयविज्ञानसन्तानातिरिक्तः कदाचित्कप्रवृत्तिज्ञानहेतुः न बाह्योऽर्थ इति चेत्, न, वासनावैचित्र्यादेव स्वप्रत्ययासादिताज्ज्ञानवैचित्र्यसिद्धेस्तदतिरिक्तबाह्यार्थसद्भावे प्रमाणाभावात्। तथा चैकालयज्ञानसन्तानपतितेषु कस्यचिदेव ज्ञानलक्षणस्य स तादृशः सामर्थ्यातिशयो वासनापरनामा स्वप्रत्ययासादितः, यतो नीलाकारं प्रवृत्तिविज्ञानं जायते न पीताकारम्। कस्यचित्तु स तादृशो यतः पीताकारं ज्ञानं न नीलाकारमिति। तस्मात्केवलं विज्ञानमवश्यं मन्तव्यम्।

अभेदस्वीकारादेव ज्ञानज्ञेययोः पृथगुपलब्धिर्बाध्यते। यथोक्तं 'सहोपलम्भे'त्यादिना। अभेदस्वीकारे तु ज्ञानज्ञेययोः शब्दान्तरावृत्तिर्दोषः। विस्तारितोऽयं भेदप्रसङ्गे न पुनराकृष्यते।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सौगतब्रह्मवादिनोर्विशेषः

सौगतब्रह्मवादिनोरयं विशेषः, यदादिमः सर्वं ज्ञानं ज्ञेयञ्चानिर्वचनीयं वर्णयन्ति। तदुक्तं भगवता लङ्कावतारे—

बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते।
अतो निरभिलप्यास्ते निःस्वभावाश्च देशिताः ।। इति।

अस्यायमर्थः—आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानकालेऽपि तन्नास्ति यथा शुक्तिरजतम्। यद्यतो भेदेनास्ति तत्तद्व्यतिरेकेणोपलभ्यते, यथाऽश्वव्यतिरेकेण महिषः। संवेदनञ्च संवेद्यव्यतिरेकेण नोपलभ्यते, अतो न स्वतन्त्रमस्ति इत्यादियौक्तिकबुद्ध्या विविच्यमानानां ज्ञानानां ज्ञेयानाञ्च स्वरूपं नावगम्यते। ज्ञेयेन ज्ञानस्य निरूपणाद्, ज्ञानेन च ज्ञेयस्य निरूपणात् नैकमपि परमार्थम्। अतस्ते ज्ञानज्ञेयात्मना पदार्था निरभिलप्या निर्वचनानर्हा निःस्वभावाः सर्वप्रकारसत्त्वहीनाश्च देशिकैर्देशिता उपदिष्टा इति।

सर्वमनिर्वचनीयमिति ब्रह्मवादिनां वेदान्तिनां मते सर्वशब्दो विज्ञान-व्यतिरिक्ताभिधायी। तथा च सति विज्ञानव्यतिरिक्तं पुनरिदं विश्वं सदसद्भ्यां विलक्षणमनिर्वचनीयमिति ब्रह्मवादिनामुद्घोषः। तथा नेदं सद्भवितुमर्हति, सल्लक्षणं कर्त्तुमशक्यात्। अयं भावः—किन्नाम सत्त्वम्? अविसंवादित्वं वा, अर्थक्रियाकारित्वं वा, असद्विलक्षणत्वं वा। नाद्यः, व्यवहारकाले व्यभिचारात्। न द्वितीयः, स्वप्नकामिनीसन्दर्शनादौ व्यभिचारात्। नान्त्योऽपि, असद्विलक्षणत्वस्य सत्त्वव्यतिरेकेण सद्वादिमतेऽभावाद् इति। नाप्यसदेव, तथा सति लौकिक-विचारकाणां सर्वव्यवहारव्याहत्यापत्तेः। न चोभयोः परस्परविरुद्धस्वभावयो-रेकस्मिन्नसम्भवात्। यथोक्तमपि—

सत्त्वे न भ्रान्तिबाधौ स्तां नासत्त्वे ख्यातिबाधकौ।
सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सह भ्रमाः ।। (इष्टसिद्धिः)

न हि ब्रह्मवादिनो नीलाद्याकारां वित्तिमभ्युपगच्छन्ति किन्त्वनिर्वचनीयं नीलादीति। बौद्धा हि विज्ञानस्यान्तरं नीलादिरूपमाचक्षते। विभागमात्रं ज्ञेयाद्याकाराणां परिकल्पितं ज्ञेयादिरूपं बुद्धेर्वास्तवमेव। विज्ञानस्यान्तरं ज्ञेयाकारत्वं नीलादिरूपं भ्रमाद्ग्राह्यत्वेनावभासते। आकारस्यासत्त्वं बाह्यरूपेण, आन्तररूपेण तु सत्यत्वमेव। एवं हि विज्ञानवादिनां ज्ञानज्ञेययोरभेदो वास्तविकः, वेदान्तिनां त्वारोपित इति विवेको बोध्यः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यस्तु परैर्ज्ञानज्ञेययोर्भेदसम्बन्धो विषयविषयिभावादिः स्वीकृतः, सोऽपि नोपपद्यते। यतो हि न हि विषयविषयिभावसम्बन्धो सम्बन्धिस्वरूपाद्भिन्नः। भिन्नत्वे सति विषयविषयिभावसम्बन्धः, सम्बन्धिभेदव्याप्तत्वान्न सम्बन्धः। किञ्च विषयविषयिभावस्य सम्बन्धिस्वरूपाद्भेदे तेन सम्बन्धोऽस्ति, उत न? न चेत्, तत्सम्बन्धो न स्यात्। अस्ति चेत्, तस्यापि भेदे सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थानात् स्वाश्रयात्मकत्वं सम्बन्धिस्वरूपत्वमेष्टव्यम्। ततो वरं प्रथमसम्बन्धस्य तत्स्वीकरणम्। अन्यथा वैरूप्यप्रसङ्गादिति। एवमेव तुल्यवित्तिवेद्यतया ग्राह्यग्राहकोऽपि न सम्बन्धेनोरीकर्तुं शक्यम्।

भेदाभेदसमीक्षणम्

प्रत्येकपक्षोपजातिदूषणपरिजिहीर्षया केचिज्ज्ञानज्ञेययोर्भेदाभेदमाचक्षते। तं चिखण्डयिषुर्ज्ञानश्रीः प्रत्यवतिष्ठते। तत्र किमयं भेदाभेद उभयसमुच्चयस्वभावः, तदभावरूपो वा? अभावोऽपि प्रसज्यप्रतिषेधरूपः, पर्युदासवृत्त्या वा भावान्तरम्। भावान्तरमपि प्रकृतप्रत्यनीकं भेदाभेदाभ्यां भिन्नं तृतीयं रूपम्, आहोस्विदप्रकृतमेव किञ्चित्।

तत्र प्रथमपक्षे यावेव भेदाभेदौ पृथग्दोषजालकवलितौ तावेव, तदन्यौ वा? नाद्यः, तद्दूषणस्याप्यनुवृत्तेः, अत एव न द्वितीयः, तद्दूषणवद् गुणस्याप्यननुवृत्तेः। न च भेदपक्षभाविपृथक्प्रतीतिदूषणमभेदमुरीकृत्य परिहर्त्तुं शक्यते, भेदेऽपि अभेदाभ्युपगमप्रसक्तेः। किञ्चाभेदस्य पृथगुपलब्धिं बाधमानस्य प्रमाणान्तरावृत्ति-शब्दान्तरावृत्तिश्चापद्येयाताम्। यदि चास्याभावस्य समुच्चयात्माभावाद्भिन्नत्वान्न प्रमाणान्तरावृत्तिशब्दान्तरावृत्त्योरापत्तिरिति तथा च पृथगुपलब्धिनिषेधस्याप्यसिद्धिः। न चाभेदस्य पृथगुपलब्धिबाधनमेव फलं न शब्दान्तरावृत्तिः, स्वाभाव्यात्। एवं भेदस्य शब्दान्तरवृत्तिरेव फलम्, न तु पृथक्प्रतीतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तथा सति भेदाभेदपक्षस्वीकारस्य वैयर्थ्यमन्तरेणैव सिद्धेः।

ननु उभयस्य गुणदोषरूपमुभयं कार्यं दृश्यते। यथा—भेदस्य पृथक्प्रकाश-प्रसङ्गो दोषः। शब्दान्तरापेक्षा च गुणः। अभेदस्यापि शब्दान्तरापेक्षा दोषः, अपृथक्प्रकाशो गुणः। अत उभयोर्गुणकार्यं गृहीत्वा कार्यान्तरे प्रत्यनीकप्रहार इति चेत्, अत्रोच्यते—किं कृतोऽयं विभागः स्वीकृतः? भवदभिप्रायानुविधायितया भावानाम्, स्वयमेव वा गुणदोषयोरनुनयपरिहारसम्भवात्, कालभेदसम्भवाद्वा स्वभावयोः कार्याणाञ्च तत्रापि नियतो गुणदोषक्रमोऽनियतो वा? नाद्यः, द्वैताभ्युपगमवैयर्थ्यात्, भेदाभेदयोरन्यतरेणैव दूषणस्पर्शरहितेन गुणमात्रकार्यमर्पयता सिद्धेः। न द्वितीयः, तस्याप्यात्मोपकारापकारिणि चैतन्य एव सम्भवात्। न

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

चाचेतनशब्दकरणकलापव्यापारवदभिप्रायानुवृत्तिः स्वभावादेव भवति। अर्थाद् यथाऽचेतनेन शब्देन इन्द्रियग्रामेण चाभिप्रायानुवृत्तिः स्वभावादेव ज्ञायते, तथाऽत्रापीति वाच्यम्, एकस्यैव व्यापारस्य तथा स्वभावकल्पनेन सिद्धेः, द्वैतपरिग्रहाग्रहात्।

नापि तृतीयपक्षोऽपि क्षोदक्षमः। तथा हि, स्वभावयोः कालभेदोऽभ्युपगम्यते। यदा भेदो न तदा अभेदः, यदा चाभेदो न तदा भेदः। एवञ्च न कदाचित्परस्याभावाद् दोषपरिहारः। ननु यथा भिन्नमभिन्नं वा वस्तु स्यात्, तत्र पर्याया न विहन्यन्ते,[१] तथैव स्वभावयोः कालभेदे दोषपरिहारो न शक्यः, प्रतिद्वन्द्विनोरभावात्। न चासमानकालिकत्वात् प्रतिद्वन्द्विनोरन्यस्याभावादेकस्य दोष-परिहाराभावेऽपि भाविना तु निषेधः कथं न स्यादिति वाच्यम्, अवस्तुत्वात्। न च कार्यभेदमादाय भेदो यावत् शब्दान्तरवृत्तिमाधाय प्रतिभासभेदमाधातुमुत्सहते, तावदेवाभेदेनोपनियता प्रतिबध्यत इति युक्तम्, प्रमाणाभावात्। स्यात् चेत्, क एवं न्यायविहस्तं हस्तसमारचितं वस्तु प्रस्तोतुमर्हति साहसैकभुवं भवन्तमन्तरेण। वस्तुनः स्वभावयोः कालभेदस्तावद् दुर्लभं नास्ति, किन्तु कार्यकालभेदेन। तथा चैकस्मात्कार्यादनन्तरं जायमानं कार्यं तस्यैव वस्तुन इति नात्र कथितुं शक्यते, एकस्वभावप्रतिबद्धे वस्तुनि तदसम्भवात्। तत्रापि नियतो गुणदोषाभिमत-कार्यकरणक्रम इत्यहो भवत इष्टकामतापहृतहृदयस्य व्यामोहापस्मारः।

अपि च यदा भेदस्य पश्चादभेदाभ्युपगमः, तदा पृथगुपलब्धिं बाधमानस्याभेदस्य द्वितीयं दोषकार्यं प्रमाणान्तरावृत्ति शब्दान्तरावृत्ति च केन निवार्यताम्? न भेदेनेति। विकल्पासहत्वात्। तथा हि, प्राक्तनेन तेनैव भेदेन, अन्येन वोत्तरकालभाविना निवार्यते। नाद्यः, तयैव शक्त्याऽभेदेनोपनीयमाना-पृथक्प्रतिभासस्यापि बाधात्। न च पूर्वापेक्षयोत्तरस्यापवादकत्वम्, पूर्वस्यापवाद-कत्वाभावे प्रमाणाभावात्, अतो गुणदोषमुभयमुभयकार्यत्वाद् भेदाभेदयोरेक-प्रतिनियतः परिहारः स्वीकारो वेत्यनिबन्धनमत्र। ततः पृथक्प्रतिभासाप्रतिभासौ सहोत्पत्त्यनुत्पत्ती शब्दान्तरवृत्त्यवृत्त्यादयश्चैकस्यैकदा प्रसज्येरन्। न च कार्याद्युभादिभेदे (विकारे) उपाधिमतो वस्तुनो भेदेना(विकारेणा)नुभवगन्धोऽपि समस्ति। यथा नैयायिकादीनां मते व्यक्तिविनाशे विनाशलेशोऽपि सामान्य-स्याभ्युपेयते। व्यक्तिरूपेण विकारेऽपि निजेन (सामान्येन) रूपेण विकाराभावादेव च विशेषणानां सार्थक्यम्। अन्यथा भेदमनुभवतोऽभावे भेदकानां

१. दिगम्बरमतेन, द्रव्यपर्यायरूपेण उत्पत्तिस्थितिप्रलयात्मको भावग्रामः स्वीक्रियते। तत्रावस्थासु सकलासु अनुगतस्वभावं द्रव्यमाचक्षते। यथा—केयूरकटककुण्डलाद्यवस्थासु अनुयायि सुवर्णम्। सद्द्रव्यात्मनि उत्पादव्ययधर्मकाः पर्यायाः। यथा सत्यपि द्रव्ये जायमाना व्ययमानाश्च केयूरादयः। (अनेकान्तवादः, बौद्धतर्कभाषायाम्, परिशिष्टम्)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विशेषणानामानर्थक्यं स्पष्टम्। निजस्यैव रूपस्य च भेदाभेदचिन्ता तस्य च न रूपान्तरं सम्भवतीति निरुपाधयो धर्माः सिद्ध्यन्ति। अतः सौत्रान्तिकानुसारं ज्ञानरूपोपाधिभेदेनापि न भेदाभेदः सुसाध्यः।

ननु भिन्नयोरभेदे न शब्दान्तरवृत्तिर्दोषायेति चेत्, न, भिन्नोपाधेर्भिन्नप्रकाशाभावाद् एकान्तवादेऽपि दोषाभावात्। तेनैव सिद्धे भवत्परिश्रमोऽतिरिच्यते, आहोपुरुषिकेयञ्च। नन्वेकान्तवादे भेदपक्षोपनिपातिदूषणमभेदेनाभेदपक्षोपनिपातिदूषणञ्च भेदेन परिहर्त्तुं न शक्यत इति चेत्, न, पूर्वोक्तरीत्या भवत्पक्षेऽपि अनवस्थाया गुणकार्यस्यापि च बाधकत्वापत्तेः। किञ्च भवतोपनीयमानो धर्मो बाधकः साधको वा न स्वसामर्थ्येनैव वक्तुं शक्यम्, न हि जीवनाय भक्ष्यमाणं विषं न हिनस्तीति वक्तुं शक्यम्। तस्मादुभयतः स्पाशा रज्जु(भौतार्गलयुगल)-समानमेतदुभयदोषपरिजिहीर्षयोभयपक्षालम्बनं मन्दबुद्धीनामिति।

न हि केवलं तर्कबुद्ध्यैवापि तु अनुमानप्रयोगेणापि उभयपक्षपातिदूषणे आपादयितुं शक्येते। तथा हि प्रयोगः, भेदाभेदपक्ष उक्तदोषग्रस्तः, तन्निमित्तत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत्। यद् यन्मात्रनिमित्तं तत्तस्मिन् सति भवत्येवेति व्याप्तिः। यथा चक्षुरादिसामग्रीमात्रनिमित्तं ज्ञानजन्म। भेदाभेदमात्रनिमित्तं चोक्तदोषजातमिति स्वभावहेतुः। ननु तन्मात्रनिमित्तत्वमस्तु उक्तदोषजातं माऽस्तु इति व्यभिचारशङ्काया बाधकस्तर्कः क इति जिज्ञासायामुच्यते—'तन्मात्रनिमित्तत्वमन्यानपेक्षत्वेन व्याप्तम्' इति। अर्थाद् यत्र यत्र तन्मात्रनिमित्तत्वं तत्र तत्रान्यानपेक्षत्वमिति। सामानाधिकरण्येनेयं व्याप्तिः। उक्तशङ्कया तन्मात्रनिमित्तत्वं यदि दोषजातं व्यभिचरेत्तदा अन्यानपेक्षत्वमपि अपेयात्। तथा हि, सति तन्मात्रनिमित्तत्वे असति च दोषजाते दोषजातनिमित्तमन्यानपेक्षत्वं न स्यात्, किन्तु तद्विरुद्धमन्यापेक्षत्वमेव स्यादिति व्यापकविरुद्धोपलब्ध्या विपक्षान्निवर्तमानं तन्मात्रनिमित्तत्वं दोषजात एव नियम्यते, न तदभावे। अस्यायं विस्तारः—विपक्षे यदि दोषाभावोऽस्ति तदा दोषजातस्य निमित्तं यत्तन्मात्रनिमित्तत्वमन्यानपेक्षत्वम्, तदतिरिक्तं किमप्यन्यन्निमित्तमवश्यमेवास्ति यस्य भावे दोषजातं नावतरति। न हि यतः कदाचिदपि सति निमित्ते कार्याभावो दृश्यते। तच्च निमित्तान्तरमन्यापेक्षत्वमिति। एवञ्च दोषाभावावस्थायाम्, विपक्षे अन्यापेक्षत्वं सदन्यानपेक्षत्वं निवर्तयति। तथा चात्रानुमानाकारः—विपक्षे नात्र तन्मात्रनिमित्तत्वम्, अन्यापेक्षत्वात्। एवञ्चानुपलब्ध्या हेतोरव्यभिचारसिद्धौ व्याप्तिसिद्धिः। न च हेतोः स्वरूपासिद्धिः, न ह्यभेदमात्रातिरिक्तं शब्दान्तरावृत्तेः, पृथक्प्रकाशस्य च भेदमात्रातिरिक्तं निमित्तमुपपद्यत इति शम्।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सामाजिकन्यायव्यवस्थानुशीलनम्

डॉ. गिरीशदत्तपाण्डेयः
प्राध्यापकः (अंशकालिकः)
साहित्यविभागे
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य, वाराणसी

❀ ❀ ❀

समाजे साम्य-स्वातन्त्र्य-बन्धुत्वभावस्थापनार्थमनेके वादाः प्रवर्त्तन्ते। विविधान् दर्शनवादानाश्रित्य विविधा व्यवस्थाः प्रत्यहं समनुष्ठीयन्ते। व्यवस्थाया आधारनिर्णये सत्यपि मतभेदे, साम्यादिविषये विद्वांसः संवादशीला एव। साम्यादित्रयात्मकः संवादबिन्दुः सामाजिकन्यायविषये विचारशृङ्खलाया रमणीयां परिपाटीमाटीकते। विविध-वर्ण-सम्प्रदाय-वर्ग-जाति-दर्शन-भाषा-वेश-प्रान्त-रूढिग्रस्तत्वादनेकत्वाक्रान्तोऽयं 'मानवसमाजः' समञ्जसः स्यादिति सर्वेषां सामाजिकार्थिकराजनैतिकवैज्ञानिकानां शिवः सङ्कल्पः।

न्यायः सर्वेषामभिलाषाविषयः। न केवलं मानवा एव, कीट-पतङ्ग-पशु-पक्षि-सरीसृप-वृक्षाद्या स्थावरा अपि न्यायं कामयन्ते। लोकसंवृतं पारमार्थिकं च सद् न्यायान्नातिरिच्यते। अभ्युदय-निःश्रेयसशब्दावपि नागार्जुनमतमनुकूलयतः। लोकसंवृत-सत्यस्वरूपः 'सामाजिको न्यायः' प्राचीनार्वाचीनसमाजशास्त्रिणां प्रमेयभूतः प्रमाणैः परिशीलनीयः। अधर्मनिरपेक्षश्चायं लोकसंवृतसत्य-स्वरूपः सामाजिको न्यायः कथं धर्मनिरपेक्षतामासादयितुमलमित्यपि मार्मिकविमर्शविषयः।

पूर्वपक्षोपक्षेपः

सामाजिकन्यायव्यवस्थाया आधारनिर्णये सन्ति वादिनां विप्रतिपत्तयः। श्रुतिस्मृतिपुराणेषु समाजव्यवस्थासमानार्थतया प्रयुक्तं 'वर्णव्यवस्था'पदं विश्वविश्रुतमपि विवादग्रस्तम्। मन्वादयः समाजवैज्ञानिकाः समष्टि-व्यष्टिहितानि पुरस्कृत्य यां सामाजिकार्थिकन्यायसरणिं व्यवस्थापितवन्तः, सेदानीन्तनैः

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

समाजवैज्ञानिकैर्नाद्रियते। व्यवस्थेयं वैज्ञानिकी न वा? किमाधारा च सेत्यनिश्चितप्रायम्। वर्णव्यवस्था प्राचीना वा मध्ययुगीना वा? वैदिकी चेच्छोषणमूला, ततश्चोपेक्षणीया। अवैदिकी चेत्, व्यवस्थान्तराण्येव कथं नानुष्ठेयानि? न हि वर्तमानो मानवसमाजः सर्वात्मना वेदप्रामाण्यमाश्रयति। केचित् खीस्तीयाः, अपरे मोहम्मदीयाः, इतरे ईश्वरवादिनः, अन्ये अनीश्वरवादिनः।

'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः'। (कणादः)

'द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोकसंवृतसत्यं च सत्यं च परमार्थतः ।। (नागार्जुनः)

केचिद् धर्मनिरपेक्षाः, अन्ये धर्मसापेक्षाः, अपरे अधर्मनिरपेक्षाः। केचिद्वर्णजातिधर्मसापेक्षां समाजव्यवस्थामाक्रमणकारिभिरार्यैरारोपिताम्, केचिच्च वर्णव्यवस्थां वेदप्रतिपादितामागूरयन्ति। केचन व्यवस्थामिमां कालबाह्याम्, केचिच्च स्वाभाविकीमपि स्वीकुर्वन्ति।

'वर्णव्यवस्था कालबाह्या, अनार्याणां शोषकैरार्यैरानीतेति वदन्तः स्वस्वपक्षसमर्थने श्रुति-स्मृति-पुराण-रामायण-महाभारतादिवैदिकग्रन्थानां सन्दर्भान् प्रमाणत्वेनोपस्थापयन्तः प्रतिपक्षिभिरुपस्थापितानां तत्तद्ग्रन्थसन्दर्भान्तराणां स्वसमीहाविषयीभूतार्थप्रतिकूलत्वेन प्रक्षिप्तत्वमुद्घोषयन्ति।

'आर्या भारतीया एवेति वदन्तोऽपि स्वस्वपक्षसमर्थने स्वाभिप्रायप्रतिपिपादयिषया वेद-पुराण-रामायण-महाभारत-मन्वादिधर्मशास्त्रीयग्रन्थसन्दर्भानुपस्थापयन्त आर्याभियानवादिभिरुपस्थापितसन्दर्भान् प्रक्षिप्तानुद्घोषयन्ति।

अधर्मनिरपेक्षास्तु आर्यपदस्य सज्जनापरपर्यायत्वमेवाङ्गीकुर्वन्तो जातिबोधकत्वमेव नाङ्गीकुर्वन्ति, वर्ण-जाति-वर्ग-सम्प्रदायादिभेदानौत्सर्गिकानेव च मन्यन्ते। व्यवहारदशायां भेदं स्वाभाविकं मन्यमाना अपि परमार्थदशायां ब्रह्मव्यतिरिक्तं न किञ्चनेति वेदादिसच्छास्त्रप्रतिपादितमेव मन्यन्ते। अनादिलोकप्रवाहसिद्धान् स्वाभाविकान् भेदानुद्दिश्यैव यथाधिकारं शास्त्रेषु कर्तव्याकर्तव्यचोदनेति यथायथं साधयन्ति।

अधर्मनिरपेक्षसमाजवैज्ञानिकाः श्रुतिस्मृतिपुराणरामायणमहाभारतादिग्रन्थानामानुपूर्वीपरिवर्तन-राहित्य-साहित्यकृतमन्तरमभ्युपयन्तः 'अर्थैकत्वादेकं

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वाक्यं साकाङ्क्षं चेद् विभागः स्यात्' इति न्यायेनार्थैक्यप्रतिपादकत्वाच्छ्रुति-स्मृतिपुराणरामायणमहाभारतादीनामेकग्रन्थत्वमुपपादयन्ति। अवान्तरं तात्पर्यमस्तु नाम विविधाभीष्टसिद्ध्यौपयिकेषु प्रकामम्।

'वैदिकवाङ्मये प्रक्षेपवादः' तेषामप्रामाण्यप्रतिपादकप्ररोहेष्वन्यतमो वैदिक-वाङ्मयानुशीलिनां गम्भीरमीमांसाविषयः। सामाजिकन्यायव्यवस्थानुशीलनक्रमे प्रक्षेपसमस्या विशेषरूपेण विवेचनाविषयीभवति। श्रीरघुनन्दनशर्मविरचिता वैदिकसम्पत्तिः, श्रीपार्जिटरमहोदयस्य पुराणविषयको ग्रन्थः, रामायणविषये कामिलबुल्केमहोदयस्य 'रामकथा' एम.ए.म्यूरकृतं मूलसंस्कृतोद्धरणं' प्रभृतयो ग्रन्थाः प्रक्षेपपक्षं साटोपमुपवर्णयन्ति।

ऐतिहासिका वैदिकग्रन्थेषु समुपलब्धसन्दर्भाणां यथाश्रुतं कर्त्तृत्वं नाङ्गीकुर्वन्ति। दीर्घतरकालान्तरालेष्वाविर्भूतैर्यथावसरं स्वनिर्मितसन्दर्भयोजनाद् रामायणमहाभारतादीनामनेककर्तृत्वं तेषां मते सिद्ध्यति। तेनाधर्मनिरपेक्षसमाज-वैज्ञानिकनिकायाभिमतमेकवाक्यतामतं सत्प्रतिपक्षितं भवति।

यदि तु वर्णजातिसमनियता समाजव्यवस्था आर्यैरानीता, तदा सा सिन्धुसभ्यतोन्मूलनानन्तरमेव सम्भवति। स च काल ई.पू. ३०००-२५०० वर्षात्मकः। अयमेव श्रुतिस्मृतिपुराणरामायणमहाभारतादीनां निर्माणकालः। केचिदृग्वेदमेतत्पूर्वमारचितं मन्वते।

प्राङ्महाभारतीयसमाजव्यवस्था

भौतिकसाम्यवादिमतम्

सामाजिकन्यायस्य विकासप्रक्रियायां महाभारतपूर्व-पश्चात्कालीनयोः प्रवृत्त्योरन्तरं वर्त्तते। महाभारतप्राक्कालिकभारतीयसामाजिकन्यायव्यवस्थाविषये भौतिकसाम्यवादिनां मतमस्ति यत् सामूहिकोपभोगशीले प्राचीने भारतीये समाजे उत्पादनादिक्रियाणां भेदे विकासमुपगते श्रमविभागमूलिका वर्णजातिसमाजव्यवस्था प्रादुर्भूता। तदानीमेव वर्णकर्तव्यानि निर्धारितानि, तथापि तत्रोत्पादनं फलभागश्च सामाजिकावेव न प्रातिस्विकौ।

वैयक्तिकसम्पत्तिदासप्रथाप्रवेशानन्तरमेव सबलैर्निर्बलानां शोषणम्। एवमियं शोष्यशोषकभावमूला, वर्णजातिसापेक्षा सामाजिकन्यायव्यवस्था नाति-प्राचीना। इयं समाजव्यवस्था प्रायो द्विसहस्रवर्षेभ्यः स्थिरीभूता। तदीयाः

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कर्मकाण्डीया विधयः संस्काराः प्राचीनक्रान्तीरुज्जीवयन्ति। परं प्राचीन-व्यवस्थाभङ्गेन तद्भङ्गोऽप्यनिवार्यः।

अर्थसापेक्षवादः

मतेऽस्मिन् उत्पादनसाधनविकासेन वितरणप्रणाली परिवर्तते। विकासशीलेऽस्मिन् मानवसमाजे तत्तत्कालीना अर्थव्यस्था एवाधारभित्तयः। येषां मानवानामुत्पादनसाधनपरिवर्त्तनेऽधिकारः, येषाञ्च वितरणव्यवस्था-परिवर्त्तनेऽप्यधिकारः, एतेषामेव सामाजिकन्याय-नियम-व्यवस्था-परिवर्त्तनेऽप्यधिकारः, नवीनविधाननिर्माणेऽपि तेषामधिकारः। शास्त्रीयसमाज-व्यवस्थाविषयकनियमपरिवर्त्तनाभ्युपगमेन शाश्वतवादः प्रत्याख्यायते। ततश्च सामाजिकव्यवस्था अर्थसापेक्षा भवितुमर्हतीति स्पष्टमायाति। आर्थिकपरिस्थितिरेव सामाजिक-नियम-न्यायव्यवस्थामपि परिवर्तयति। परिवर्त्तमाने समाजे नैवैकोऽपि नियमः शाश्वतिको भवति।

एतन्मतानुसारेण वेदेषु विविधाः कल्पनाः, स्वप्नाः, पूर्वजानां वन्यावस्था जीवनप्रणाली वर्णिता। ज्ञानविज्ञानविकासात् पूर्वमर्धवन्यावस्थायां निर्मितेषु वेदमन्त्रेषु स्वैरकल्पनाः सन्ति। सर्वेष्वपि वैदिकग्रन्थेषु तादृश्यः कल्पनाः, ता एव पौराणिक्यः कथाः। सामाजिकसम्बन्धाभिव्यक्तिरेव तासां तत्त्वम्।

एतन्मतरीत्या आर्यैः खीस्तीयत्रिसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् सिन्धुतटवर्तिमूल-निवासिनामुन्मूलनं विधाय वर्णजाति-व्यक्तिगत-सम्पत्ति-परिवार-दासप्रथाः समानीताः। ततः प्राग् भारते 'वर्गविहीनसमाजव्यवस्था' आसीत्। तदानीमेव गणतन्त्र-मपहाय राज्यतन्त्रस्याविर्भावः। महाभारतयुद्धात् पूर्वं शूद्रदासादीनां कठोरदमन-मासीत्। दशरथकाले प्राचीनगणतन्त्रव्यवस्था समापिता। गणानामान्तरिक-विरोधमुपजीव्यैव रामस्य गणतन्त्रविरुद्धं परितोऽभियानम्। 'रामस्य शासनं प्राङ्-महाभारतीयदासशासनतन्त्रेष्वन्यतमम्' इति स्व.श्रीपाद-अमृतडाँगेप्रभृतीनां मतम्।

रामस्तस्मिन्नादियुगे प्रादुर्भूतो यदा भगिनी-भ्रातृ-पितृदुहितृयौनसम्बन्धा वैधा अभवन्, ऋग्वेदीययमयमीसूक्तमैतरेयकाण्वमाध्यन्दिनीयशतपथब्राह्मणादौ तथोपलम्भात्। राम-रावणयुद्धं महाभारतयुद्धात् पञ्चशतवर्षेभ्यः पूर्वमभवत्। केचिद् विपरीतमेव प्रतिपादयन्ति। एवं वेदोपनिषद्-रामायण-महाभारत-स्मृति-धर्म-गृह्य-सूत्र-गीतकाव्यनाटकादीन्याश्रित्य प्राङ्महाभारतयुगीयसामाजिकन्याय-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नियमवितरणोत्पादनप्रणाली-आर्याभियान-वर्णजातिप्रथोन्मुक्तयौनाचारादिकं सामाजिकवैज्ञानिकाः साधयन्ति।

एते सर्वेऽपि सामाजिकराजनीतिकविशारदा विविधभङ्ग्यन्तरैर्वैदिकवाङ्मयस्य ऐतिहासिकस्वरूपाण्यप्युपस्थापयन्ति। शोषणमुक्तजातिविहीन-समाजनिर्माणार्थं वर्तमाने वैज्ञानिकयुगेऽर्थव्यावस्थायामाक्रामकैरार्यैरानीता वर्णजातिमयी सामाजिकनियमन्यायव्यवस्था यया कया वा रीत्या परिवर्तनीयेति वदन्ति। एवमवैदिकार्धवैदिकसमाजवैज्ञानिकानां वैदिकवाङ्मये सामाजिकन्याय-व्यवस्थाविषयकमतोपक्षेपसंक्षेपः।

उत्तरपक्षोपक्षेपः

पशूनां सङ्घः समजः। मनुष्याणां सङ्घः समाजः। पशुमानवयोराहार-निद्राभयमैथुनादिसाम्येऽपि किञ्चिद् व्यावर्त्तकं तत्त्वं विद्यते। अन्यूनोऽनतिप्रसक्तश्च कश्चन गुणो द्रव्ययोः पार्थक्यं प्रयोजयति। सजातीयत्व-विजातीयत्व-निर्णायका इतरव्यावर्त्तका गुणा नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्ते चानन्ताः। वैशेषिकं दर्शनं कणादमुन्युपज्ञं विषयेऽस्मिन् प्रवृत्तम्। परमाणुदर्शनमपीदमेवेति 'भौतिकसाम्यवादे सामाजिकन्यायव्यवस्था'-पक्षसमीक्षावसरे, एवागैड्रो-डाल्टन-नाइल्सबोर-कणाद-गौतम-कपिलमतानां सङ्ग्रहो मीमांसा च कर्त्तुं शक्यते। पृथ्वी-जल-तेजोवायु-परमाणूनां परस्परोपमर्दाद् बीजाङ्कुरवत् चेतनोत्पत्तिवादः, विकासवादः, सृष्टेराविर्भावप्रयोजकानां दृष्टादृष्टतत्त्वानां मीमांसा, विषमताया मूलविवेचन-प्रभृतिविषयाः, साम्यस्वातन्त्र्यबन्धुत्वाद्याः सर्ववादिसम्मतसामाजिकन्यायव्यवस्थादृशा विवेचनीयाः।

एकस्मात् पदार्थादपरपदार्थस्य वैशिष्ट्याधायकं तत्त्वमेव धर्मः। 'व्यष्टीनां समष्टिः समाजः'। समाजे सापराधा निरपराधाः, सधना निर्धनाः, अस्त्रीकाः सस्त्रीकाः, प्रबला निर्बलाः, अपुत्रा बहुपुत्राः, ह्रस्वाकारा दीर्घाकाराः, कृष्णाः गौराः, कृशाः स्थूलाः प्रत्यक्षमीक्षन्ते। शुक-पिक-गज-सिंह-श्वा-शूकर-श्रृगाल-मूषक-मार्जार-गो-महिष-मृग-वानरादियोनयो गुण-कर्म-स्वभावैर्भिद्यन्ते, न न भिद्यन्ते। प्राणित्वावच्छेदेन साम्येऽपि मानवत्वावच्छेदेन, पशुत्वावच्छेदेन च वैषम्यं को निवारयेत्? पिपीलिकायाः शोषणं कृत्वा गजः स्थूलीभूत इत्युपहासास्पदमेव। ततश्च वैषम्यवैशिष्ट्यापरपर्यायं प्रतितिष्ठति। प्राणिषु यत्किञ्चिद्धर्मा-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वच्छेदेन साम्यम्, यत्किञ्चिद्धर्मावच्छेदेन च वैषम्यमनपह्नवनीयम्, न नापह्नवनीयम्।

वर्गसम्प्रदायाकृति-भाषा-वेश-विचाराचार-संस्कार-गुण-स्वभाव-कर्मयोनिकृतं वैषम्यं भौतिकसाम्यवादेऽपि कथमपलाप्यम्? संसारे भौतिकान्यभौतिकानि च तत्त्वानि परस्परविरुद्ध-गुणकर्मस्वभावैर्विषमाणि भवन्त्येव। राज्यशतेनापि वैषम्योन्मूलनमसम्भवम्। वैदिकसन्दर्भान् पुरस्कृत्य 'पुरा सर्वमेव सामाजिकमभूत्' आर्थिकविकासक्रमेण 'बलवद्भिर्निर्बलानां शोषणेनैव व्यक्तिगतसम्पत्तिपरिवार-जातिप्रथा-धर्मसंस्कृतिसभ्यताविकासेन सामाजिकी विषमता समुत्पन्ना इत्याद्यापादनं तत्तच्छास्त्रीयसन्दर्भाभिप्रायानवबोधविजृम्भितम्।

आर्यत्वं गुण एव न जातिः। आर्याख्यां जातिमुपकल्प्य तेषां बर्बरत्व-शोषकत्वाक्रामकत्वाद्यापादनमपि वैदिकसन्दर्भविरुद्धमेव। वेदादिशास्त्राणामावि-र्भावः, सम्प्रदायपौर्वापर्यम्, ऐतिहासिकविकासक्रमकर्त्तृत्वार्थावधारण-प्रक्रियादिविषये यदुक्तं तत्सर्वमपि वैदिकपौराणिकसन्दर्भाणामेकवाक्यता-प्रतिपादनरीतिपरिज्ञानाभावमूलकमेव। श्रुतिस्मृतिपुराणानां शोषणात्मकव्यवस्था-विधायकत्वमपि नैव विचारसहम्।

समाजे, प्रकारविशेष एव, विधानविशेष एव, संस्कारविशेष एव, उपासनाविशेष एव, वर्गविशेष एव, सम्प्रदायविशेष एव, भाषाविशेष एवेत्यादि-रूढिकृताहङ्कारमूलक-स्वार्थभावना प्रजातान्त्रिक-साम्य-स्वातन्त्र्यबन्धुत्व-सर्वधर्मसमभावादिभावनाप्रतिकूला, वर्गविद्वेष-वर्गसङ्घर्ष-वर्गविध्वंसादिक्रिया-प्रतिक्रियापरस्परोपमर्दविरोधजनिकेति पर्यन्ते मात्स्यन्यायजन्यातङ्कराजकता-पर्यवसायिनीति मध्यकालीनेतिहासपर्यालोचनया स्पष्टीभवति। अचेतनवादे कर्मफलतारतम्यं नाभ्युपेयत इत्यकिञ्चित्करमेव। वैदिकदर्शने प्राणिनां कर्मफल-वैचित्र्यमभ्युपेयते। यस्तु कर्मफलतारतम्यं नाभ्युपैति स जगद्वैचित्र्यं निषेधति। पृथिव्यादिचतुष्कसंयोगाच्चेतनोत्पत्तिः, मधूक-गुड-जलादिसंयोगजमदशक्तिवदिति मतेऽपि चेतनाख्यमभौतिकं तत्त्वं यावद्देहभावि स्वीक्रियत एव। 'अथ चैनं नित्य-जातमि'ति गीतायामभ्युपगमन्यायेनालोचितोऽयं पक्षः।

न हि चेतनानधिष्ठिता अर्थक्रियाकारिता जडे दृश्यते। वायुयानादावप्यर्थक्रियाकारिता चेतनाधिष्ठितैव विलोक्यते। स चेतनो वैदिकदर्शने

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'जीव:' विभुर्नित्य:। यावद्देहं जीवो नित्य इत्यत्र कस्यापि विमतिर्नैव सम्भवति। शर्कराफलजलक्वाथजमदशक्तिवदभिव्यक्तिवादेऽपि ममायं पुत्र: ममायं देशो ममेयं प्रेयसीति प्रतीतिरप्रत्यूहैव। एवमेव ममेदं शरीरं स्थूलं कृशमिति प्रतीति: सर्वसाधारणी। अहं समाज:, अहं देश:, अहं न्यायालय:, अहं संविधानमहमेव सर्वमिति प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव। वैदिकसमाजदर्शने यथा 'अहं ब्रह्मास्मि' तथैव 'तत् त्वमसि' 'आत्मा वास्यमिदं सर्वम्' इति चौपनिषन्नय:। अधर्मनिरपेक्षसामाजिक-न्यायप्रक्रियायामुपर्युक्तं नीतिनिर्देशकं वैदिकं वाक्यं 'महावाक्य'संज्ञया विभूषितम्। तुरीयावस्थायां सर्वं शून्यं वापूर्णं वा आनन्दमनानन्दं वा, भवतु नाम प्रकामम्। व्यावहारिकभेदानङ्गीकारे साम्यस्वातन्त्र्यबन्धुत्वाद्या: प्रजातान्त्रिकसामाजिकनियम-न्यायव्यवस्था अनुपपद्येरन्। अधर्मनिरपेक्षसामाजिकन्यायव्यवस्थायां सर्वप्राणिनां धारण-पोषण-रक्षण-शिक्षण-विकास-व्यवस्था, परस्परविरुद्धस्वभावानां तत्त्वानां समन्वयेन सहास्तित्वम्, वैचारिकं स्वातन्त्र्यमार्थिक-धार्मिकसंरक्षणार्थविधय: समाम्नाता:।

अधर्मनिरपेक्षसमाजव्यवस्थायां व्यक्ति-समाज-राज्यानामार्थिकसत्ताया विकेन्द्रीकरणप्रक्रियाविधानेन परस्वत्वापहरणपरवृत्त्युच्छेदादिनिरोधेन परस्परं पोष्यपोषकभावनासामञ्जस्येन सामाजिकन्यायसौलभ्यमेव। 'रामादिवद् वर्तितव्यं न रावणादिवत्' इत्यधर्मनिरपेक्षसामाजिकन्यायव्यवस्थाया आधारभूत: सिद्धान्त:। नयेऽस्मिन् भेदेषु सत्स्वपि सामाजिकार्थिकाधिकाराणां परस्पराविरोधेन समन्वयार्थं देशकालपात्रयोग्यताविधिप्रमाणाद्यविरोधेन व्यवस्था विहिता।

वैदिकग्रन्थेषु शोषणमेव समर्थितमिति वेदादिशास्त्राणां परस्पराविरोधेनार्थ-निर्धारणशैलीतत्त्वानवबोधनिबन्धनमात्रम्। परस्वत्वापहरणं तु अनार्यचेष्टितमेव नार्यधर्म:। सबला: सधना एव निर्बलानां पोषणार्थं समर्था:। यतोऽभ्युदयनि:श्रेयस-सिद्धि:, स धर्म:, लोकसंवृत-परमार्थसत्स्वरूप:, धारितो धारयति, मारितो मारयति। तदुक्तम्—

धारणाद्धर्म इत्याहुर्धर्मो धारयति प्रजा: ।
य: स्याद् धारणसंयुक्त: स धर्म इति निश्चय: ।। (म.भा.शा.प.)

'धर्मो विश्वस्य जगत: प्रतिष्ठा। लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति। धर्मेण पापमपनुदति। तस्माद् धर्मं परमं वदन्ति'।। इति। (तै.सं.कृ.य.वे.)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सुखस्य मूलं धर्मः, धर्मस्य मूलमर्थः, अर्थस्य मूलं राज्यम्। तच्चाधर्मनिरपेक्षमेवेति तन्मूलैव सामाजिकार्थिकन्यायव्यवस्था। अधर्मनिरपेक्षराज्यमेव धर्मसापेक्षपक्षपातविहीनत्वान्मात्स्यन्यायमपाकृत्य शोषणं वारयितुमलम्। समाजे वैषम्यनियन्त्रणेनार्थिक-सामाजिक-साम्प्रदायिकापराधिकतत्त्वानां कण्टकशोधनमन्तरा साम्यबन्धुत्व-स्वातन्त्र्यभावनाविकासोऽसम्भवः।

अवैधार्थकामाभिनिवेशो मात्स्यन्यायमूलम्। सामाजिकन्यायश्च लोकसंवृतसद्धर्ममूलः। आर्थिकं शोषणं सामाजिकविषमताया मूलम्। मात्स्यन्यायप्रतियोगितया सामाजिकन्यायव्यवस्थार्थं 'सामाजिकन्यायव्यवस्थाया वैज्ञानिकमनुशीलनम्' तुलनात्मकसमाजविज्ञानक्षेत्रे महोपकारायेति तदर्थमेष यत्नः।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

बौद्धनये निर्वाणस्वरूपविमर्शः

डॉ. देवीप्रसादद्विवेदी

प्राध्यापकः
भाषाविज्ञानविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

❀ ❀ ❀

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ।। (गीता. २।७४)

तत्र निर्वाणशब्दस्य कोऽर्थः? इति जिज्ञासिते विचार्यते—निवारणं निर्वाणमज्ञानरूपावरणरहितं चैतन्यं मोक्ष इत्यर्थः। यथा—स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिवृत्तिं मोक्षमृच्छति। किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते, स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति तत्र शाङ्करभाष्यः। परलोकादिगमनागमनराहित्यम्। यथा—निर्गतं वानं गमनं यस्मिन् प्राप्ये ब्रह्मणि तन्निर्वाणम् (गीता-२।७२ नी.) निर्वाणं जीवन्मुक्तस्वभावः। यथा—निर्गतं वानं गमनं यस्मिन्नित्यर्थोऽपि तावदयं शोकमोहाभिभूतत्वरूपः स्वभावो नोचितः; किन्तु जीवन्मुक्तस्वभाव एवेति (तत्रैव भाष्यो०)। ब्रह्मणि लयः। यथा—एनां परमेश्वराराधनेन शुद्धान्तःकरणः पुमान् प्राप्य न विमुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति। यतोऽन्तकाले मृत्युसमयेऽप्यस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मणि निर्वाणं लयम् ऋच्छति प्राप्नोति (तत्रैव श्राधरी)। अत्यूर्ध्वलोकप्राप्तिरिति जैनाः। दुःखक्षयः। निर्गतं वानं दुःखं यत्रेति बौद्धाः।

तत्र बौद्धनये निर्वाणस्य किं स्वरूपमिति विचार्यते। तत्र निर्गतो वाणः शरीरपरम्परा यतस्तन्निर्वाणं मोक्षः। गतिनिमित्ताद् वाणशब्दः स्कन्धोपलक्षकः। निष्क्रान्तो वाणाद् निर्वाण इति वा अथवा निरुपसर्गकाद् वाधातोर्गतिगन्धनार्थात्

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कर्मणि कर्तरि वा निष्ठा तस्य नत्वं 'निर्वाणोऽवाते' (पा.सू. ८।२।५०) इति सूत्रेण निपात्यते। 'निर्वाणोऽग्निः, निर्वाणः प्रदीपः, निर्वाणो भिक्षुरिति' काशिका। तत्र नस्य णत्वे कृते निर्वाणशब्दस्य सिद्धिः। निर्वाणो भिक्षुरुपशान्त इत्यर्थः प्रदीपवत्। अथवा निरुपसर्गाद् वाधातोर्भावे करणे अधिकरणे वा ल्युट्प्रत्यये निर्वाणमिति सिध्यति। निर्वाणशब्दो मोक्षविशेषार्थको गृह्यते।

तत्र भगवता सुगतेन सर्वज्ञेन उषितब्रह्मचर्याणां तथागतशासनप्रतिपन्नानां धर्मानुधर्मप्रतिपत्तियुक्तानां पुद्गलानां द्विविधं निर्वाणमुपवर्णितं सोपधिशेषं निरुपधिशेषञ्च। तत्र निरवशेषस्य अविद्यारागादिकस्य क्लेशगणस्य प्रहाणात् सोपधिशेषं निर्वाणमिष्यते। तत्र उपधीयतेऽस्मिन्नात्मस्नेह इति उपधिः। उपधिशब्देन आत्मप्रज्ञप्तिनिमित्तकपञ्चापादानस्कन्धा उच्यन्ते। शिष्यते इति शेषः। उपधिरेव शेषः, उपधिशेषः, सह उपधिशेषेण वर्तत इति सोपधिशेषो निर्वाणम्।

तत्र स्कन्धमात्रकमेव केवलं सत्कायदृष्ट्यादिक्लेशतस्कररहितमवशिष्यते निहताशेषचौरगणग्राममात्रावस्थानमिव। तत् सोपधिशेषनिर्वाणम्।

यत्र तु स्कन्धपञ्चकमपि नास्ति तन्निरुपधिशेषं निर्वाणम्। निर्गत उपधिशेषो यत इति। निहिताशेषचौरगणस्य ग्राममात्रस्यापि विनाश इव। उक्तञ्च—

असंलीनेन कायेन वेदनामध्यवासयत्।
प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः ।। (थेरगाथा-९।६)

तदेवं निरुपधिशेषं निर्वाणं स्कन्धानां निरोधाल्लभ्यते। एतच्च निर्वाणं क्लेशानां स्कन्धानाञ्च निरोधे सम्भवति।

अत्रेदमाशङ्क्यते। यदि सर्वं शून्यम्, तदा—

यदि शून्यमिदं सर्वमुदयो नास्ति न व्ययः।
प्रहाणाद् वा निरोधाद् वा कस्य निर्वाणमिष्यते ।।
(मा.का. २५।२)

इति चेत्, न, स्वभाववादिनामयं दोषः स्यात्। स्वभावेन व्यवस्थितानां क्लेशानां स्कन्धानाञ्च स्वभावस्यानपायित्वाद् निवृत्त्यभावान्निर्वाणानुपपत्तिः। न च

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शून्यतावादिनां दोषः। न हि ते क्लेशनिवृत्तिलक्षणं स्कन्धनिवृत्तिलक्षणं वा निर्वाणमिच्छन्ति येन दोषः समापतेत्; किन्तु अनुपलम्भलक्षणमेव। उच्यते हि मध्यमकशास्त्रे—

अप्रहीणमसम्प्राप्तमनुच्छिन्नमशाश्वतम् ।

अनिरुद्धमनुत्पन्नमेतन्निर्वाणमुच्यते ।। इति। (मा० का० २५।३)

अयमर्थः—यत् खलु नैव प्रहीयते रागादिवन्नापि प्राप्यते श्रामण्यफलवत्, नाप्युच्छिद्यते स्कन्धादिवत्, यच्चापि न नित्यमशून्यवत् तत् स्वभावतोऽनिरुद्ध-मनुत्पन्नं च सर्वप्रपञ्चोपशमलक्षणं निर्वाणमुक्तम्। तत् कुतस्तस्मिन्नेवंविधे निष्प्रपञ्चे क्लेशकल्पना येषां क्लेशानां प्रहाणाद् निर्वाणं भवेत्। कुतो वा स्कन्धकल्पना येषां निरोधात् तद्भवेत्। यावद्धि एताः कल्पनाः प्रवर्तन्ते, तावन्नास्ति निर्वाणाधिगमः। सर्वप्रपञ्चपरिक्षयादेव तदधिगमात्।

ननु निर्वाणे न सन्ति क्लेशादयः, न सन्तु; किन्तु निर्वाणात् प्राग् विद्यन्ते ते, तेषां परिक्षयाल्लभ्यते निर्वाणमिति चेत्, न, प्रागपि यदि स्वभावतस्ते स्युस्तदा तेषां स्वभावतो विद्यमानानां न परिक्षयः कर्तुं शक्येत, स्वभावस्यानिवर्तनात्। तस्मान्निर्वाणाभिलाषिणा नैषा कल्पना युक्ता यत् पूर्वं स्कन्धाः सन्ति। तस्माद् निर्वाणे संसारे वा निःस्वभावाः शून्या एव क्लेशाः स्कन्धा इति कल्पना युक्ता। तदुक्तम्—

न संसारस्य निर्वाणात् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ।

न निर्वाणस्य संसारात् किञ्चिदस्ति विशेषणम् ।।

निर्वाणस्य च या कोटिः कोटिः संसरणस्य च ।

न तयोरन्तरं किञ्चित् सुसूक्ष्ममपि विद्यते ।।

(म.शा. २५।१९-२०)

अतो निर्वाणे क्लेशादीनां शून्यत्वादेव न प्रहाणं नापि निरोध इति विज्ञेयम्। तस्माद् निरवशेषपरिकल्पनाक्षयरूपमेव निर्वाणम्।

उक्तञ्च आर्यरत्नावल्याम्—

न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना ।

भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ।।इति।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उक्तञ्च भगवता समाधिराजसूत्रे—

निर्वृत्तिधर्माण न अस्ति धर्मा
ये नेह अस्ति न ते जातु अस्ति ।
अस्तीति नास्तीति च कल्पनावता-
मेवं चरन्तान् न दुःखशाम्यति ।।

(समाधिराजसूत्रे-९।२६)

अस्या गाथाया अयमर्थः—निर्वृत्ते निरुपधिशेषे निर्वाणे धर्माणां क्लेशकर्मजन्मलक्षणानां स्कन्धानां वा सर्वथास्तङ्गमाद् अस्तित्वं नास्ति। एवञ्च सर्ववादिनामभिमतम्। ये तर्हि धर्मा इह निवृत्तौ न सन्ति प्रदीपोदयाद् अन्धकारोपलब्धरज्जुसर्पादिभयवत्, न ते जातु सन्ति कस्मिंश्चित् संसारकालेऽपि। न हि रज्जुस्तमसि स्वरूपतः सर्पोऽस्ति अनुपलम्भाद् व्यवहारे। एवञ्च निर्वाणे ये धर्मा न सन्ति, ते संसारेऽपि न चेत् स्युः, कथं संसारः प्रवर्तत इति चेत्, उच्यते, आत्मात्मीयसद्ग्रहग्रस्तानां बाल-पृथग्जनानामसत्स्वरूपा अपि पदार्थाः सत्यतः प्रतिभासन्ते तैमिरिकाणा-मिवासत्केशमशकादयः।

अतोऽस्ति क्लेशादिरिति वादिनां जैमिनीयकपिलकाणादादीनां नास्तीति वादिनां नास्तिकानामेवं भावस्वभावकल्पनावतां चरतां संसरतां च न दुःखसंसारः शाम्यतीति। अतो निर्वाणे न कस्यचित्प्रहाणं न कस्यचिन्निरोध इति विज्ञेयम्; किन्तु सर्वकल्पनाक्षयरूपमेव निर्वाणम्।

निर्वाणं च न भावरूपं नाभावरूपं नोभयरूपं नानुभयरूपमिति सर्वथा निर्वाणे चतस्रः कल्पना न सम्भवन्ति। न च संसारनिर्वाणयोः किञ्चिदन्तरमस्तीति। संसारनिर्वाणयोरुभयोरपि प्रकृतिशान्तत्वेनैकरसत्वात्। एवञ्च—

सर्वोपलम्भोपशमः प्रपञ्चोपशमः शिवः।
न क्वचित्कस्यचित्कश्चिद्धर्मो बुद्धेन देशितः।।

(मा० का० २५।२४)

अयं भावः—सर्वेषां प्रपञ्चानां क्लेशस्कन्धादिरूपाणां निमित्तानां य उपशमोऽप्रवृत्तिस्तन्निर्वाणम्। स एव मोक्षः प्रकृत्यैवोपशान्तत्वाच्छिवः। तत्र

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ज्ञानज्ञेयवाक्वाच्यादिनिरवशेषविकल्पजालाप्रवृत्तिरूपोपशमः शिवो निर्वाणमिति। अतो न कश्चिद् धर्मो बुद्धेन स्वभावतो देशितः। अत एवोक्तं भगवता—

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम्।
आकाशेन कुतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः।। इति।

सौगतब्रह्मात्मवादिनो विशेषः

इदमिह विचार्यते माध्यमिकमतशाङ्करमतयोः को विशेष इति।

तत्र शून्यवादिनो ब्रह्मसत्तां न स्वीकुर्वन्ति, आत्मनः प्रतिषेधात्। अनात्मनि आत्मत्वभ्रममेव सङ्गिरन्ते। न हि स्कन्धातिरिक्त आत्मोपलभ्यते। यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति। उपलब्धभावा निःस्वभावा अनिर्वचनीयाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः सदसदादिचतुष्कोटिनिर्मुक्ताः संवृतिबलात् सत्यवत् प्रतिभासमानाः शुक्तिरजतादिवत्सन्ति तथापि व्यावहारिकाः सन्ति। व्यवहारोऽपि गन्धर्वनगराजिता एव। सर्वशून्यत्वभावनया तेषां भावानामविद्यादीनां निरोधो जायते। अविद्यानिरोधाच्च आत्मात्मीयस्य सर्वस्योपक्षयरूपं निर्वाणमधिगम्यते।

ब्रह्माद्वैतवादिनस्तु सर्वस्य अनिर्वचनीयत्वे मनःप्रत्ययमनासादयन्तो विज्ञानं सत्त्वेन निर्वाच्यं स्वप्रकाशं नित्यं कूटस्थं चिदानन्दरूपमात्मेति सङ्गिरन्ते। प्रपञ्चस्तु तत्रानिर्वचनीयो मिथ्या आरोपितः सत्यवत् प्रतिभासते यथा शुक्तौ रजतम्, रज्जौ सर्पः, यथा वा गन्धर्वनगरादिकम्। न चात्मनि प्रमाणाभावः, श्रुतिरेव तत्र प्रमाणम्। 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै०उ० २.१.१) 'अयमात्मा ब्रह्म'[१] 'एकमेवाद्वितीयम्'[२] इत्यादि च युक्तिरपि अस्ति। तथा हि, आरोपितस्य मिथ्याभूतस्य प्रपञ्चस्य सत्याधिष्ठानमन्तरेण आरोपः स्फुरणं वा न सम्भवति। मायायाः संवृतेर्वा अधिष्ठानमवश्यं वक्तव्यम्। न च विज्ञानमेव क्षणिकं तदधिष्ठानमिति वाच्यम्, विज्ञानस्यापि आरोपितत्वात् तन्मते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वानुपपत्तेः। अत आत्मा सर्वाधिष्ठानभूतो नित्यः सत्यः परमार्थतश्चेतनः सर्वविकाररहितोऽवश्यं वाच्यः। एवञ्च सति आत्मस्वरूपावाप्तिः, अविद्यानिवृत्तिश्चास्य मते मोक्षो न केवलमविद्यानिवृत्तिरेव। मोक्षप्रवृत्तिरपि बौद्धमते न सम्भवति, न हि आत्मध्वंसे तदभावे वा कश्चन प्रवर्तेत, आनन्द एव प्रवृत्तिदर्शनात्। बौद्धमते मोक्षस्य च

१. माण्डूक्यो. २।
२. छान्दोग्यो. ६.२.१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आनन्दरूपत्वाभावात्। न चापौरुषेयस्य आप्तोच्चरितरूपपौरुषेयस्य वा वेदस्य मोहादप्रामाण्यस्वीकारोऽपि युक्तः। अन्यथा बुद्धवचनमपि पौरुषेयं प्रामाण्यं न स्पृशेत्। तस्माद् आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिश्रुतिशतवचनात् स्वीकर्तव्य आत्मा। न च भावानां शून्यत्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नता वा युक्ता। कार्येष्वपि कारणानुवृत्तिदर्शनात् कारणे कार्यस्य तदात्मना स्वीकार आवश्यकः, अन्यथा सर्वस्य सर्वत्र प्रसक्तिः स्यात्। न हि द्वितीयक्षणे विनश्यतः कारणस्य कार्येण सह प्राप्तिरपेक्षा वा सम्भवति। नियमाभावात् तथाऽदर्शनात्, प्रथमक्षणेऽपि कार्यस्याभावाद् अनुत्पन्नत्वान्न प्रतीतिर्युज्यते। किञ्च घटादौ चेतनकर्तृत्वं प्रत्यक्षत एवोपलभ्यते। यच्चोक्तं निर्व्यापार एव हेतुः कार्यं प्रति सम्भवतीति तदपि नोपपद्यते, न हि निर्व्यापारस्य कारकत्वं क्वचित् सम्भवति। सव्यापारस्य कारणत्वे तु अक्षणिकत्वमेव भवेद् भावानाम्। एवं क्षणिकत्वनिरासे शतशो युक्तयः श्रुतिविरोधाश्च शङ्करदर्शने अन्यदर्शने च प्रदर्शिताः सन्ति। ब्रह्मवादिनो न भावानां क्षणिकत्वं स्वीकुर्वन्ति किन्तु स्थैर्यमेव। तस्मात् सर्वस्य प्रपञ्चस्य सत्त्वार्थम् अवभासार्थञ्च मायिकस्यापि नित्यविज्ञानाधिष्ठानमवश्यं वक्तव्यम्। न हि निरालम्बना संवृतिरेवंविधं प्रपञ्चमारब्धुं शक्नोति। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या, जीवस्तु ब्रह्मैव परमार्थत संक्षेपेणेह सौगतब्रह्मवादितो विशेष उक्तः। एवं सति ब्रह्मात्मवादी शङ्करः प्रच्छन्नबौद्ध इति वदन्ति। महानुभयोर्भेदः।

सौगतनैरात्म्यवादे बन्धमोक्षव्यवस्थोपपत्तिः

अथेदानीं विचार्यते—शून्यवादे को बन्धः को मोक्ष इति। यथा ब्रह्माद्वैतवादिनो वदन्ति परमार्थतो न बन्धो न मोक्षः, न चात्मा संसारेण मनागपि संसृज्यते असङ्गत्वात् तस्य नित्यमुक्तत्वाच्छुद्धत्वाच्च। व्यवहारिकावेव बन्धमोक्षौ। अहं बद्ध इत्येवं बुद्धिर्यस्य स तत्त्वज्ञानेन मुच्यते। संसारस्यैव सर्वस्य ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद् मिथ्यात्वात्परमार्थतोऽभावान्न परमार्थतो बन्धो विद्यते। बन्धनाभावे मोक्षोऽपि नास्ति। नित्यमुक्तस्यैव स्वरूपावाप्तिर्मोक्षः।

तथैव शून्याद्वैतवादिनो माध्यमिका अपि वदन्ति न परमार्थतो बन्धः, बद्धः, मोक्षो मुक्तो वा कश्चिदस्ति। परमार्थतः सर्वस्य शून्यत्वावगमात्। यथोक्तम्—

बद्धो न बध्यते तावद् अबद्धो नैव बध्यते।
बद्धाबद्धविनिर्मुक्तो बध्यमानो न बध्यते ।। (प्रसन्नपदा, पृ० १२८)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तथैव—

बद्धो न मुच्यते तावद् अबद्धो नैव मुच्यते ।

स्यातां बद्धे मुच्यमाने युगपद्बन्धमोक्षणे ।। (मा० का० १७।८)

यदि तावद् नित्यं बद्ध एव तर्हि न निर्मुक्तः स्यात् नित्यबद्धत्वादेव, न चाबद्धोऽपि मुच्यते नित्यमुक्तत्वादेव। बद्ध एव मुच्यमानो भवतीति यदि कल्प्यते, तथा बन्धमोक्षौ युगपत् स्यातां तच्चासम्भवि तमःप्रकाशवत् परस्परविरुद्धस्वभावत्वात्।

ननु तर्हि किमर्थं भगवता निर्वाणाय उपदेशायासः कृतः, किमर्थानि आर्यसत्यादीन्युपदिष्टानीति चेत्, अत्रोच्यते, परमार्थत एव बन्धमोक्षौ सर्वशून्यात्मकत्वाद् अनुपपन्नौ। संवृतिसिद्धौ तु बन्धमोक्षौ लोके व्यवह्रियमाणौ न निराक्रियेते। तस्माद् यो ह्येव निःस्वभावेषु प्रतीत्यसमुत्पन्नेषु सर्वभावेषु मरुमरीचिसलिलगन्धर्वनगरोपमेषु आत्मात्मीयस्वभावरहितेषु विपर्यासमात्रानुगमाद् अहं ममेत्यभिनिविष्टः सत्कार्यदृष्टिं करोति, तथा कदा नु मे निर्वाणो भविष्यति, कदा न्वहं निरुपादानो निर्वास्यामीत्येवं धीमान्, तदर्थमेवोक्तोपदेशः। न च तादृशाहङ्कारममकारभावाभिनिवेशबुद्धिः क्वचिच्छान्तिमेति ऋते तत्परित्यागादिति निर्वाणं तदर्थमेव। यथोक्तं भगवता आर्यध्यायितमुष्टिसूत्रे—

"अथ खलु भगवान् मञ्जुश्रियं कुमारभूतमेतदवोचत्, चतुर्णामार्यसत्यानां यथाभूतार्थादर्शनाच्चतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्तचित्ताः सत्त्वा एवमिमं संसारं नातिक्रामन्ति। एवमुक्तो मञ्जुश्रीः कुमारभूतो भगवन्तमेतदवोचद् देशयतु भवान् कस्योपलम्भतः सत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति। भगवानाह, आत्मात्मीयोपलम्भाद् मञ्जुश्रीसत्त्वाः संसारं नातिक्रामन्ति।"

अयं भावः—आत्मात्मीयोपलम्भाद् अहंत्वममत्वाभिनिवेशात् कर्माभिसंस्कारा भवन्ति। तादृशाभिनिवेशादेव रागद्वेषमोहाः प्रादुर्भवन्ति। रागद्वेषमोहयुक्त आत्मत्वाभिमानी कायिकं वाचिकं मानसञ्च कर्म करोति। एवमनिशमावर्तमानः संसरति। तथागतोपदेशाच्च ससत्त्वोऽहं शीलब्रह्मचर्यादियुक्तोऽस्मि संसारं समतिक्रमिष्यामि निर्वाणमनुप्राप्स्यामीति भावाभिनिविष्टः पश्यति दुःखं ज्ञातव्यम्, समुदयो हातव्यः, निरोधः साक्षात्कर्तव्यः, मार्गो भावयितव्य इति। एवं तस्य संस्कारादिषु अनित्यत्वबुद्धिर्जायते तदा भवति दुःखं ज्ञातमिति। यदा चास्य

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

दुःखसमुदयस्य जिहासा भवति, तदा संस्कारादिभ्यो धर्मेभ्यः सर्वेभ्यो वैराग्यं जायते। तथा विषयेभ्यो जुगुप्सादिवैराग्यमेव दुःखसमुदयहानम्। ततश्चास्य निरोधसाक्षात्कारभावना जायते। तत्समये न धर्मकल्पनां करोति काञ्चित्। तदनन्तरञ्च मार्गभावना भवति, मुक्तोऽस्मीति। न मम किञ्चिद् भूयः करणीयम् अर्हन्नस्मि। एतेन विज्ञायते यद् आत्मात्मीयत्वबुद्ध्या बध्यते तच्छून्यत्वबुद्ध्या मुच्यते। बन्धमोक्षौ तावद् विकल्पमूलावेव, न परमार्थतः। आचार्यचन्द्रकीर्तिनाप्युक्तम्—

'अत एव आगमाद् असद्विपर्यासकल्पनामात्रलताबन्धनविच्छेदो विमोक्षो निर्वाणमित्युच्यते। स्वप्नोपलब्धदहनज्वालानिर्वापणवत् तदनिलसलिलैरिति'[१]।

तथोक्तञ्च—

अनिर्वाणं हि निर्वाणं लोकनाथेन देशितम् ।
आकाशेन कृतो ग्रन्थिराकाशेनैव मोचितः ।।

तस्मात् परमार्थतो न कश्चिद् बद्धो मुक्तो बध्यते मुच्यते वा, आत्मात्मीयस्य सर्वस्य परमार्थतः शून्यत्वादिति।

●

---

१. प्रसन्नपदा, पृ. १३१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कालिदासस्य सन्देशः

प्रो. शिवजी-उपाध्यायः
आचार्योऽध्यक्षश्च
साहित्यविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

नानोपदेशकृतसंस्कृतवाङ्मयेऽस्मिन्
आदेशतः श्रुतिवचः स्मृतिवाङ्निदेशात् ।
सन्देशतश्च सरसस्वरसं सुकाव्यं
स्वान्तं प्रवर्तयति सत्यपथे समेषाम् ।।

तत्रादिकाव्यनिकषीकृतकालिदास-
च्छन्दोनिबद्धकविताकलनाकलायाः ।
वैशिष्ट्यमस्ति किमपि प्रतिभाप्रमाणं
सन्दिश्यमानजनमानसमोदमानम् ।।

प्राक्तनभारतीयवाङ्मये पुरुषार्थचतुष्टयौपयिकसाधनाध्वसन्दर्शनार्थं प्राणिमात्रस्य जीवनोन्नयनार्थं विशिष्टा विदुषां सतां सचेतसां च जीवनावैदुष्यसत्त्वसद्वृत्तिसमुन्मीलनार्थं श्रुतिस्मृतिपुराणादिशास्त्रसन्दर्भात्तदनुकूलकाव्यादिसन्दर्भाच्च त्रिविधोपदेशशैलीकपारम्परीप्रवर्तमाना परिलक्ष्यते। प्रभुसुहृत्कान्तासम्मितोपदेशविभागस्य तत्र तत्र प्रसिध्या उपदेशत्रैविध्ये समस्तस्य वाङ्मयस्य विषया विनिबद्धा व्यवस्थाप्यन्ते। तत्र हि श्रौतोपदेशः प्रभुसम्मितः, तत्र प्रश्नान्तरस्यानवकाशात्, सुहृत्सम्मितः स्मृतिपुराणेतिहासाद्युपदेशः, तत्र प्रश्नस्य विमर्शस्य च पर्याप्तावकाशात्, तदुभयव्यतिरिक्तः कान्तासम्मितोपदेशः सत्काव्यसन्दर्भात् प्रदीपमानः सरसतापादनेनाभिमुखीक्रियमाणः सहृदयलोकाकर्षणकारणीभूतो भवति, तत्र प्रश्नान्तरादिविमर्शविस्मृत्या लोकानां स्वारस्येन सामञ्जस्येन च स्वतः प्रवर्तनात् कान्तासम्मितस्य काव्योपदेशस्य तदुभयोपदेशापेक्षया स्पृहणीयतमत्वं सुतरां सिध्यति।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रौतोक्तो विषयो ग्राह्योऽनाग्रहात् प्रभुसम्मितः।
साक्षाद् वाच्यतया तत्रोपदेशो दुरपह्नवः ।।
स्मार्तः पौराणिकः किं वोपदेशः सुहृदुम्भितः।
तात्पर्याद् वा प्रसङ्गाद् वा हिताय परिकल्पते ।।
सद्योनिर्वृतये किञ्च स्वरसात्सरसीकृतः।
कान्तासम्मितकाव्याङ्गोपदेशो व्यङ्ग्यतो मतः ।।
वाच्यतात्पर्यव्यङ्ग्योक्तवाक्येभ्यस्ते पृथक् पृथक् ।
उपदेशास्त्रिधा बोध्याः सम्बन्धपरिकल्पने ।।
तत्रोभयं व्यतिक्रम्य रम्यभावार्थपेशलः ।
व्यज्यमानोपदेशोऽयं काव्यस्याह्लादकारकः ।।

उक्तोपदेशत्रयं पुनर्वाच्यत्वेन तात्पर्यवत्त्वेन व्यङ्ग्यत्वेन च व्यापारत्रयमनुबध्नन्ति, तत्रापि उत्तरोत्तरं व्यङ्ग्यत्वेन जायमानोपदेशवैशिष्ट्यं नितरां सहृदयसामाजिकान् प्रभावयति। किञ्च श्रौतोपदेशः प्रभुसम्मितत्वेन आदेशात्मकः, स्मृतिपुराणाद्युपदेशः सुहृत्सम्मितत्वेन निर्देशात्मकः, काव्योपदेशश्च कान्तासम्मितत्वेन सन्देशात्मकः—इत्येषोऽपि विभागो निरुक्तोपदेशत्रयस्य कर्तुं युज्यते।

कविकुलगुरुः कालिदासः शृङ्गाररससाम्राज्यसर्वस्वाधिपत्यं सम्बिभर्ति, शृङ्गाररसश्च रतिस्थायिभावालम्बनाद् विभावाद्यैः स्वीयैः सम्यकृतदभिव्यक्तौ प्रमातृभिः स्वाभेदेनास्वाद्यते। यथोक्तम्—'शृङ्गारी चेत् कविः सर्वं जातं रसमयं जगत्'।

यदि च कविः शृङ्गारी स्यात्तदा सर्वं जगदिदं रसमयं सरसमानन्दस्वरूपं सुखमुखीभूतं भवतीति तस्य कवेः प्रभावातिशयः सर्वत्र प्रतिफलति। शृङ्गारोऽपि द्विविधो विप्रलम्भसम्भोगलक्षणाभ्याम्, विप्रलम्भमन्तरा सम्भोगो न खलु पुष्टिमश्नुते। विप्रलम्भश्च प्रेमपरिपाकप्रत्यायकस्तपःप्रधानस्तन्मयीभावापन्नः प्रियवियोगानुसन्धानपरः परमप्रकर्षप्रतिष्ठितः कालिदासकाव्येषु सर्वथाऽधिगन्तुमनुभवितुं च शक्यते। कालिदासस्य सर्वा नायिकाः सर्वे नायकाश्च तादृशतपोमयप्रियवियोगयोगानुकूलविप्रलम्भसाधनानिष्ठाः प्रेमाकृष्टमानसाः स्वानुरागनिकषायमाणस्वरूपाः सन्दृश्यन्ते। एकैकमुदाहरणं किमु तद्वैपुल्यं तत्र तत्र तदीयकाव्येषु सर्वत्रावगन्तुं शक्यते सुधीभिः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कालिदासस्य रघुवंशे प्रारम्भ एव वर्णाश्रमव्यवस्थानिदर्शनपराणि पद्यानि वैदिकसंस्कृतिसन्देशनिगूढानि व्यङ्ग्यविधया लोकोपयोगाय सन्दृब्धानि दृश्यन्ते।

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम् ।
वार्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ।।
त्यागाय सम्भृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम् ।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ।।

इत्यारभ्य 'रघूणामन्वयं वक्ष्ये' इत्यन्तं यावद् यत् पद्यकुलकेन महाकविना सन्दिष्टं तत् सर्वं राजोचिताचारप्रचारपूर्वकं प्रजोचिताचारः प्रचारयति, 'यथा राजा तथा प्रजा' 'राजा प्रकृतिरञ्जनात्' इत्युक्तेः। यदि च वर्णाश्रमाचारो राज्ञा न परिपाल्येत तदा प्रजया कथमाचर्येत—इत्येष सन्देशः सार्वयुगीनो राज्ञां प्रजानां च कृते समसमयसमानार्थकः कविकुलगुरुणा सम्प्रसारितः सम्प्रवर्तितश्च।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम् ।
ममापि च क्षपयतु नीललोहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः।। (शाकु. भरतवा.)

अत्र पार्थिवो राजा पार्थिवो लोकश्च प्रकृतेः प्रजायाः पञ्चभूतात्मिकायाः प्रकृतेर्जगत्या हिताय पालनाय रक्षणाय पोषणाय च प्रवर्ततां दिवानिशमनुक्षणमिति भावः, किञ्च श्रुतिमहती श्रौतमाहात्म्यसम्भृता अथवा श्रुतिः कर्णस्तत्र माधुर्येण महत्त्वाधायिका सरस्वती वाणी किं वा काव्यभारती कालिदाससम्बन्धिनीति भावः। महीयतां पूज्यतामधिश्रयतां महत्त्वमनुविन्दताम्। परिगतशक्तिरात्मभूः अन्तर्निविष्टपदा शक्तिरत एवात्मभवो नीललोहितो महेश्वरो ममापि पुनर्भवं क्षपयतु—इत्यत्र अपिना समग्रस्य जगतः प्राणिनामपुनर्भवं हत्वा ततोऽखिलानन्तरं मम (कालिदासस्यापि) पुनर्जन्म भूयो भूयो जायमानां जनिं क्षपयतु स्वतादात्म्यमापाद्य स्वस्मिन् निवेशयतु शिवसायुज्येन संयोजयतु—इत्येतादृशः सन्देशः कविकुलगुरुणा कालिदासेन सर्वसाधारण्येन सर्वान् प्राणिनः प्रत्याहरति। त्यागतपःसदाचारप्रकृतिप्रेमकाव्यानुरागधर्माविरुद्धकामधर्मार्थमोक्षप्रभृतिसम्पूर्णसद्वृत्तसन्दर्भगर्भं कालिदासस्य सन्देशमाकलयन् आत्मसात्कुर्वन् जगज्जीवलोकः स्वीयां जीवनयात्रां सर्वात्मना सार्थकीकर्तुं शक्नोतीति सुतरां वक्तुं युज्यते। कालिदासस्य प्रतिकाव्यं

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रतिपद्यं च दीयमानः सन्देशः स्फुटास्फुटलक्षणः सन् व्यङ्ग्यत्वेनैव प्रतीयते, वाच्यत्वापेक्षया व्यङ्ग्यत्वस्य समधिकप्रभावजननक्षमत्वात्।

मेघदूतं नाम महाकवेर्विश्वप्रसिद्धं खण्डकाव्यम्। इदं हि सन्देशकाव्य-परम्पराया मूलस्रोतोरूपं यद्युच्यते तदा नास्त्यन्यथोक्तिः, श्रुत्युपनिषदादिषु स्यान्नाम तत्सूत्रानुस्यूतं स्रोतोमूलम्, परं लौकिकाख्यानवृत्तनिबद्धेषु काव्येषु नूनमेतदेव सन्देशकाव्यपरम्पराया आदिमं स्रोतस्वत्काव्यमिति निर्विचिकित्सं वक्तुं शक्यते। अयमपि सर्वत्र प्रदीयमानः प्रियावियोगयोगानुसन्धानपरः सन्देशो व्यङ्ग्यत्वेन महाकविना प्रतिपादितः। प्रकृष्टप्रेमारूढपरानुरक्तिभूमिसंविष्टः प्रतिकणं प्रतिक्षणं प्रतिदिशं प्रतिव्यक्ति च चेतनाचेतनचेतनाशून्यो महाकवेः काव्यप्रतीकायमाण-यक्षाकृतिकृती नायकः स्वप्रियानुरागातिशयाविष्टः सन्देशहरं मेघं स्वात्मीयदूतत्वेन नियोजयति, योजयति चाखिलान् लोकान् अनेन लोकोत्तरेण प्रकृष्ट-प्रेमाख्यानात्मकेन सन्देशेन—इत्यहो महीयान् महाकवेः काव्यमहिमा। अन्ते च—

सर्वेषु किल काव्येषु कालिदासः कलापटुः।
प्रेम्णः परात्मसन्देशप्रदानाय प्रवर्तते ।।

त्यागेन तपसा प्रेम्णः पराकाष्ठाऽधिगम्यते।
ततश्च मानुषं जन्म सार्थक्यं प्रतिपद्यते।।

पारस्परिकसौहार्दं हार्दप्रेमप्रकर्षणात्।
निःस्वार्थपरमार्थात्मप्रणयः प्राणिनां सुखम् ।।

कालिदासादिसुख्यातकवीनां चिरजीविनाम्।
तत्काव्यानां च सन्देशः प्रेमाख्यः सार्वकालिकः ।। इति।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रबन्धकाव्यरचनापरम्परायां मुक्तककाव्यावदानविमर्शः

डॉ. बालकृष्णशर्मा

सहायकप्राध्यापकः, साहित्यविभागाध्यक्षश्च

शासकीयसंस्कृतमहाविद्यालये, ग्वालियरस्थे

❀ ❀ ❀

काव्यं नाम विविधजीवनानुभूतानां ललितशब्दार्थाश्रया सहजाभिव्यञ्जना। अतस्तत्रानुभूत्यभिव्यक्त्योः समष्टिः संशोभते। तत्रानुभूतिर्भवति भावसम्पृक्ता अभिव्यक्तिश्च भाषासम्बद्धा। नानापरिस्थितिजन्यजीवनानुभूतिजातानां सशक्ताभिव्यञ्जनायै प्रजापतिस्थानीयकवेः सामर्थ्यशालिनी भाषा भवति साधनम्। एतस्मादेव कारणात् काव्यशास्त्रनिबन्धेषु क्वचिदनुभूतिपक्षस्य महत्त्वं व्यञ्जयितुकाम आचार्यः काव्यं रसेन योजयति, क्वचिच्चाभिव्यक्तिपक्षस्य माहात्म्यं व्यञ्जयितुकामः स तदलङ्कारेण विशिनष्टि। अतः काव्यशास्त्रिणां कानिचित् काव्यलक्षणानि सन्त्यनुभूतिमूलकानि, कानिचिच्चाभिव्यक्तिमूलकानि। यथा मम्मटाचार्यस्य 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि'[१] इति काव्यलक्षणमभिव्यक्तिमूलकमस्ति। साहित्यदर्पणकारविश्वनाथस्य 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'[२] इति काव्यलक्षणमनुभूतिमूलकमस्ति। अनेन तथ्यमिदं विशदतरं भवति यत् काव्ये अनुभूत्यभिव्यक्तीत्युभयोः समानमहत्त्वं वर्तते। अत एवोक्तं भट्टतौतेन—

नानृषिः कविरित्युक्तमृषिश्च किल दर्शनात् ।
विचित्रभावधर्मांशतत्त्वप्रख्या च दर्शनम् ।।
स तत्त्वदर्शनादेव शास्त्रेषु कथितः कविः ।
दर्शनाद्वर्णनाच्चाथ रूढा लोके कविश्रुतिः ।।
तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः ।
नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना ।।[३]

काव्यस्वरूपमिव तस्य भेदनिरूपणेऽपि द्वयोरेव पक्षयोः प्रभावः परिलक्ष्यते। कवेरनुभूतिपक्षस्य प्रबलतरतया मुक्तककाव्यानि प्रणीयन्ते। तद्यथा भर्तृहरेः

---

१. काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे।

२. साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदे; ३. हेमचन्द्रस्य काव्यानुशासने काव्यकौतुकग्रन्थोद्धरणम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रबलानुभूतयस्तस्य शतकत्रये, अमरुककवेर्वा प्रबलानुभूतयस्तस्य शतककाव्ये विराजन्ते। एवमेव सातवाहनहालगोवर्धनाचार्यपुष्पदन्तशङ्कराचार्यादीनां प्रबलानुभूतयस्तेषां मुक्तकसङ्ग्रहेषु बोधगम्या भवन्ति। कवेरभिव्यक्तिपक्षस्य प्रबलतरतया प्रबन्धकाव्यानि प्रणीयन्ते। संस्कृतसाहित्यगतानि सकलकाव्यानि मुक्तकप्रबन्धाख्ययोरनयोर्वर्गयो: समादधति। मुक्तककाव्यसाहित्ये सकलस्तोत्रसाहित्यं निखिलनीतिसूक्त्युपदेशान्योक्तिगर्भसाहित्यमन्यसजातीयशृङ्गारप्रकृतिचित्रणादिसम्पृक्तसाहित्यञ्च समाधीयन्ते। प्रबन्धकाव्यसाहित्ये महाकाव्यनाटकादीन्यन्तर्भवन्ति।

संस्कृतकाव्यरचनापरम्परायां मुक्तकप्रबन्धेत्यनयोर्द्वयो: काव्यरूपयो: समानभावेनावदानं वर्तते। प्रसङ्गेऽस्मिन् तथ्यमिदं ध्यातव्यं यद् यस्मिन् काले प्रबन्धकाव्यानां सद्भावो दृश्यते, तस्मिन् काले तु मुक्तककाव्यानि रचितानि एव; परन्तु यस्मिन् काले येन केनापि कारणेन प्रबन्धकाव्याभावो दृश्यते, तस्मिन् कालेऽपि मुक्तककाव्यानि लभ्यन्ते। अनेन काव्यरचनासातत्यसंरक्षणे मुक्तककाव्यानां महदवदानमिति ज्ञातुं शक्यते। सातवाहनहालस्य गाथासप्तशतीगतानि मुक्तकपद्यान्यत्र निदर्शनानि। परिनिष्ठितमुक्तकपद्यानां सङ्ग्राहिकायामस्यां गाथासप्तशत्यां हालविरचितानि मुक्तकपद्यानि तु सङ्कलितान्येव, तदानीन्तनान्यनेकनामशेषसंस्कृतकवीनां पद्यान्यपि सङ्गृहीतानि, येन तत्कालीनानेककाव्यरचनाकाराणां तेषां काव्यानाञ्च सद्भावोऽनुमीयते। अथ च भासकालिदासाश्वघोषकालेषु सततकाव्यप्रणयनपरम्पराऽपि प्रमाणिता भवति।

वस्तुतो मुक्तककाव्यानि काव्यसर्जनाप्रवाहं द्विधा प्रभावयन्ति। प्रथमं प्रबन्धकाव्यरचनासातत्याभावजन्यावकाशपूरणेन, द्वितीयञ्च प्रबन्धकाव्ये बन्धशैथिल्यजन्यावकाशपूर्त्या। अनयो: प्रथमप्रभावो निरपेक्षरूपेण भवति, द्वितीयश्च प्रबन्धकाव्यसापेक्षरूपेण। नीत्युपदेशसूक्तिशृङ्गारभक्तिवैराग्यप्रधानानि मुक्तककाव्यानि स्वतन्त्रतया निर्बन्धरूपेणावस्थितानि प्रबन्धकाव्यरचनासातत्याभावजन्यावकाशं पूरयन्ति, सुष्ठुरीत्या प्रबन्धकाव्यमध्यवर्तिरूपेणावस्थितानि च तत्र बन्धशैथिल्यजन्यावकाशं निवारयन्ति, चारुतामुद्भावयन्ति च कथावस्तुनि। अनेनैव प्रकारेण प्रकृतिचित्रणवन्ति पद्यानि प्रबन्धकाव्यमध्यवर्तिरूपेणावस्थितानि तत्र वैचित्र्यमुत्पादयन्ति, स्वतन्त्रतया निर्बन्धरूपेणावस्थितानि च काव्यरचनापरम्परां रक्षन्ति, पूर्वापरनिरपेक्षरूपेण काव्यानन्दञ्चानुभावयन्ति। प्रबन्धान्तर्वर्तिनां मुक्तकपद्यानां बन्धोपेतत्वं प्रबन्धेनैव सिद्ध्यति। यथा प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं तत्र प्रबन्धरससद्भावाङ्गीकारेण सिद्ध्यति, तथैव प्रबन्धगतानां मुक्तकपद्यानां बन्धवत्ता प्रबन्धेनैव सिद्ध्यति। अत्र साहित्यदर्पणकारविश्वनाथस्य विचारसरणि: प्रमाणम्। तद्यथा—'ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

न स्यादिति चेत्, न, रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रबन्धरसेनैव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात्'[1] ।

एवम्प्रकारेण प्रतिभाति यद् मुक्तककाव्यानि प्रबन्धान्तर्वर्तिरूपेण पूर्वापर-निरपेक्षनिर्बन्धरचनारूपेण चेत्युभाभ्यामेव प्रकाराभ्यां प्रबन्धकाव्यरचना-परम्परां प्रभावयन्ति, येन प्रबन्धकाव्यरचनापरम्परायां मुक्तककाव्यानां महदवदानं वर्तते। तथ्यमिदं मनस्यवधाय शोधनिबन्धेऽस्मिन् प्रबन्धकाव्यरचनापरम्परायां मुक्तककाव्यावदानविमर्शो विधीयते। हालस्य गाथासप्तशत्यां रतिराजगतलङ्कित-मिहिर-वाहव-नरसिंह-राम-प्रवरसेन-सुचरित-कल्याण-विधि-विग्रह-केशव-मीन-स्वामी-पराक्रम-अणुराज-अनिरुद्ध-मकरन्द-कुमारिल-बहुरस-चन्द्रस्वामी-माऊराज-दुर्धर-अवन्तिवर्मा-देववज्र-सिंह-सरल-कालिराज-चन्द्रहस्त-भोज-चुल्लोग-वसन्त-पालित-काल-वल्लभ-अलङ्कार-माहवसेन-ईशान-मत्तगजेन्द्र-अनङ्ग-विषमसेन-वत्स-कालसार-गुणमन्दिर-मन्दर-महादेव-पुण्यभोज-कदलीहर-सुरभिवत्स-सिंहनाद-गजसिंह-महेन्द्र-विलास-प्रसन्न-कविराज-गन्धराज-सत्यस्वामी-नरवाहन-भ्रमर-सुन्दर-माणिक्यराज-सुशील-मुखराग-कल्लणसिंह-दामोदर-राजहस्ती-केलास-पुण्डरीक-धनञ्जय-रोलदेव-मातङ्ग-मान-निष्कलङ्क-अवटङ्क-त्रिलोक-अलक्क-इन्द्र-आदिवराह-ब्रह्मराज-अन्ध-जीवदेव-मल्लसेन-उद्धव-कुमार-काल-इभ-विक्रमराज-कुविन्द-अङ्गराज-अहराज-मणिराज-दुर्गस्वामी-कलशगन्ध-कृतज्ञशील-शूर-कुवलय-शक्तिहस्त-अर्द्धराज-विश्वेश्वरसिंह-शशिराज-मङ्गलकलश-बोलदेवप्रभृतिशताधिक-संस्कृतकाव्यकाराणां पद्यानि सङ्कलितानि येन हालस्य समये काव्यप्रणयनस्याक्षुण्णा परम्परा प्रमाणिता भवति। हालस्य पूर्ववर्तिनो भासादयोऽङ्गुलिगण्यमानाः कवय-स्तेषां काव्यानि चेदानीमुपलभ्यन्ते; परन्तु गाथासप्तशत्यामुल्लिखितशताधिककवीनां तेषां मुक्तककाव्यानाञ्चानुशीलनेन प्रतिभाति यत् तस्मिन् समये काव्यप्रणयनस्य समृद्धा परम्परा आसीत्। हालेन सङ्कलितानि सर्वाणि पद्यानि मुक्तककाव्यानि सन्ति। अतो वक्तुं शक्यते यद् गाथासप्तशतीसङ्कलितमुक्तकपद्यैस्तेषां प्रणेतृभिश्च तदानीन्तनकाव्यसाहित्यगगनं पूर्णतयाच्छादितमिति निश्चितरूपेण महदवदानं वर्तते मुक्तककाव्यानां प्रबन्धकाव्यभावजन्यरिक्ततां पूरयितुम्।

संस्कृतसाहित्ये समुपलब्धप्रबन्धकाव्यानां सङ्ख्या अपि मुक्तककाव्य-सङ्ग्रहसङ्ख्यापेक्षया अल्पतरा अस्ति। अथ च प्रबन्धकाव्यप्रणयनपरम्परायां सातत्यमपि नोपलभ्यते। अस्य प्रबन्धकाव्यप्रणयनसातत्याभावस्य पूर्तिर्भवति प्रभूतमुक्तककाव्यसङ्ग्रहसद्भावेन। संस्कृतसाहित्ये सर्वेषु कालेषु स्तोत्रकाव्यानि विरचितानि। एतानि प्रबन्धकाव्यरचनाभावजन्यरिक्ततां पूरयन्ति। एवमेव समये

१. साहित्यदर्पणे प्रथमपरिच्छेदे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

समये नीतिसूक्तिशृङ्गारवैराग्यान्योक्तिप्रधानानि मुक्तककाव्यानि विरचितानि येन साहित्येऽस्मिन् काव्यप्रणयनपरम्परा अक्षुण्णा वर्तते। एतेषां मुक्तककाव्यानां काव्यशास्त्रसिद्धान्तव्याख्याने निदर्शनत्वेन भूयानुपयोगः कृत आचार्यैः। ध्वनिसिद्धान्तपोषकध्वन्यालोक-लोचन-काव्यप्रकाश-साहित्यदर्पण-रसगङ्गाधरप्रभृति-निबन्धेषु निदर्शनत्वेन गृहीतानि भूयांसि पद्यानि मुक्तककाव्यानि सन्ति। ध्वनेर्भेदानां निदर्शनत्वेन प्रस्तुतानि प्रायः समस्तपद्यानि मुक्तककाव्यानि सन्ति। रुद्रट-मम्मट-वाग्भट-विश्वनाथप्रभृतिभिराचार्यैः स्वस्वसाहित्यशास्त्रनिबन्धेषु उदाहरणतया गाथासप्तशतीगतपद्यानि गृहीतानि। एवमेवामरुकशतकगतपद्यानां भूयानुपयोगः कृतः काव्यशास्त्रिभिः। भोजराजेन 'सरस्वतीकण्ठाभरणे' प्रायः सम्पूर्णगाथासप्तशती विविधप्रसङ्गेषु निदर्शनत्वेन गृहीता। अनेन मुक्तककाव्यानां माहात्म्यं प्रबन्धकाव्यकोटिमधिरोहति। अत एव सहृदयशिरोमणिर्ध्वन्यालोककारानन्दवर्धनः अमरुकशतकमभिलक्ष्य आह—

'मुक्तकेषु प्रबन्धेष्विव रसबन्धाभिनिवेशिनः कवयो दृश्यन्ते। यथा ह्यमरुकस्य कवेर्मुक्तकाः शृङ्गाररसस्यन्दिनः प्रबन्धायमानाः प्रसिद्धा एव'[1]।

प्रकृतिवर्णनस्य विन्यासो मुक्तकपद्येष्वेव सम्भवति। एतस्मादेव कारणात् प्रबन्धगतान्यपि प्रकृतिवर्णनानि मुक्तककाव्यलक्षणोपेतानि भवन्ति। यतो हि तेषु पूर्वापरनिरपेक्षरूपेण रसचर्वणा क्रियते सहृदयैः। यथा कालिदासस्याभिज्ञान-शाकुन्तलगतं पद्यमिदम्—

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीनामाविष्कृतोऽरुणपुरस्सरमेकतोऽर्कः।
तेजोद्वयस्य युगपद्व्यसनोदयाभ्यां लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु[2] ।।

यथा वा शिशुपालवधमहाकाव्यगतं पद्यमिदं मुक्तककाव्यवैशिष्ट्यं क्रोडीकरोति—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजखण्डं
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं
हतविधिलसितानां हा! विचित्रो विपाकः[3] ।।

---

१. ध्वन्यालोके-३/६ वृत्तौ; २. अभिज्ञानशाकुन्तले-४/२।
३. शिशुपालवधे-११/६४।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

एवं प्रतीयते यत् सर्वत्र प्रबन्धकाव्येषु प्रकृतिवर्णनवन्ति पद्यानि मुक्तककाव्यस्य निदर्शनानि भवन्ति। प्रकृतिवर्णनन्तु मुक्तकशैलीसापेक्षं भवति। एवमेव भावध्वनेरभिव्यक्तिर्मुक्तकपद्येष्वेव सम्भवति। एतस्मादेव कारणात् सर्वाणि स्तोत्रकाव्यानि मुक्तककाव्यस्य निदर्शनानि भवन्ति। पूर्वापरनिरपेक्षेषु स्तोत्रपद्येषु सर्वत्र पृथक्तया स्वतन्त्रतया स्वमात्रपर्यवसितरूपेण च चमत्कारकारिणी क्षमता विद्यते। इदं वैशिष्ट्यमेव मुक्तककाव्यमन्येभ्यः काव्येभ्यः पृथक्करोति। यथाभिनवगुप्ताग्निपुराणकारवचनाभ्यां विशदीभवति—

'पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते तदेव मुक्तकम्'[१]।

'मुक्तकं श्लोक एवैकश्चमत्कारक्षमः सताम्'[२]।

एवम्प्रकारेण प्रतीयते यत् प्रकृतिचित्रणे देवस्तवने च मुक्तककाव्यमेव पदं लभते। एवमेव सूक्तिनीतिप्रभृतिविषयेषु मुक्तककाव्यमेव प्रभावशालि युक्ततरं वा भवति; परन्तु तथ्यमिदमत्र ध्यातव्यमस्ति यत् प्रबन्धकाव्यानुशीलनान्तरमेव सहृदया मुक्तककाव्यरसास्वादने समर्था भवन्ति। अत एव प्रबन्धकाव्यं मुक्तककाव्यानामुपजीव्यतां भजते। यथा अभिनवगुप्तो नाट्यशास्त्राभिनवभारतीटीकायां विशदयति—

'इति तद्रूपरसचर्वणया तु प्रबन्धे भाषावेषप्रवृत्त्यौचित्यादिकल्पनात्। तदुपजीवनेन मुक्तके। तथा च तत्र सहृदयाः पूर्वापरमुचितं परिकल्प्य ईदृगत्र वक्तास्मिन्नवसरे इत्यादि बहुतरं पीठबन्धरूपं विदधते। तेन ये काव्याभ्यासप्राक्तनपुण्यादिहेतुबलादिभिः सहृदयास्तेषां परिमितविभावाद्युन्मीलनेऽपि परिस्फुट एव साक्षात्कारकल्पः काव्यार्थः स्फुरति'[३]।

प्रबन्धकाव्यमध्ये मुक्तककाव्यसद्भावं स्वीकरोत्यभिनवगुप्तः ध्वन्यालोकलोचने। तद्यथा—'मुक्तकमन्येनानालिङ्गितं तस्य संज्ञायां कन्। तेन स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति न मुक्तकमुच्यते। ....। यदि वा प्रबन्धेऽपि मुक्तकस्यास्तु सद्भावः, पूर्वापरनिरपेक्षेणापि हि येन रसचर्वणा क्रियते, तदेव मुक्तकम्। यथा 'त्वामालिख्य प्रणयकुपिताम्' इत्यादि-श्लोकः'[४]।

अनेन प्रमाणितं भवति यत् प्रबन्धकाव्येषु कवयोऽनेकत्र मुक्तककाव्यानि प्रकृतिचित्रणवन्ति नीत्यन्योक्तिसूक्तिमयानि वा भावध्वनिनिर्भराणि स्तोत्ररूपाणि पद्यानि वा विरचयन्ति प्रबन्धकाव्यकलेवरञ्च वर्धयन्ति। येन प्रतीयते यत् प्रबन्धकाव्यरचनायां भवति मुक्तककाव्यानां महदवदानम्। अत्रैवेदमपि तथ्यमवधेयं

१. ध्वन्यालोके-३/७ लोचने; २. अग्निपुराणे-३३७/३६।
३. नाट्यशास्त्रे-६/३१ भारत्याम्; ४. ध्वन्यालोके-३/७ लोचने।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यत् संस्कृतसाहित्यकविषु मुक्तककवीनां सङ्ख्या भूयसी वर्तते। अत एवोक्तं राजशेखरेण काव्यमीमांसायाम्—'मुक्तके कवयोऽनन्ता: सङ्घाते कवय: शतम्'[१]।

परिणामतो विश्वभाषासाहित्येषु संस्कृतसाहित्यस्य विपुलपरिणामत्वमूले मुक्तककाव्यानां विशालकायसाहित्यमिदं वर्तते। संस्कृतभाषायां निबद्धं केवलं स्तोत्रकाव्यसाहित्यमेव अन्यभाषासाहित्यमतिशेते, का कथा पुनरन्येषां मुक्तककाव्यानां साहित्यस्य? सर्वेषां वेदानां संहितासाहित्यं मुक्तकशैल्यां वर्तते। अष्टादशपुराणोपपुराणरामायणमहाभारतादिषु नीतिसूक्तिभक्तिवैराग्यविषयकाणां मुक्तकपद्यानां भूयसी सङ्ख्या अस्ति। एवमेव सर्वेषां प्रबन्धकाव्यानां मध्ये प्रभूतमुक्तकपद्यानि विराजन्ते। पुन: पृथक्तया स्वमात्रपर्यवसितरूपेण वा विद्यमानं मुक्तककाव्यसाहित्यमप्यधुना यावद्विद्वद्विमर्शसापेक्षमस्ति।

वस्तुत: संस्कृतसाहित्ये मुक्तककाव्यप्रणयनस्यातिप्राचीना परम्परा विद्यते। इयं परम्परा प्राचीनकालतोऽधुना यावद् अक्षुण्णा वर्तते। संस्कृतभाषाविचक्षणा: सहृदया: सदैव मुक्तककाव्यानि विरचयन्ति। क्वचित् पद्यपूर्तिव्याजेन क्वचित् समस्यापूर्तिव्याजेन क्वचित् प्रश्नोत्तरव्याजेन क्वचिद् हासपरिहासव्यञ्जनाव्याजेन क्वचिद् देवनृपादिस्तुतिव्याजेन क्वचिन्मनोविनोदाय क्वचिद् हार्दिकानुरागव्यञ्जनायै क्वचित् खड्गबन्धादिप्रणयनप्रयोजनेन क्वचिच्च प्रहेलिकानिमित्तेन सुरभारतीरसिका मुक्तककाव्यानि रचयन्ति समाश्रयन्ते वा। एतस्मादेव कारणात् चतुष्षष्टिकलासु नैका: कला: काव्यरचनासम्बद्धा:। लोके एतासां मुक्तककाव्यरचनासम्बद्धानां कलानां विपुलप्रचार: प्राचीनकालतोऽद्यावधि विद्यते। परिणामत: संस्कृतसाहित्ये प्रभूततरं मुक्तककाव्यसाहित्यं यत्र तत्र सर्वत्र व्यवस्थितमव्यवस्थितं प्रकाशितमप्रकाशितं सङ्गृहीतं विस्तीर्णं वा समुपलभ्यते। महावैयाकरणपाणिनेर्मुक्तकपद्यानि यत्र तत्र काव्यशास्त्रिभि: समुल्लिखितानि। तद्यथा—

उपोढरागेण विलोलतारकं तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया पुरोऽपि रागाद्गलितं न लक्षितम्[२]।।

अपि च—

ऐन्द्रं धनु: पाण्डुपयोधरेण शरद् दधानार्द्रनखक्षताभम्।
प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं चकार[३]।।

बाणमयूरयो: सम्मिलितप्रयासेन रचितमिदं मुक्तककाव्यं भृशमुल्लिख्यते। तद्यथा—

१. काव्यमीमांसाया दशमेऽध्याये; २. ध्वन्यालोके-१/१३ वृत्तौ।
३. वक्रोक्तिजीविते-३/१५ वृत्तौ।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

गतप्राया रात्रिः कृशतनुशशी शीर्यत इव
प्रदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्णत इव ।
प्रणामान्तो मानस्त्यजसि न तथापि क्रुधमहो
कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते चण्डि! कठिनम्[१] ।।

एवमेव पण्डितराजजगन्नाथमभिलक्ष्य अप्पयदीक्षितमुखान्निःसृतं मुक्तकपद्यमिदं प्राय उल्लिख्यते। तद्यथा—

किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागते मृत्यौ ।
अथवा सुखं शयीथा निकटे जागर्ति जाह्नवी भवतः[२] ।।

पण्डिराजजगन्नाथस्य मुक्तककाव्यानां सङ्ग्रहो भामिनीविलासः संस्कृतसाहित्यरसिकेषु परमप्रथितोऽस्ति। महाकविकालिदासभर्तृहरिप्रभृतिकवीनां जीवनघटनासम्बद्धानि नैकानि मुक्तकपद्यानि सहृदयैरुल्लिख्यन्ते। एतेषां सर्वेषां पद्यानां प्रबन्धकाव्यरचनापरम्परायामस्ति महद्योगदानम्। अम्बिकादत्तव्यासप्रणीतशिवराजविजयाख्यगद्यकाव्यगतं मुक्तकपद्यमिदं सहृदयजनकण्ठहारतां सम्प्राप्तम्। तद्यथा—

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजश्रीः ।
इत्थं विचिन्तयति कोशगते द्विरेफे
हा हन्त! हन्त!! नलिनीं गज उज्जहार[३] ।।

निखिलमुक्तककाव्यसाहित्यानुशीलनेन प्रतिभाति यद् भारतवर्षेऽस्मिन् वैदिककालतोऽधुनापर्यन्तं मुक्तककाव्यप्रणयनस्याजस्रा परम्परा विद्यते। इयं परम्परा संस्कृतभाषानिबद्धकाव्यरचनापरिपाटीं संरक्षति पुष्णाति च।

पूर्वापरनिरपेक्षरूपाणि स्वमात्रपर्यवसितानि शृङ्गारमुक्तककाव्यानि शृङ्गारशतकादीनि वैराग्यमुक्तकानि वैराग्यशतकादीनि नीत्युपदेशमयानि मुक्तककाव्यानि नीतिशतकादीनि अन्योक्तिमयानि भल्लटशतकादीनि सूक्तिमयानि सुभाषितरूपाणि वा मुक्तककाव्यानि सुभाषितरत्नसन्दोहादीनि प्रकृतिमुक्तककाव्यानि षड्ऋतुवर्णनादीनि च प्रथितान्येव सन्ति। एवमेव गाथासप्तशतीसुभाषितरत्नकोशसदुक्तिकर्णामृतसूक्तिमुक्तावलीशार्ङ्गधरपद्धतिसुभाषितावलीप्रसन्नसाहित्यरत्नाकरप्रभृतिकोशमुक्तककाव्यसङ्ग्रहा अपि सुप्रथिताः सन्ति। देवविशेषस्तुतिमूलकानि वैष्णवशैव-

१. बाणमयूरयोः सम्बन्धविवेचनावसरे प्राय उल्लिखितं पद्यम्।
२. भामिनीविलासे ४/३१; ३. शिवराजविजयस्य द्वितीयनिःश्वासारम्भे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शाक्तादीनि स्तोत्रकाव्यान्यपि सुप्रथितानि सन्ति। एतानि सर्वाणि मुक्तककाव्यानि सन्ति। राजस्तुतिमूलकानि प्रशस्तिमुक्तककाव्यानि राजेन्द्रकर्णपूरादयोऽपि विराजन्ते। 'वक्रोक्तिपञ्चाशिका'-'खड्गशतक'मित्यादीनि प्रकीर्णमुक्तककाव्यानि चापि प्रसिद्धानि सन्ति। एवमेव स्त्रीकवयित्रीणामपि बहूनि मुक्तकपद्यानि सन्ति। प्रायश्चत्वारिंशत् स्त्रीकवयित्रीणां सार्द्धशतपद्यानि मुक्तकरूपाणि यत्र तत्र ग्रन्थेषु विस्तीर्णानि प्राप्यन्ते। काव्यप्रकाशे उदाहृतं शिलाभट्टारिकाया: पद्यमिदमत्र निदर्शनत्वेन प्रस्तूयते। तद्यथा—

य: कौमारहर: स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभय: प्रौढा: कदम्बानिला: ।
सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेसतीतरुतले चेत: समुत्कण्ठते[१] ।।

मुक्तककाव्यमिदं कमनीयकाव्यस्य सर्वाणि वैशिष्ट्यानि क्रोडीकरोति।

एवम्प्रकारेण प्रमाणितं भवति यत् संस्कृतकाव्यसाहित्यसंवर्द्धने पोषणे च मुक्तककाव्यसाहित्यस्य महदवदानं वर्तते। एतानि मुक्तककाव्यानि क्वचित् स्वतन्त्रतया निबद्धानि स्वमात्रपर्यवसितानि सहृदयहृदयमाह्लादयन्ति, क्वचिच्च प्रबन्धकाव्यान्तर्वर्तिरूपेण भावकचित्तं चमत्कुर्वन्ति। एकत्र तानि प्रबन्धकाव्य-विषयवस्तुनि विचित्रतामानयन्ति, अन्यत्र चारुताहेतो: प्रबन्धायमानानि विराजन्ते। क्वचित् स्फुटरूपेणापि रचितानि प्रभूततरमानन्दमनुभावयन्ति सहृदयान्, क्वचित् जीवनादर्शशिक्षासम्पृक्तानि लोकं शिक्षयन्ति, क्वचिच्च सहजतया विशदरूपेण वा काव्यवैशिष्ट्योपलब्धिहेतो: काव्यशास्त्रिणां चित्तं चोरयन्ति। निष्कृष्टरूपेण वक्तुं शक्यते यद् मुक्तककाव्यसाहित्यं न केवलं प्रबन्धकाव्यरचनाभावजन्यरिक्ततां निवारयति, काव्यरचनासातत्यं वा प्रमाणयति; अपि तु झटिति अनायासेन वा विविधरसालङ्कारध्वन्यौचित्यवक्रोक्तिप्रभृतीनामानन्दमनुभावयति, एकस्यैव विषयस्य विधिरूपं प्रस्तौति विविधविषयाणाञ्चैकत्र सङ्कलनमपि प्रस्तौति। अन्यस्मिन् रूपेण सहृदयहृदयाह्लादने विषयवैविध्यचित्रणे सूक्ष्मघटनासङ्घटने रमणीयदृश्यप्रदर्शने कमनीयकल्पनाकवने प्रभूतकाव्यभेदनिदर्शने सद्य: सहजानुभूतिप्रकटने भक्तिभावा-भिव्यञ्जने नृपादिप्रशस्तिसम्पादने निसर्गाभिरामरूपनिरूपणे च मुक्तककाव्यानि प्रबन्धकाव्यविकल्परूपाणि भवन्ति। एतस्मादेव कारणात् संस्कृतकाव्यसाहित्ये प्रबन्धकाव्यापेक्षया मुक्तककाव्यसाहित्यमतिविस्तृतं प्रथितञ्चास्ति। अत: प्रबन्ध-काव्यरचनापरम्परायां मुक्तककाव्यसाहित्यस्यास्ति महदवदानमिति शम्।

●

१. काव्यप्रकाशे प्रथमोल्लासे पद्यमिदमुदाहृतम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पर्यावरणसंरक्षणार्थं सन्देशः

(अभिज्ञानशाकुन्तलस्य सन्दर्भे)

डॉ. रामप्रतापतिवारी
अध्यक्षः, संस्कृतविभागे
हे.न.ब. गढवालविश्वविद्यालये
श्रीनगर-गढवालस्थे

❀ ❀ ❀

प्राणिनो वनस्पतयश्च यैस्तत्त्वैः प्रभाविता जायन्ते, तेषां तत्त्वानां समष्टिरेव पर्यावरणम्। परित आव्रियतेऽनेन इति पर्यावरणम्। यत्र जीवधारिणो निवसन्ति तज्जैवमण्डलमित्युच्यते। जलमण्डलस्थलमण्डलवायुमण्डलेषु जीवा जायन्ते, तिष्ठन्ति, विनश्यन्ति च। एतेषां मण्डलानां समष्टिर्जैवमण्डलम्। अस्मिन् जीव-जन्तवो वनस्पतय जलवायुप्रकाशोर्जागैसधातुखनिजादितत्त्वानि विद्यन्ते। एतानि सर्वाणि तत्त्वानि यानि जीव-जन्तू वनस्पतींश्च प्रभावयन्ति 'पर्यावरणम्' इत्युच्यन्ते।

प्रकृतौ समतोलनं वर्तते; किन्तु मानवा लौलुप्यात् प्रकृतेरत्यधिकं दोहनं कुर्वन्ति। तस्मात् प्रकृतावसमतोलनं जायते। पर्यावरणञ्च प्रदूषितं भवति। अधुना संस्कृतेः स्थानं सभ्यतया गृह्यते। अतः कलयन्त्रालयानां सङ्ख्या वर्धते, स्वार्थपूर्तय एव वृक्षा वनानि च च्छिद्यन्ते, तस्मात् पर्यावरणप्रदूषणं वर्धते। यथा जलप्रदूषणम्, अन्नप्रदूषणम्, वायुप्रदूषणम्, ध्वनिप्रदूषणम्, रेडियोधर्मिप्रदूषणमिति प्रदूषणानि वर्धन्ते। जनसङ्ख्यावृद्धिरपि कारणं प्रदूषणस्य। उर्वरकाणां प्रयोगेण भूमिरपि प्रदूषिता भवति।

पर्यावरणं द्विविधम्—प्राकृतिकपर्यावरणम्, सांस्कृतिकपर्यावरणञ्च। जीव-जन्तुवनस्पतयः परस्परं क्रियाः कुर्वन्ति। सर्वैः शुद्धं जलं, शुद्धो वायुः, शुद्धमन्नं, शुद्धावासाश्चापेक्ष्यन्ते। सांस्कृतिकपर्यावरणे परिजन-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

परिवेशस्य महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। यतो हि गृहशान्तिरेव ध्वनिप्रदूषण-मपनयति प्रथमम्।

पर्यावरणसन्दर्भे महाकविकालिदासस्य कः सन्देशः? इति विचार्यते 'अभिज्ञानशाकुन्तलमि'ति नाटकदृष्ट्या।

अभिज्ञानशाकुन्तलस्य प्रथमे श्लोके 'पर्यावरणम्' शिव एव इति मन्यते महाकविकालिदासः, यतो हि येषां तत्त्वानां वर्णनमस्मिन् श्लोके कृतं तेषां समष्टिरेव पर्यावरणम्। शिवस्याष्टतनूनां समष्टिः पर्यावरणम्—

या सृष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम्।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः
प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः[१] ।।

अत्र अष्टाभिस्तनुभिः प्रपन्नो भगवान् शिवो रक्षतु सर्वान्। एतासामष्टतनूनां जलादीनां समष्टिरेव पर्यावरणम्। यतो हि एताभिः प्राकृतिकतनुभिरखिलं जगत्, तत्र स्थिताः प्राणिनो वनस्पतयश्च प्रभाविता भवन्ति। यथा शिवो वन्दनीयस्तथैव पर्यावरणमपि वन्दनीयं, रक्षणीयञ्च।

काश्च ता अष्टतनवः? प्रथमा—या स्रष्टुः आद्या सृष्टिः-**जलम्।** द्वितीया—या विधिहुतं हविर्वहति-**अग्निः।** तृतीया—या होत्री-**यजमानः।** अन्ये—ये द्वे कालं विधत्तः—**सूर्यः चन्द्रश्च।** अन्या—श्रुतिविषयगुणा—शब्दगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता—**आकाशः।** अन्या च—यां सर्वबीज-प्रकृतिरिति आहुः—**पृथ्वी।** अन्या—यया प्राणिनः प्राणवन्तः—**वायुः।** जलाद्यष्टतत्त्वानां समूहः पर्यावरणम्। जीव-जन्तूनां वनस्पतीनां च उत्पत्तये, संरक्षणार्थमेतेषां तत्त्वानां महत्त्वपूर्णं स्थानं वर्तते। यथा पृथिव्यां त्रिचतुर्थभागे जलं विद्यते, एवं जीवितशरीरेष्वपि। जलं विना जीवन-मपि भवितुं न शक्यते। पातुं, शरीरवस्त्रादिप्रक्षालनार्थं जलमपेक्ष्यते। जलं विना वनस्पतयोऽपि स्थातुं न शक्नुवन्ति। अतः कुसुमपेलवाऽपि शकुन्तला वृक्षान् सिञ्चति। जलं शुभं मन्यते। शकुन्तलायाः पतिगृह-प्रयागसमये स्निग्धजनो जलस्थानपर्यन्तं गच्छतीति सन्देशः प्रदत्तः—

---

१. अभिज्ञानशाकुन्तले-१।१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'ओदकान्तं स्निग्धोऽनुगम्यत इति'[१]। अन्यत्रापि पन्थाः कमलिनीहरितैः सरोभी रम्यान्तरः स्यादिति कामना क्रियते—रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभिः। जलं शिवस्य शरीरम्। अतो निर्मलं भवेदिति यतनीयम्। जलप्रदूषणेन जनो रुग्णो भवति, अतो जलशोधनमनिवार्यमिति सन्दिष्टं महाकविना। अग्निर्हव्यगन्धैः पापानपहन्ति। अग्नयो हव्यगन्धैः सर्वान् पावयन्ति—त्वां वह्नयः पावयन्तु[२]। तीर्थजलानि वह्नयश्च न शुद्धतामपेक्षन्ते, एते निसर्गतः शुद्धा भवन्ति, अन्यांश्च शोधयन्ति।

पर्यावरणशोधने यजमानस्यापि महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। यज्ञकारणाद् यजमानो व्रतं धारयति, शरीरं मनश्च शोधयति। यज्ञार्थं पुष्पवाटिकामारोपयति। पुष्पगन्धैर्यजमानकृतयज्ञानां हव्यगन्धैश्च पर्यावरणं प्रदूषणविरहितं जायते।

पर्यावरणशोधने चन्द्रमसोऽपि योगदानमस्ति। रात्रौ न कमलं विकसति। तस्य गन्धं रात्रौ न लभ्यते। चन्द्रमसः प्रकाशेन कुमुदिनी एव विकसति। हिमांशोरंशवो जनान् प्रसादयन्ति। कुमुदिन्याः पुष्पगन्धै रात्रौ पर्यावरणं शुद्धवायुसमन्वितं जायते। प्रकृतौ नैकमपि तत्त्वं निष्फलं निरर्थकं वा।

जन्तूनां वनस्पतीनां कल्याणाय प्रकाशस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। सूर्यस्य प्रकाशं विना सर्वे रुग्णा भविष्यन्ति। सूर्यस्य प्रकाशात् सर्वे आनन्द-मनुभवन्ति, स्वकार्येषु रता जायन्ते। तापस्य प्रभावात् पर्यावरणमार्द्रता-विरहितं शुद्धं च जायते। सविता सूर्य एवास्माकं बुद्धिं शोधयतीति गायत्री-मन्त्रेण ज्ञायते।

आकाशं विना न कस्यचिदस्तित्वं भवितुं शक्नोति। अखिलं पर्यावरण-मेव 'आकाशे' विद्यते। तत्र रेडियोधर्मिप्रदूषणं, वायुप्रदूषणं, ध्वनि-प्रदूषणञ्च भवितुं शक्नुवन्ति। शब्द एव आकाशस्य गुणः। यत्र यत्र शब्दस्तत्र तत्र आकाश इति शब्देन हेतुना आकाशोऽनुमीयते। ध्वनिनियन्त्रणेन आकाशः प्रदूषणरहितो भवति।

पृथ्वी एव जीवजन्तूनां वनस्पतीनामाश्रयदात्री। इयमेव सर्वबीजानां संरक्षिका। जलान्नखनिजादितत्त्वानि भूमौ विद्यन्ते। भूमौ वयं जन्म गृह्णामः,

---

१. अभिज्ञानशाकुन्तले चतुर्थाङ्के।

२. तत्रैव-४।१०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भूमौ खेलामः, भूमौ कार्याणि कुर्मः, भूमेरन्नजलादितत्त्वानि गृह्णामः। भूमिशोधनेन एवास्माकं पर्यावरणं शुद्ध जायते। अतो भूप्रदूषणं न स्यादिति यतनीयम्।

प्राणवायुं विना जन्तवः श्वसनकार्यं कर्तुं न समर्थाः। शुद्धवायुश्वसनेन जना जन्तवश्च स्वस्था भवन्ति। वायुप्रदूषणं वृक्षा एवापकर्तुं शक्नुवन्ति; यतो हि वृक्षाः प्रदूषितं कार्बनडाई-आक्साइडनामकं गैसं गृह्णन्ति, आक्सीजन-नामकं शुद्धं गैसं निःसारयन्ति। वृक्षारोपणेन शुद्धो वायुर्जायते, पर्यावरणञ्च शुद्धं जायते।

एतान्येवाष्टतत्त्वानि पर्यावरणम्, एतान्येन शिवः। अतः पर्यावरणं शिव एव। अतः पर्यावरणशोधने प्रयासः शिवः कल्याणप्रद एव। यथाऽष्टरूपधारकः शिवः सर्वेषां कल्याणाय भवति, एवमष्टरूपधारकं पर्यावरणमपि सर्वेषां कल्याणाय भवति। पङ्कजरजोभी रेणवः कोमला भवन्ति। पवनाः शान्ता अनुकूलाश्च भवेयुः। पन्थाः शान्तानुकूलपवनः शिवश्च भवेत्[१]। अत्र पन्थाः कमलिनीहरितैः सरोभिर्युक्तो भवति। कं जलम् अलति भूषयति इति कमलम्। पर्यावरणसंरक्षणे आश्रमस्य विशिष्टं स्थानं वर्तते। अत्र नावकाशं लभते प्रदूषणम्। दुष्यन्तः पुण्याश्रमं द्रष्टुं गच्छति—'पुण्याश्रमदर्शनप्रसङ्गेन धर्मारण्यमिहागतः'—प्रथमेऽङ्के। 'पुण्याश्रमदर्शनेनात्मानं पुनीमहे'—तत्रैव। प्रवातसुभगोऽयं वनोद्देशः। कण्वोऽपि शकुन्तलां कथयति यत् शान्त्यै करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्।

आश्रमे न कोऽपि कटुशब्दान् उच्चारयति। आश्रमकन्याभिः सुनृतया वाचा दुष्यन्तस्यातिथ्यं कृतम्। 'भवतीनां सुनृतयैव वाचा कृतातिथ्यम्'[२]। आश्रमे सर्वे मधुरमालपन्ति, शब्दरहितमेव 'अरण्यम्'।

आश्रमस्थानं पवित्रं ध्वनिप्रदूषणरहितं विशुद्धवायुसमन्वितं कल्याणकरमस्ति।

आश्रमस्य वृक्षाः प्रियतराः सन्ति। शकुन्तलादिकन्यकाः कुसुमपेलवा अपि वृक्षान् लताश्च सिञ्चन्ति। एका शकुन्तलां कथयति—'त्वत्तोऽपि तातकण्वस्य

१. अभिज्ञानशाकुन्तले-४।१२।

२. तत्रैव प्रथमाङ्के।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आश्रमवृक्षाः प्रियतराः'[१]। वृक्षेभ्यो जलं दत्वा स्वयं जलं पिबन्ति। तेभ्यः पल्लवान् न त्रोटयन्ति। तेषु पुष्पेषु विकसितेषु सर्वा उत्सवं मन्यन्ते। कालिदासस्य सन्देशोऽयं यदस्माभिरपि वृक्षा आरोपणीया रक्षणीयाश्च।

प्राणिनामपि पर्यावरणसंरक्षणे योगदानमस्ति। प्रणालिकाकीटाः संदूषितानि भुक्त्वा पर्यावरणं शोधयन्ति। निकृष्टो गृद्धोऽपि पर्यावरणं प्रदूषणाद् रक्षति। मानवजीवजन्तुषु गहनसम्बन्धो विद्यते। क्रीडनकरूपेणापि जन्तवः प्रयुज्यन्ते। यथा दुष्यन्तपुत्रो भरतः सिंहशावकेन सह क्रीडति। आश्रमे मृगान् प्रति पक्षिणश्च प्रति सर्वेषां विशिष्टस्नेहो दृश्यते। जन्तवोऽपि आश्रमपदे आत्मानं भयरहिताः सुरक्षिताश्च मन्यन्ते—'शब्दं सहन्ते मृगाः' (प्रथमेऽङ्के)।

वर्तमानसमये कृत्रिमालङ्करणानि स्वास्थ्यहानाय सन्ति। कालिदासस्य सन्देशोऽस्ति यद् उशीरानुलेपनेन शरीरतापो विनश्यति। मृणालवन्ति कमलिनीपत्राण्यपि शरीरतापमपनयन्ति। फोमास्तरणस्थाने कुसुमास्तरणं लाभप्रदम्।

प्राकृतिकपर्यावरणे शुद्धेऽपि तावन्न कोऽपि मानवः स्वास्थ्यं लभते यावत् पारिवारिकपरिवेशः शान्तो न भवति। पतिगृहगमनसमये कण्वः शकुन्तलामुपदिशति—'गुरुजनानां सेवा करणीया, प्रियजनैः सह प्रियव्यवहारो विधेयः, भर्ता अनुसरणीयः, परिजनेषु दया करणीया। अहङ्काररहिता गृहिण्यो गृहिणीपदं लभन्ते। वामा विपरीताचरणवत्यः कुलं विनाशयन्ति' (चतुर्थेऽङ्के)। 'वामा कुलस्याधयः। वियोगावस्थायां दुष्यन्तो रम्यं वस्तु द्वेष्टि' (षष्ठाङ्के)। मानसिकशान्तिः पारिवारिकशान्त्या जायत इति कालिदासेन सन्दिष्टम्।

सामाजिकपरिवेशस्यापि महत्त्वं वर्तते पर्यावरणसंरक्षणे। 'भार्या रूपवती शत्रुः' इत्युक्तिः प्रसिद्धा। रूपं दृष्ट्वा, मादकजलं पीत्वा च जनाः कलहं कुर्वन्ति। कालिदासस्य सन्देशोऽस्ति—'अनिर्वर्ण्यं परकलत्रम्'[२]। वायुशोधनार्थं रथप्रयोगो दृश्यते। एवं कालिदासस्य ध्वनिप्रदूषणवायुप्रदूषणशान्त्यर्थं धूम्ररहितवाहनप्रयोगः सदाचरणञ्च कर्तव्यमिति सन्देशः। जनसङ्ख्यावृद्धिः पर्यावरणप्रदूषणस्य कारणमस्ति। 'पुत्रं त्वमपि अवाप्नुहि' इति कालिदासस्य अभिज्ञानशाकुन्तले कण्वः

१. अभिज्ञानशाकुन्तले प्रथमाङ्के।

२. तत्रैव पञ्चमेऽङ्के।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कथयति। अत्र पुत्रान् अवाप्नुहि इति नोक्तं कण्वेन। अनेन वाक्येन कालिदासः सन्दिशति यद् जनसङ्ख्यावृद्धिर्न करणीया।

निष्कर्षोऽयं यदखिलं पर्यावरणं शिवरूपमस्ति। शिवरूपं मत्वा जलादितत्त्वानि देवरूपाणि, अतस्तेषां तत्त्वानां प्रदूषणमपनेतव्यम्। आश्रमाः, वन्यजीवजन्तवो रक्षणीयाः, वनानि च रक्षणीयानि। पर्यावरणसंरक्षणेन वयं स्वस्था भवामः। स्वस्था मानवा विवेकशीला भवन्ति, स्वस्य परेषाञ्च रक्षां कर्तुं समर्था भवन्ति। जलादीनां महत्त्वं ज्ञात्वा एव कालिदास एतान् 'शिवतनुः' इति स्वीकृतवान्। अतोऽस्माभिरपि एतेषां प्रदूषणाद् रक्षा करणीया। महाकविकालिदासस्यायं सन्देशोऽवश्यमेव सुखदः कल्याणप्रदो भवेदिति विचारयामीति।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विश्वनाथः शब्दकाव्यतावादी वा

श्रीश्यामानन्दमिश्रः
वाराणसी

❀ ❀ ❀

काव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयुगलत्वं वा शब्दमात्रत्वं वेत्ययं विषयस्त्वद्यावधि जिज्ञासूनां समाधेय एव। काव्यस्वरूपं प्रतिपादयत्सु काव्यशास्त्रिषु काव्यत्वं शब्दार्थोभयानुगतो धर्मः शब्दमात्रानुगतो वेत्यत्र सम्प्रतिपत्तिर्न। केचन दण्डी-जयदेव-पण्डितराजजगन्नाथादयस्तु काव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं शब्दत्वमेव न तु शब्दार्थत्वमिति मन्यन्ते। शब्दमात्रस्य काव्यत्वमिदम्प्रथमतया काव्यादर्शकृता दण्डिना प्रतिपादितम्—'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली'[1] इति। अनेन इष्टमनोहारिणा अर्थेन समन्वितपदानां समूहे काव्यत्वं तिष्ठतीत्यवगन्तव्यम्। अत्र 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इत्यनेन काव्यपदस्य शब्दमात्रपरत्वमेवाङ्गीकृतम्। अग्निपुराणकृतापि लक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दमात्रवृत्तित्वमेव प्रतिपादितम्—'सङ्क्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली'[2] इति। अत्रापि इष्टार्थविशिष्टः शब्द एव काव्यमिति स्पष्टम्। शब्दकाव्यतावादिष्वाचार्येषु रसगङ्गाधरकृत् पण्डितराजजगन्नाथः सर्वप्रमुखः। काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्द एव, न तु शब्दार्थयुगले इति प्रबलयुक्त्या प्रतिपादयता तेन निर्दिष्टं काव्यलक्षणम्—'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्'[3] इति। पुनरन्ये भामह-वामन-रुद्रट-मम्मटभट्टादयस्तु आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्रापि समानवृत्तित्वात् काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोरुभयोरपि व्यासक्तमिति स्वीकुर्वन्ति। एतेषां मते आस्वादव्यञ्जकत्वस्योभयत्राप्यविशेषात् शब्दमात्रे कविसंरम्भगोचरत्वायोगाच्च काव्यत्वं शब्दार्थयोर्व्यासक्तं न तु शब्दमात्रे इति। शब्दार्थयुगलस्य काव्यत्वमिदम्प्रथमतया काव्यालङ्कारकृता भामहाचार्येण विनिर्दिष्टम्। यदुक्तं काव्यालङ्कारे—'शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्'[4] इति। रुद्रटाचार्येणापि स्पष्टं प्रतिपादितं शब्दार्थयोर्व्यासक्तस्य काव्यत्वम्—'शब्दार्थौ तावत् काव्यम्'[5] इति। पश्चात् सुविख्यातकाव्यशास्त्री वामनाचार्योऽपि शब्दार्थयोरुभयोरपि काव्यत्वमन्वयमुखेना-

१. काव्यादर्शे-१।१०; २. अग्निपुराणे-३३८।६-७।
३. रसगङ्गाधरे, पृ. १०; ४. भामह-काव्यालङ्कारे-१-१६; ५. रुद्रट-काव्यालङ्कारे, पृ. २।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ङ्गीकरोति। यदुक्तं तेनैव काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ—'काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कार-संस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्त्तते'[१]। वामनाचार्यमते वैशिष्ट्यमिदं यत् काव्यत्वं न केवलं सामान्यशब्दार्थयोः यथोक्तं भामहरुद्रटाभ्यां प्रत्युत गुणालङ्कारविशिष्टयोः शब्दार्थयोरिति। अत एव वामनाचार्यः काव्यशास्त्रे विशिष्टशब्दार्थोभय-काव्यतावादीति रूपेण ख्यातः। वामनमतमेवानुसृत्य परवर्तिभिर्मम्मटहेमचन्द्रादिभिः प्रमुखैः काव्यशास्त्रिभिर्गुणालङ्कारविशिष्टयोः शब्दार्थयोः काव्यत्वमङ्गीकृतम्। अत्रेदं विचारणीयं यद् विश्वनाथकविराजमते लक्ष्यतावच्छेदकस्य शब्दमात्रवृत्तित्वं शब्दार्थोभयवृत्तित्वं वेति। कविराजेन स्वकीये साहित्यदर्पणनामके ग्रन्थे काव्यस्वरूपं प्रतिपिपादयिषया निर्दिष्टं काव्यलक्षणम्—'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'[२] इति।

लक्षणवाक्येऽस्मिन् 'काव्यम्' इति पदं लक्ष्यम्, शेषं लक्षणम्। लक्षणेऽपि विशेष्यभूतं वाक्यमेव यत् खलु आकाङ्क्षादियुक्तः पदसमूह इति स्वयमेवोक्तं कविराजेन—'वाक्यं स्याद्योग्याताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः'[३] इति। अत्र प्रधानीभूतं वाक्यं काव्यस्य शरीरम्, तत्रात्मवत् स्थितं तत्त्वन्तु रस एवेति 'रसात्मकम्' इति विशेषणबलेन लभ्यते। अत्र रसस्यात्मत्वकथनं त्वौपचारिकमेव वर्त्तते। अत एव स्वयमेव ग्रन्थकृता स्वलक्षणं विवृण्वतोक्तम्—'रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य'[४] इति। अत एव रसवत एव वाक्यस्य काव्यत्वं नेतरस्य मुक्तकादेः। प्रबन्धे तु यद्यपि कानिचन नीरसान्यपि पद्यानि लभ्यन्त एव, तथापि तेषामपि रसवत्ता प्रबन्धरसेनैव मन्तव्या—'प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं......... रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन, प्रबन्धरसेनैव रसवत्ताङ्गीकारात्'[५] इति वचनानुसारेण। अत एव च 'नीर-सेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्दोषाभावाच्च काव्यव्यवहारः......... रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद् गौण एव'[६]। अत्र नीरसेष्वपीत्यादिकथनं मुक्तकादिविषयमिति मन्यामहे। रसवत्त्वस्यापरिहार्यत्वं काव्ये ग्रन्थकृता आचार्यान्तसंवादेनापि भूयो भूय उपपादितं साहित्यदर्पणे। अत्रायं प्रश्नः समाधेयो यद् रसात्मकं वाक्यं काव्यमिति लक्षयतो विश्वनाथस्य शब्दार्थौ काव्यमिति मते सर्वथा विप्रतिपत्तिरेव, उत सम्प्रतिपत्तिरप्यस्ति, नैकान्ततो विप्रतिपत्तिरेव। प्रोक्तात्

---

१. काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ, सूत्रसंख्या-१ (वृत्तिः)।
२. साहित्यदर्पणे, पृ. २१ (रामचरणतर्कवागीशटीकायुतस्येयं पृष्ठसंख्या)
३. साहित्यदर्पणे, पृ. २६; ४. तत्रैव, पृ. २१।
५. तत्रैव, पृ. २०; ६. तत्रैव, पृ. २०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काव्यलक्षणाद्यद्यप्यापातत इदमेवानुभूयते यत्तन्मते काव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं शब्द एव, न तु मम्मटादिवत् शब्दार्थयोरुभयोरपि व्यासक्तम्। लक्षणे वाक्यमिति विशेष्यपदमात्रमेव दृष्ट्वा कैश्चिदालोचकैः प्रतिपादितमपि यत् शब्दकाव्यतावादी विश्वनाथ इति, परमेतन्नास्मभ्यं रोचते। तथा हि मम्मटोक्तं काव्यलक्षणं विस्तरेण खण्डयता विश्वनाथेन शब्दार्थयोः सर्वाणि विशेषणानि दोषप्रदर्शनपूर्वकं निरस्तानि, परं विशेष्यभूतस्य शब्दार्थयुगलस्य काव्यशरीरत्वमुचितं न वेत्यत्र न किञ्चिदुक्तं दर्पणकृता। ततश्च परमतमप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति तन्त्रयुक्त्या शब्दार्थयोः काव्यशरीरे समप्राधान्ये न विप्रतिपत्तिर्विश्वनाथस्येति प्रतीयते। यदि च शब्दार्थयुगलभिन्नं वाक्यमात्रं काव्यशरीरं विशेषेण निर्दिशतो विश्वनाथस्य न प्रोक्ततन्त्रयुक्तिविषयता काव्यलक्षणप्रसङ्गे मन्यते, तथाप्युत्तरग्रन्थस्थेनानेकेन दर्पणवचनेनैतदेव सिद्ध्यति यत् शब्दार्थयोः समप्राधान्येन काव्यत्वमेवाभिमतं साहित्यदर्पणकृतः। तथा हि—

(क) काव्यलक्षणकारिकाया द्वितीयपादस्य 'दोषास्तस्यापकर्षकाः' इत्यस्य स्वकृता वृत्तिः—'श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयः काणत्वखञ्जत्वादय इव शब्दार्थद्वारेण देहद्वारेणेव, व्यभिचारिभावादेः स्वशब्दवाच्यत्वादयो मूर्खत्वादय इव साक्षात् काव्यस्यात्मभूतं रसमपकर्षयन्तः काव्यस्यापकर्षका इत्युच्यन्ते'[१]।

अत्र वृत्तौ 'शब्दार्थद्वारेण देहद्वारेण........' इत्यंशेन देहशब्दार्थयोरुपमानोपमेयभावप्रदर्शनमुखेन साहित्यदर्पणकृत् स्पष्टमेव शब्दार्थौ काव्यमित्यत्र सम्प्रतिपत्तिं प्रदर्शयति।

(ख) पुनश्च प्रोक्तकारिकाया एवोत्तरार्धम्—'उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः' इत्यंशं विवृण्वता आचार्येणोक्तम्—'गुणाः शौर्यादिवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलादिवद्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत् देहद्वारेण शब्दार्थद्वारेण तस्यैव काव्यस्यात्मभूतं रसमुत्कर्षयन्तः काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यन्ते'[२]।

अत्रापि वृत्तौ देहशब्दार्थयोः प्रोक्त उपमानोपमेयभावो दर्पणकृतः शब्दार्थौ काव्यशरीरमित्येव प्रसाधयति।

(ग) एवमेव साहित्यदर्पणस्य रामचरणतर्कवागीशविरचिताया विवृतेरधस्तान्निर्दिष्टोंऽशोऽपि शब्दार्थयोरेव काव्यत्वमाचार्याभिमतमिति प्रदर्शयति—

१. साहित्यदर्पणे, पृ. २४।

२. तत्रैव, पृ. २४-२५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

'स्वसमर्पकेति स्वं रसस्तस्य समर्पको व्यञ्जको यः पदसन्दर्भो वाक्यं तस्य.....। एतच्च गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोः काव्यशब्दोऽयं वर्त्तत इति प्राचीनमतानुसारेणोक्तम्। .... यद्वा रसवत्त्वं काव्यलक्षणम्। व्यवहारबीजं तु गुणालङ्कारसंस्कृतशब्दार्थत्वमेवेति स्वमतेनैवेदमुक्तम्'[१] इति।

(घ) भूयश्च नवमपरिच्छेदारम्भे स्वकीयामलङ्कारलक्षणकारिकां विवृण्वतो दर्पणकृतः शब्दार्थयोः काव्यत्वमभिमतमेवेति प्रतीयते। तथा हि तत्रत्या वृत्तिः— 'यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिशायिनः शरीरिणमुपकुर्वन्ति, तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिशायिनो रसादेरुपकारकाः'[२] इति।

इदमपि प्रसङ्गेऽस्मिन् विवेचनीयं यद् वाक्यात्मकशब्दमात्रं काव्यपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं यदि स्यान्नार्थस्तर्हि येऽर्थालङ्कारास्तेषां शरीरभूतशब्दद्वारेणैव रससम्बन्धो व्यवहितः स्यात्, तथा चार्थालङ्काराणां शब्दालङ्कारापेक्षया हीनत्वं सिद्ध्यति। परं साहित्यदर्पणकृता नैवमुक्तम्। किमर्थालङ्काराणां शब्दालङ्कारापेक्षया हीनत्वं विद्वद्भ्यो रोचते? नो चेत्, कथं तर्हि शब्दार्थयोः काव्यशरीरत्वे कस्यापि विदुषो विमतिः?

इदमत्र निष्पन्नं यत् साहित्यदर्पणकृतोऽभिमतं काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं शब्दार्थयोर्व्यासक्तमेव, न तु शब्दमात्रम्। अतो विश्वनाथकविराजो मम्मटभट्टादिवद्विशिष्टशब्दार्थोभयकाव्यतावादी, न पुनः रसगङ्गाधरकारादिवत् शब्दकाव्यतावादी यथा प्रतिपादितं कैश्चिदालोचकैः; किन्त्वेवं स्थितेऽपि वाक्यात्मकशब्दमात्रस्य रसात्मकत्वेन स्थिते काव्यत्वं वदतः कविराजविश्वनाथस्य परस्परविरुद्धमिवेदमापाततः प्रतीयते। तत्र कारणं नाज्ञानमाचार्यस्य, प्रतिज्ञाहान्यादिस्वीकारस्यानुचितत्वात्। अस्माकं तु प्रतीयते यदाचार्यविश्वनाथो हृदयेन शब्दार्थौ काव्यमिति मन्वानोऽपि स्वग्रन्थे किञ्चिदपूर्वं प्रस्तोतुं प्राचीनमतखण्डनं च कर्तुमेवं काव्यं लक्षितवान्—**वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति।** इतः परं मनीषिण एवात्र प्रमाणमिति।

●

१. साहित्यदर्पणविवृतौ, पृ. ४४९।

२. साहित्यदर्पणे, पृ. ४७१।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

महाकविकालिदासस्य विमानविज्ञानम्

डॉ. रामाशीषपाण्डेयः
आचार्योऽध्यक्षश्च, संस्कृतविभागस्य
मारवाडीमहाविद्यालये
राँची

❀ ❀ ❀

विमानशब्दार्थविवेचनम्

विमानशब्दो वि+मा+ल्युट्[१] प्रत्ययेन निष्पन्नो विशेषेण मान्त्यस्मिन्निति विगतं मानमुपमाऽस्येति वा विमानं व्योमयानस्य देवयानस्य देवरथस्य यानमात्रस्य सप्तभूमिगृहस्य चावबोधकं विद्यते[२]। पुन्नपुंसके प्रयुक्तोऽयं शब्दो विमानं विमानो वेति मेदिनीकोषे[३]। व्योमयानस्य कृते प्रयुक्तं विमानं देवरथस्यार्थमपि नितरां प्रकटयति। देवरथः पुरा देवानां विमानभूतो वर्तमानकालस्य विकसिताद्विमानादपि महत्त्वसम्पन्न आसीत्। महाकविना कालिदासेन स्वकीयग्रन्थे मेघदूते विमानशब्दस्य प्रयोगः सप्तभूमिगृहस्य कृतेऽपि विहितः।[४] तेन स्वग्रन्थेषु विमानशब्दस्य प्रयोगो व्योम्नि गमनशीलस्य यानस्य कृतेऽपि कृतः। तस्य काव्येषु देवा वैमानिका गगनचारिणः स्वेच्छया विमानेन गगने विचरन्ति[५]। विमानस्य विशिष्टं ज्ञानं विमानविज्ञानमिति प्रयुक्तेन शोधपत्रस्यास्य शीर्षकेण कालिदासस्य विमानविषयकं विशिष्टं ज्ञानमेवात्र विचार्य्यते। तत्र तस्य काव्येषु विमानविषयकं विविधं विशिष्टं वा ज्ञानं कीदृशमस्ति चित्रितमिति वैमानिकेऽस्मिन् युगे विश्लेषितम्।

---

१. अष्टा. ६/३/११७।

२. अमरकोषे- १/१/४८ (रामाश्रमीटीका द्रष्टव्या)

३. विमानो व्योमयाने च सार्वभौमगृहेऽपि च।
घोटके यानपात्रे च पुन्नपुंसकयोर्मतः ।। (मेदिनीकोषे-९२/३०,३१)

४. मेघदूते-१/६३, २/६।

५. रघुवंशे-१०/४६।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विमानविज्ञानविवेचनाम्

भारते प्राचीनकाले विमानस्य ज्ञानमासीदिति संस्कृतवाङ्मयस्यानेकेषु ग्रन्थेषु विमानस्योल्लेखादनुमीयते। आधुनिककाले विमानाविष्कारस्य श्रेय: 'आविरल राइट'—'विलवर राइट'—बन्धुभ्यां दीयते। १९०३ ख्रीस्ताब्दे दिसम्बरमासे नियन्त्रितयानस्य सञ्चालनमाभ्यां राइटबन्धुभ्यां कृतम्। इत: पूर्वमप्यनेके विमान-वैज्ञानिका विमाननिर्माणे तस्य विज्ञाने च कार्यरता आसन्, परं विमानस्य निर्माणे सञ्चालने च साफल्यमेकोनविंशतिशताब्द्यामेवाभूत्[१]।

संस्कृतवाङ्मये विमानविज्ञानमनेकेषु स्थलेषु विवेचितमस्ति। महर्षि-भरद्वाजप्रणीते बृहद्विमानशास्त्रस्य वैमानिके प्रकरणे विमानानां निर्माणप्रकारं तेषां भेदाश्चेत्यादयो विवेचिता:[२]। वैमानिकं प्रकरणमिदमष्टाध्यायात्मकं शताधिकरणयुतञ्च विद्यते। तत्र विमानचालकानां कृते विविधपरिज्ञानस्य, विमाननिर्माणे प्रयुक्तानां कृत्रिमलौहानां निर्माणस्य, विमानसञ्चालने द्रावकादीनां प्रयोगस्य च वर्णनं विस्तरेण प्राप्यते। विमाने प्रयुक्तं लौहं त्रिणेत्रसंज्ञकं लौहत्रयस्य मिश्रणेन निष्पन्नं जलाग्निवातातपादिभिरविकार्यमदाह्यं भाररहितमत्रोट्यमच्छेद्यं नीलाभं कान्तिमयं केकापिच्छसमप्रभं मृदुलं सर्वर्तुसुखप्रदं भवति स्म—

समीकृतं चेन्मृदुलं केकापिच्छसमप्रभम् ।
अदाह्यमच्छेद्यमत्रोट्यञ्च भारवर्जितम् ।।
जलाग्निवाताऽऽतपाद्यैरभेद्यं नाशवर्जितम् ।
शुद्धं सूक्ष्मस्वरूपं भवेल्लौहं त्रिणेत्रकम्[३] ।।

वैमानिकप्रकरणे त्रिविधस्य विमानस्य मान्त्रिकस्य तान्त्रिकस्य कृतकस्य चोल्लेख: प्राप्यते। तत्र मान्त्रिके विमाने पुष्पकाद्या: पञ्चविंशति:, तान्त्रिके विमाने षट्पञ्चाशत्, कृतके विमाने च पञ्चविंशतिभेदा विद्यन्ते। विमानसञ्चालनं भास्करांशुभिर्विद्युद्यन्त्रैर्गणपयन्त्रैश्च भवति स्म[४]। नाम्ना प्रतीयते यन्मान्त्रिकस्य

---

१. संस्कृतमञ्जरी (सं. त्रैमा.) ८/१, १४ पृष्ठे।
(संस्कृतवाङ्मये विमानविज्ञानम्—डॉ. प्रकाशमित्रशास्त्री, कानपुरम्)

२. बृहद्विमानशास्त्रान्तर्गतस्य वैमानिकप्रकरणस्य प्रकाशनं विंशशताब्द्या: प्रथमे द्वितीये वा दशके प.तो.गोरेसुब्रायशास्त्रिमहोदयेन कृतम्। तस्य लिपिबद्ध: कृत: बैंगलोरस्थशेषाद्रिपुरस्य पं. गो.वेङ्कटाचलशर्म्मणा (संस्कृतमञ्जरी, ८/१,१९ पृष्ठे)

३. बृहद्विमानशास्त्रे वैमानिकप्रकरणे, श्लो. १७-१९।

४. तत्रैव-३९-३९९ श्लोका:।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विमानस्य मन्त्रेण तान्त्रिकस्य विमानस्य तन्त्रेण कृतकस्य च भौतिकसाधनैः सञ्चालनं भवति स्म।

विमानस्य प्राचीनवर्णनोपलब्धिः

ऋग्वेदे विमानशब्दस्य प्रयोगो निर्मातुः कृते प्राप्यते।[१] निरुक्तेऽपि विमानस्यार्थो निर्माता एवास्ति[२]। बृहद्विमानशास्त्रान्तर्गतवैमानिकप्रकरणस्य वृत्तिं सम्पादयता यतिवरेण बोधानन्देन प्रतिपादितम्—वेदाम्बुधिं निर्मथ्य महामुनिभरद्वाजो यन्त्रसर्वस्वं निर्मितवान्[३]। महर्षिदयानन्दसरस्वती स्वकीय-ऋग्वेदादिभाष्य-भूमिकायां विमानादिविद्यायाश्चर्चां कृतवान् तथा तेषामुत्सो वेदेष्वेवास्तीति वर्णितवान्।

आदिकविना वाल्मीकिना निर्मिते आदिकाव्ये रामायणे विमानस्य वर्णनमायाति। रामो लङ्कापतिं रावणं हत्वा ससीतया पुष्पकविमानमधिरुह्याकाशमार्गेण लङ्कातोऽयोध्यापर्यन्तमागतवान्। तत्रैव सुन्दरकाण्डे महावीरो हनुमान् लङ्कायां पुष्पकं विमानं पश्यति। विमानमिदं सर्वरत्नविभूषितं पुष्पकं नाम ब्रह्मणः कृते विश्वकर्मणा निर्मितम्। देवानां धनाध्यक्षः कुबेरः परेण तपसा पितामहात्तल्लेभे। लङ्काधिपती रावणस्तं कुबेरं बलेन जित्वा तस्मादपि तद्विमानं हृतवान्[४]। उत्तरकाण्डे प्राप्यते यत् कुबेरस्य पुष्पकं विमानं रावणेन स्वायत्तीकृतम्[५]। तस्य पुष्पकविमानस्य वैशिष्ट्यं वर्णयता महर्षिणा वाल्मीकिना प्रतिपादितम्—विमानमिदं स्वर्णस्तम्भसंवीतं वैदूर्यमणितोरणं मुक्ताजालप्रतिच्छन्नं सर्वकालफलप्रदं मनोजवं कामगवं कामरूपं विहङ्गममासीत्[६]।

महाभारतकालेऽपि विमानस्य स्थितिरासीदिति व्यासप्रणीतेन श्रीमद्भागवतपुराणेन ज्ञायते। तत्र राजा शाल्वो यदुभिः सह युद्धं विमानमधिरुह्य करोति। शाल्वो वृष्णिकृतं वैरं स्मरन् कामगं यानं लब्ध्वा द्वारवतीं ययौ। विमानं

---

१. ऋ.सं. १०/१२३/१, ३/२७/७।

२. नि. १४/१।

३. निर्मथ्य तद्वेदाम्बुधिं भरद्वाजो महामुनिः।
नवनीतं समुद्धृत्य यन्त्रसर्वस्वरूपकम् ।। (यन्त्रसर्वस्वम्, बोधानन्दवृत्तिः)

४. वा.रा., सुन्दरकाण्डे-९/१०-२०।

५. तत्रैवोत्तरकाण्डे-१५/३८।

६. तत्रैव-१५/३९।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तद् बहुरूपैकरूपं मायामयं मयकृतं शत्रुभिर्दुर्विभाव्यं भूमौ व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले च अलातचक्रवद् भ्रमति स्म[१]।

एकादशशतकस्य धाराधिपतेर्भोजराजस्य समराङ्गणसूत्रधारग्रन्थे यन्त्रविधानाध्याये काष्ठनिर्मितस्य दारुविमानस्य वर्णनं प्राप्यते। दारुमये लघुविमाने अग्निपूर्णस्य रसयन्त्रस्य सन्निवेशे तथा पारदस्य शक्त्या ऊर्जाप्रदानेन च कथं चित्रं कुर्वन् दूरं यातीति वर्णितमस्ति—

लघु दारुमयं महाविहङ्गमं दृढसुश्लिष्टतनुं विधाय तस्य।
उदरे रसयन्त्रमादधीत ज्वलनाधारमयोऽस्य चाग्निपूर्णम् ।।

तत्रारूढः पूरुषस्तस्य पक्षद्वन्द्वोच्चालप्रोज्झितेनानिलेन।
सुप्तस्यान्तः पारदस्यास्य शक्त्या चित्रं कुर्वन्नम्बरे याति दूरम् ।।

इत्थमेव सुरमन्दिरतुल्यं सञ्चलत्यलघु दारुविमानम् ।।[२]

महर्षिभरद्वाजस्य बृहद्विमानशास्त्रेऽपि विमानस्य वर्णनमस्ति। तत्र विमान-स्याकाशसञ्चरणायाष्टधा शक्तयो वर्णिताः। तस्य वर्णनस्य वृत्तिं कुर्वता यतिवरेण बोधानन्देन शक्त्युद्गमो भूतवाहो धूमयानः शिखोद्गमोंऽशुवाहस्तारामुखो मणिवाहो मरुत्सखश्चेति विमानानां शक्तयो वर्णिताः। शक्त्युद्गमे विद्युत्शक्त्या, भूतवाहे अग्निजलवाय्वादीनां शक्त्या, धूमयाने वाष्पशक्त्या, शिखोद्गमे तैलेन्धनशक्त्या, अंशुवाहे सौरशक्त्या, तारामुखे चुम्बकशक्त्या, मणिवाहे सूर्यकान्तादिमणीनां शक्त्या, मरुत्सखे वायुशक्त्या च विमानं सञ्चाल्यते स्म[३]।

भरद्वाजस्य वैमानिकप्रकरणे मङ्गलाचरणे ये शास्त्रकाराः सङ्केतितास्तेषामनुसारेण वृत्तिकारो बोधानन्दः षडाचार्याणां तथा तेषां ग्रन्थानामपि वर्णनञ्चकार। तेषु नारायणस्य

---

१. स लब्ध्वा कामगं यानं तमोधाम दुरासदम् ।
ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ।।
बहुरूपैकरूपं तद् दृश्यते न च दृश्यते ।
मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं परैरभूत् ।
क्वचिद् भूमौ क्वचिद् व्योम्नि गिरिमूर्ध्नि जले क्वचित् ।
अलातचक्रवद् भ्राम्यत् सौभं तद् दुरवस्थितम् ।। (श्रीमद्भाग. १०/७६/८,११,२९)

२. समाराङ्गणसूत्रधारे, यन्त्रविधानाध्याये-३९/९५-९७।

३. शक्त्युद्गमो भूतवाहो धूमयानशिखोद्गमः।
अंशुवाहस्तारामुखो मणिवाहो मरुत्सखः।।
इत्यष्टकाधिकरणे वर्णान्युक्तानि शास्त्रतः ।।
(बृहद्विमानशास्त्रे वैमानिकप्रकरणे बोधानन्दवृत्तिः)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विमानचन्द्रिका, शौनकस्य व्योमयानतन्त्रम्, गर्गाचार्यस्य यानकल्पम्, वाचस्पतेर्यानबिन्दुश्चाक्रायणीत्याचार्यस्य खेटयानप्रदीपिका, धुण्डिनाथस्य व्योमयानार्कप्रकाशश्चेत्यादयो विमानसम्बद्धा ग्रन्थाः प्रसिद्धाः[१]।

कालिदासस्य काव्येषु विमानवर्णनम्

महाकविकालिदासस्य द्वे महाकाव्ये द्वे खण्डकाव्ये त्रयश्च नाट्यग्रन्थाः प्रसिद्धाः। तेषु ऋतुसंहारे मालविकाग्निमित्रे च विमानस्य वर्णनं न विद्यते। मेघदूते विमानस्य वर्णनं प्रोच्चभवनस्य कृते लभ्यते, न तु देवयानस्य व्योमयानस्य वा कृते। अभिज्ञानशाकुन्तले कुमारसम्भवे रघुवंशे च व्योमयानस्य कृते विमानं वर्णितम्। विक्रमोर्वशीयेऽपि चित्ररथो रथेन मध्यमलोकादवतरति।

अभिज्ञानशाकुन्तले विमानवर्णनम्

अभिज्ञानशाकुन्तले राजा दुष्यन्त इन्द्ररथेन भूलोकादिन्द्रलोकं गच्छति। कालनेमिवंशजान् दैत्यान् हत्वा पुनरिन्द्रलोकाद् भूलोकमवतरति तेनैव रथेन। रथस्य सारथिर्मातलिर्वर्तते। अवतरणकाले राजा दुष्यन्तो मातलिमिन्द्रसारथिं कथयति—मातले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वेद्युर्दिवमधिरोहता मया न लक्षितः स्वर्गमार्गः। कतमस्मिन् मरुतां पथि वर्तामहे? तदनन्तरं मातलिर्मरुतां मार्गस्य वर्णनं करोति—

त्रिस्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतिंषि वर्त्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।
तस्य द्वितीयहरिविक्रमनिस्तमर्कं
वायोरिदं परिवहस्य वदन्ति मार्गम् ।। (अभि. ७/६)

यो हि गगनस्थितामाकाशगङ्गां धारयति प्रविभक्तरश्मिर्नक्षत्राणि च भ्रमयति। तस्य परिवहनामकस्य पवनस्य द्वितीयविष्णुचरणविन्यासनिर्मलमेतं निस्तमर्कं मार्गं वदन्तीति। ज्ञातव्यमस्ति यद् वायोः सप्त मार्गाः प्रसिद्धाः—आवहः प्रवहः संवहोद्वहो विवहः परिवहः परावहश्चेति[२]। कालानन्तरं दुष्यन्तः स्वीकरोति—अत एव खलु स बाह्यान्तःकरणो ममात्मा प्रसीदति। यानेनागच्छन् दुष्यन्तः कथयति—प्रकटीभवतां पर्वतानां शृङ्गादवरोहतीव पृथिवी प्रतीयते।

---

१. संस्कृतमञ्जरी-८/१, पृ. २२ (संस्कृतवाङ्मये विमानविज्ञानम्—डॉ. प्रकाशमित्रशास्त्री, कानपुरम्)।

२. आवहः प्रवहश्चैव संवहश्चोद्वहस्तथा ।
विवहाख्यः परिवहः परावह इति क्रमात् ।। (अभि. शा. ७/६, ४३६ पृष्ठे टीकायां द्र.)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

प्रकाण्डप्रकाशात् पत्राभ्यन्तरगुप्ततां त्यजन्ति। क्षीणतया नष्टसलिला नद्यः प्रकाशतां प्राप्नुवन्ति। ऊर्ध्वं निक्षिपतेव भूलोकः केनापि मम समीपे आनीयते।[१]

विमानावतरणकाले पृथिव्यां यादृशी स्थितिरवलोक्यते तादृशी स्थितिस्तदानीमासीदिति प्रतीयते। पुनश्चानेन स्पष्टं भवति यदिन्द्ररथो विमानरूपो विद्यते। देवा गगनचारिणो भवन्तीति कालिदासेनान्यत्रापि वर्णितम्[२]। विमानस्य कृते पर्यायभूतशब्दो देवरथोऽप्यस्ति।[३] इन्द्ररथोऽपि देवरथो विमानमेव देवयानम्।

कुमारसम्भवे विमानवर्णनम्

महाकविकालिदासस्य कुमारसम्भवमष्टमसर्गं यावदेव तस्य कृतित्वेन स्वीक्रियते। प्रसिद्धटीकाकारेण मल्लिनाथेनापि अष्टमसर्गपर्यन्तमेवास्य टीका कृता। तत्राष्टमसर्गं यावत् कुमारसम्भवे एकस्मिन्नेव स्थले विमानशब्दस्य प्रयोगो विद्यते। द्वितीयसर्गे प्राप्यते यत् पथि विमानानां खिलीभूते तदापातभयात् स्वर्गिभिर्भुवनालोकनप्रीतिर्नानुभूयत इति[४]।

रघुवंशमहाकाव्ये विमानवर्णनम्

रघुवंशे देवानां कृते वैमानिकानामिति शब्दस्य प्रयोगो दृश्यते[५]। विमानैश्चरन्तीति वैमानिकाश्चरन्तीति ढक्प्रत्ययेन निष्पन्ना देवानां कृते प्रयुक्ताः।[६] अनेन प्रतीयते यद् देवा विमानेन स्वेच्छयाऽऽकाशे परिभ्रमन्ति स्म। राज्ञो दिलीपस्येन्द्रलोकगमनमपि रघुवंशमहाकाव्ये वर्णितमस्ति। तत्र महर्षिवशिष्ठो राजानं दिलीपं कथयति—पुरा शक्रं संसेव्य त्वं पृथिवीलोकमागच्छन्नासीः, मार्गे कल्पवृक्षस्याधः स्थितां कामधेनुं त्वं प्रदक्षिणादिकर्मणा साधु न सत्कृतवान्। अतः सा तुभ्यं शापं ददौ—यतस्त्वं मां तिरस्करोष्यतस्तव सन्ततिर्मम सन्ततेराराधनं विना न भविष्यति। तदानीं कामधेन्वा प्रदत्तः स शापस्त्वया तव सारथिना वा न श्रुतो यत आकाशगङ्गाया उत्कटे प्रवाहे मज्जतां दिङ्नागानां महान् कलकल आसीत्[७]। अनेन प्रतीयते यदभिज्ञानशाकुन्तले यो वायोर्मार्गः परिवहनामको वर्णितः, स मार्गस्त्वत्रापि प्राप्यते यत्र राजा दिलीपः शापस्य ध्वनिं न शृणोति।

---

१. अभि.शा. ७/८; २. रघु. ६/१।

३. अम.को. १/१/४८।

४. भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ।। (कुमा. २/४५)

५. रघु. १०/४६; ६. अष्टा. ४/४/८।

७. रघु. १.७५-७८।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रघुवंशस्य पञ्चमे सर्गे रघो रथस्य वर्णनमपि विमानवदेव विद्यते। यथा पवनसहायवतो मेघस्य गतिः सर्वत्र निर्बाधा, तथैव मन्त्राणां प्रोक्षणसामर्थ्याद्रघो रथस्यापि गतिः सागरे पर्वते गगने सर्वत्र प्रतिबन्धरहिता आसीत्[१]। आकाशयानं तु केवलमाकाश एव गच्छति। अत्र वर्णितोऽव्याहतगतियुक्तो रथो मान्त्रिक आकाशयानसदृशः। लङ्कां विजित्य रामः स्वभुजार्जितं पुष्पकविमानं सुग्रीवेण लक्ष्मणेन विभीषणेन च सहाधिरुह्यायोध्यां प्रति प्रतस्थे[२]। रामस्ततः प्रस्थानानन्तरमाकाशं पुष्पकविमानेन प्रविशन् रत्नाकरं वीक्ष्य जायां सीतां प्रावोचत्[३]—पुष्पकविमाने समुपविष्टा वयं विमानवेगाद् मुहूर्तेन पयोधेः कूलं प्राप्ताः[४]। तत्रैव विमानगतिं वर्णयता रामेणोक्तम्—

क्वचित्पथा सञ्चरते सुराणां क्वचिद्घनानां पततां क्वचिच्च।
यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः प्रवर्तते पश्य तथा विमानम्[५] ॥

मनसोऽभिलाषो यथाविधिः प्रवर्तते, तथैव पुष्पकविमानमपि क्वचित्सुराणां पथा क्वचिद्वनानां क्वचित्पक्षिणां पथा च सञ्चरते। रामः सीतां पुनः कथयति—त्वया वातायनलम्बितेन करेण स्पृष्ट उद्भिन्नविद्युद्वलयो घनस्ते द्वितीयमाभरणमिव आमुञ्चति[६]। तस्मिन् विमाने काञ्चनस्य क्षुद्रघण्टिका अपि सन्नद्धा आसन्, येभ्यो मनोहरा ध्वनयो निस्सरन्ति स्म[७]। आकाश एव प्रायेण विमानमार्गो भवति[८]। आकाशादवतरतो विमानस्यापि वर्णनं तत्र प्राप्यते। रामचन्द्रस्य यथावदुक्तवति सति तत् पुष्पकं विमानं तदीयामिच्छामधिदेवतया विदित्वा यदा ज्यातिष्पथोऽवततार तदा भरतानुगामिभिः प्रकृतिभिः सविस्मयमुद्वीक्षितम्[९]। विमानादवतरणकाले स्फटिकरचितसोपानसरणी अपि पृथिवीं यावत् संलग्ना भवति स्म, यया विमानयात्रिणोऽवतरन्ति स्म[१०]। पुष्पकविमानमिदं कामगतियुक्तं पताकया विभूषितमासीत्[११]। कामगतियुक्तं पुष्पकविमानं रावणस्य प्राणैः सह रामेणापहृतम्। अयोध्यायामागमनानन्तरं दिवः पुष्पमिव विमानमिदं पुनः कुबेरारोहणाय राम आदिष्टवान्[१२]। विमानमपि कुबेरं प्रति ययौ। पुरा रावणः कुबेराद् बलपूर्वकं तस्य पुष्पकं विमानं जहारेति पूर्वमेव विवेचितम्।

---

१. रघु.-५.२७; २. तत्रैव-१२.१०४।
३. तत्रैव-१३/१; ४. तत्रैव-१३/१७।
५. तत्रैव-१३/१९; ६. तत्रैव-१३.२९।
७. तत्रैव-१३.३३; ८. तत्रैव-१३.३७।
९. तत्रैव-१३.६८; १०. तत्रैव-१३.६९।
११. तत्रैव-१३.७६; १२. तत्रैव-१४.२०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रघुवंशमहाकाव्यस्य पञ्चदशसर्गे वर्णितमस्ति यद् रामो विप्रपुत्रस्याकालमृत्युं विदित्वा तस्य कारणमन्वेष्टुं वैवस्वतस्यान्तकस्यापि जिगीषया कौबेरं यानं पुष्पकं सस्मार[१]। रघुकुलोद्भवानां रक्षादिभारधारको रामः स्वयं शस्त्रं धृत्वा तत्पुष्पकविमानमध्यास्य[२] वर्णापचारमपनेष्यन् वेगेन निष्कम्पकेतुना पुष्पकविमानेनाकाशे भ्रमन्नारेभे।[३]

उपसंहारः

उपर्युक्तवर्णनेन स्पष्टं भवति यद् भारते विमानस्य प्रचलनं प्राचीनकालादेवासीत्। तदानीं देवसंस्कृतिर्मानवसंस्कृतिर्दानवसंस्कृतिश्च विश्रुताः। देवसंस्कृतिर्भृशमुन्नता तत्रस्था देवाश्च विमानादिसाधनैः सम्पन्ना आसन्। मानवसंस्कृतिरपि विकसिता आसीत्। मानवास्तदा देवानामपि साहाय्यं कुर्वन्ति स्म। देवदानवयुद्धस्य चर्चा वैदिककालादेवोपलभ्यते। कालिदासस्य काव्येष्वपि तयोर्युद्धस्य वर्णनमस्ति, यत्र राजानो देवानां पक्षतो युद्धं कर्तुं गच्छन्ति। अभिज्ञानशाकुन्तलस्य नायको राजा दुष्यन्तः केशिना सह प्रवर्द्धिते युद्धे इन्द्रस्य सहायतां कर्त्तुं तस्य रथमारुह्येन्द्रलोकं गच्छति, तथा तत्र तेन केशिना सह युद्धं करोति। इन्द्ररथोऽयं देवरथो विमानमेव यस्य गतिराकाशेऽप्यासीत्। तेन रथेनैवेन्द्रलोकादाकाशमार्गेण दुष्यन्तो भूलोकमायाति। रघुवंशमहाकाव्ये राजा दिलीपोऽपि देवस्य पक्षतो दानवैः सह युद्धं कर्त्तुमिन्द्रलोकं गच्छति। राज्ञो रघो रथोऽपि विमानसदृशः सर्वत्र गन्तुं समर्थः। राजा रामो रावणेनापहृतं कुबेरस्य पुष्पकविमानं रावणं हत्वा जहार, तथान्ते तस्मै कुबेराय ददौ। ब्राह्मणपुत्रस्याकालमृत्यौ स्वयं रामः कुबेरस्य पुष्पकविमानं सस्मार तथा समागतं विमानमारुह्य कारणमन्वेष्टुमाकाशे भ्रमणञ्चकार। अनेन प्रतीयते यत्तदा देवानां पार्श्वे विमानमासीत्। दानवा उग्रेण तपसा देवैः प्राप्तबलेन देवानपि विजित्य तेषां विमानस्यापहरणं कुर्वन्ति स्म। मानवानां रथविशेषोऽपि विमानसदृशस्तदानीमासीत्। विक्रमोर्वशीये गन्धर्वराजश्चित्ररथो रथेन पृथिवीलोकमवतरति।

कालिदासेन विमानं दृष्टं न वा दृष्टं परं तेन संस्कृतवाङ्मये चित्रितं विमानविज्ञानमेव स्वकाव्येषु विवेचितम्। विमानविषयकं ज्ञानं तत्र तेन प्रतिपादितमिति दिक्।

●

---

१. रघु. १५/४५।
२. तत्रैव-१५/४६; ३. तत्रैव-१५/४८।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काव्यस्य भूमिः

डॉ. ददन-उपाध्यायः
सहायकसम्पादकः, प्रकाशनसंस्थानस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणस्याम्

❀ ❀ ❀

काव्यस्योपादेयता

अपारे काव्यसंसारे कविरेव प्रजापतिः।
यथाऽसौ रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ।। (ध्वन्या., तृ.उ.,पृ. ५५१)

पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तिरेव पुरुषस्य पुरुषार्थता। तस्मै शास्त्राध्ययन-योगसाधन-तपश्चरण-देवताराधन-तन्त्रमन्त्रोपासनादिकानि विविधानि साधनानि शास्त्रेषु प्रथितानि। तत्र वेदादिशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिणतबुद्धीनामेव चतुर्वर्गफलप्राप्तिर्जायते। परमानन्दसन्दोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्यादेव तत्प्राप्तिर्भवति, नास्त्यत्र सन्देहलेशस्यावसरः। अत एव चतुर्दशभाषाविलासिनीभुजङ्गेन महापात्रविश्वनाथेनोक्तं साहित्यदर्पणे—

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ।
काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ।। (सा.द.१.२)

भामहस्तु काव्यात् पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्त्या सह कलासु वैलक्षण्यं कीर्तिः प्रीतिश्च प्राप्यत इति स्वीकरोति। यथा—

धर्मार्थकाममोक्षाणां वैलक्षण्यं कलासु च ।
करोति कीर्तिं प्रीतिं च साधुकाव्यनिषेवणम् ।।

अपरञ्च कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेः धावकादीनामिव धनं मयूरादीनामिव कुष्ठादिमहारोगनिवृत्तिः काव्यश्रवणसमनन्तरमेव ब्रह्मानन्द-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सहोदरानन्दलाभ:, कान्तासम्मितसदुपदेशप्राप्तिश्च भवति। यथा मम्मटाचार्येण काव्यप्रकाशे साधूक्तम्—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ।।

रुद्रटस्तु काव्यं समस्ताभिमतप्रदायकं मन्यते । यथा—

अर्थमनर्थोपशमं शमसममथवा मतं यदेवास्य ।
स्वरचितरुचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कवि: ।।

(काव्याल० १.४)

राजानक: कुन्तकस्तु काव्यं पुरुषार्थचतुष्टयस्य प्राप्तेरधिकमानन्दप्रदायकं स्वीकरोति। यथा—

चतुर्वर्गफलस्वादमप्यतिक्रम्य तद्विदाम् ।
काव्यामृतरसेनान्तश्चमत्कारो वितन्यते ।। (वक्रोक्तिजीवितम्)

इदमेव कारणमस्ति यत् कष्टसाध्ययोगतपश्चर्यादिसाधनानि परित्यज्य काव्यसेवनेन मानवस्य चरमोद्देश्यस्य प्राप्त्यर्थं सहृदयजनानां काव्ये प्रवृत्तिर्भवति। आचार्येण भामहेनोद्घोषितम्—

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुज्यते ।
प्रथमालीढमधव: पिबन्ति कटुभेषजम् ।। (काव्यालङ्कारे-५.३)

राजानकेन कुन्तकेनापि काव्येतरशास्त्रान् कटुकौषधं काव्यञ्चाविवेक-रोगशमनीयं मधुरं भेषजं स्वीकुरुते। यथा—

कटुकौषधवच्छास्त्रमविद्याव्याधिनाशनम् ।
आह्लाद्यमृतवत्काव्यमविवेकगदापहम् ।। (वक्रोक्तिजीवितम्)

मानवजीवने सर्वं समभीप्सितं वस्तु प्राप्तुं शक्यते काव्यात्, अत एव कथितम्—

न स शब्दो न तद्वाच्यं न सा विद्या न सा कला ।
जायते यत्र काव्याङ्गमहो भारो गुरु: कवे: ।।

किमधिकमाचार्यै: काव्यं ब्रह्मरूपेण प्रतिपादितम्। यथा—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यदेतद्वाङ्मयं विश्वमर्थमूर्त्या विवर्तते ।
सोऽस्मि काव्यपुमानम्ब पादौ वन्देय तावकौ ।।

विष्णुपुराणे काव्यं शब्दमूर्तिधरस्य महात्मनो विष्णोरंशः स्वीकृतः। यथा—

काव्यालापाश्च ये केचिद् गीतकान्यखिलानि च ।
शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ।।

काव्यस्योपादेयताग्निपुराणेऽप्युक्तम्—

नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या तत्र सुदुर्लभा ।
कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ।।इति।

'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इत्युक्तिस्तु निकृष्टाश्लीलकाव्यं प्रत्यस्ति, न तूदात्तचरितप्रतिपादकानां काव्यानां कृते। तेषां वर्णनेन तु कलेः पापस्य नाशो भवति। तानि पुण्येन कीर्तनीयानि भवन्ति। यथोक्तम्—

कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कीर्तनं कलिनाशनम् ।।

अन्यच्च—

पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वैदेही पुण्यश्लोको जनार्दनः ।।

अतः काव्यानि सन्तसहृदयजनसेव्यानि भवन्ति। तत्रापि यथैकदेवोपासका देवद्वयोपासका बहुदेवोपासका जना रुचीनां वैचित्र्यादवलोक्यन्ते, तथैव केऽपि काव्यमेकमन्ये काव्यद्वयमितरे च बहुकाव्यं प्रति स्वकीयां श्रद्धामर्पयन्ति। एतादृशीं श्रद्धामेवोररीकृत्य केनापि कथितम्—'मेघे माघे गतं वयः'।

प्रतिपाद्यकाव्यस्य प्रणेतृणा महाकविना श्रीनीलकण्ठदीक्षितेनापि डिण्डिमघोषेनोद्घोष्यते—

हालास्येशितुरीशितुर्यदि सखे! लीलासु शुश्रूषसे
तत्सर्वागमगुप्तमस्य यदि वा तत्त्वं विजिज्ञाससे ।
पारं वाथ दिदृक्षसे यदि परं काव्यागमस्रोतसां
तत्कर्णे कुरु नीलकण्ठमखिनो वाचं शिवैकाश्रयाम् ।।

(शिवली. २२.९९)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

काव्यमल्पपुण्यवान् कथमपि प्राप्तुं न शक्नोति, यतो हि जगन्मङ्गलकर्तुः परमेश्वरस्याङ्गभूतं काव्यम्। तद्यथा—

सव्यं वपुः शब्दमयं पुरारेरर्थात्मकं दक्षिणमामनन्ति ।
अङ्गं जगन्मङ्गलमैश्वरं तदर्हन्ति काव्यं कथमल्पपुण्याः ।।
(शिवली. १.१५)

काव्यकारणता

काव्यस्य कारणताविषये विद्वत्सु मतैक्यं नास्ति। रुद्रटवामन-पण्डितराजजगन्नाथादयः प्रतिभामेव काव्यस्य कारणं स्वीकुर्वन्ति। दण्डी-मम्मट-वाग्भट-पीयूषवर्षादयस्तु प्रतिभाव्युत्पत्त्यभ्यासांश्च काव्यं प्रति कारणं मन्यन्ते। राजशेखरस्तु भिन्नं मतमुपस्थापयति। सामान्यतयाऽऽचार्याणामेषां मतमत्रोपस्थाप्यते।

काव्यकारणविषये दण्डिना प्रोक्तम्—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहु निर्मलम् ।
अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ।।

अर्थात् स्वाभाविकी प्रतिभा, प्रचुरं दोषहीनञ्च शास्त्रश्रवणं, तेन व्युत्पत्तिः, परिपूर्णोऽभ्यासश्च, तेन पौनःपुन्येन काव्यकरणस्याभ्यासः। एते त्रयः काव्यसम्पत्तयः। पुनश्च ते कथयन्ति—यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धिप्रतिभा नैवास्ति, तथापि शास्त्रश्रवणाभ्यासाभ्यां सेविता वाग्देवी सेवकानामुपरि कञ्चिदनुग्रहं करोति। यथा तैरुक्तम्—

न विद्यते यद्यपि पूर्ववासनागुणानुबन्धिप्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ।।

वाग्देवतावतारो मम्मटाचार्योऽपि दण्डिनः कारणतावादमेव स्वीकरोति। तस्य वचनमस्ति—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ।। (का. प्र. १.३)

कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः शक्तिः, लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणान्निपुणता, काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति एतत्त्रितयं तस्य काव्यस्य उद्भवे निर्म्माणे

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

समुल्लासे च हेतुः। हेतुरित्यत्रैकवचनता 'जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थः' इति गौतमसूत्रे पदार्थ इत्यत्रैकवचनता यथा त्रिष्वेव पदशक्यत्वं तथा हेतुरित्यत्रैकवचनेन दण्डचक्रचीवरादिन्यायेन परस्परसापेक्षतया हेतुत्वमिति लभ्यते, न तु तृणारणिमणिन्यायेन व्यस्तानामिति।

अस्मिन् प्रसङ्गे वाग्भटस्याभिप्रायमस्ति—प्रतिभा काव्यस्य कारणम्, व्युत्पत्तिर्भूषणम्, अभ्यासस्तु काव्यरचनायां प्रगतिं करोति। तस्य शब्देनैवावलोकयन्तु सुधियः—

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम्।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्यादि कविसङ्कथा ।।

पीयूषवर्षो जयदेवस्तु पूर्वाचार्याणां मतमनुसरन् कथयति। यथा—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति।
हेतुर्मृदम्बुसम्बद्धा बीजमाला लतामिव ।। (चन्द्रालोके-१.६)

रुद्रटः केवलां शक्तिमेव काव्यस्य कारणं स्वीकरोति, सः शक्तिं विवेचयन् कथयति—

मनसि सदा सुसमाधिनि विस्फुरणमनेकधाभिधेयस्य।
अक्लिष्टानि पदानि च विभान्ति यस्यामसौ शक्तिः ।।

सहजोत्पाद्या च सा द्विधा भवति, उत्पाद्या तु कथञ्चिद् व्युत्पत्त्या जन्यते परया।

वामनोऽपि केवलां प्रतिभामेव कारणं मन्यते। तस्य कथनमस्ति–'कवित्वस्य बीजं प्रतिभानम्। यद् विना काव्यं न निष्पद्यते निष्पन्नं वा हास्यायतनं स्यात्'।

पण्डितराजो जगन्नाथः स्वकीयं मतमुपस्थापयन् कथयति—'तस्य (काव्यस्य) च कारणं कविगता केवला प्रतिभा। सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिः। तस्याश्च हेतुः क्वचिद् देवतामहापुरुषप्रसादादिजन्यमदृष्टम्, क्वचिच्च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासौ'।

राजशेखरोऽपि काव्यमीमांसायां विषयेऽस्मिन् विस्तरेण स्वकीयं मतमुपस्थापितवान्। स तु श्यामदेवस्य मतमुद्घाटयन् कथयति—'काव्यकर्मणि कवेः समाधिः परं व्याप्रियते' इति श्यामदेवः। 'मनस एकाग्रता समाधिः'। समाहितं चित्तमर्थान् पश्यति, उक्तञ्च—

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सारस्वतं किमपि तत्सुमहारहस्यं
यद्गोचरं च विदुषां निपुणैकसेव्यम् ।
तत्सिद्धये परमयं परमोऽभ्युपायो
यच्चेतसो विदितवेद्यविधेः समाधिः ।।

आचार्यो मङ्गलः काव्यतत्त्वस्य सिद्धेश्चरमोपायो विच्छेदेन शीलनात्मकोऽभ्यासः स्वीकरोति। स हि सर्वगामी सर्वत्र निरतिशयं कौशलमाधत्ते। समाधिरान्तरः प्रयत्नो बाह्यस्त्वभ्यासः। तावुभावपि शक्तिमुद्भावयतः। 'सा (शक्तिः) केवलं काव्ये हेतुः' इति यायावरीयः। विप्रसृतिश्च सा प्रतिभाव्युत्पत्तिभ्याम्। शक्तिकर्तृके हि प्रतिभा व्युत्पत्तिकर्मणी। शक्तस्य प्रतिभाति शक्तश्च व्युत्पद्यते। या शब्दग्राममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिहृदयं प्रतिभासयति, सा प्रतिभा। अप्रतिभस्य पदार्थसार्थः परोक्ष इव प्रतिभावतः पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इव। यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते। केचन महाकवयोऽपि देशद्वीपान्तरकथापुरुषाद्यदर्शनेन तत्रत्यां व्यवहृतिं निबध्नन्ति स्म। अनेन प्रकारेण काव्यमीमांसायां काव्यकारणविषये बहुचर्चितवान् राजशेखरः। जिज्ञासवः सुधियस्तत्रैवावलोकयन्तु।

कवेः काव्यस्य च लक्षणम्

'कवेः कर्म काव्यम्' इति व्युत्पत्त्या कविशब्दसिद्धिविषयिणी जिज्ञासा समुत्पद्यते। तत्र शब्दकल्पद्रुमे 'कु शब्दे' इति धातोः 'अच इ' (उणादि-सू. ५७८) इति सूत्रेण 'इ'प्रत्यये कृते कविशब्दस्य व्युत्पत्तिः साधिता। अमरकोशस्य टीकाकारेण भानुजीदीक्षितेन 'कवते श्लोकान् ग्रथते, वर्णयति वा कविः' इति कविशब्दस्य व्युत्पत्तिर्निर्दिष्टा। एकावलीकारेण विद्याधरेण 'कवयति। इति कविः, तस्य कर्म काव्यम्' इति कवेः काव्यस्य च व्युत्पत्तिः कथिता। ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकाकारेण श्रीमदभिनवगुप्तपादाचार्येण 'कवनीयं काव्यम्' इति काव्यस्य निर्वचनं कृतम्। काव्यमीमांसायां श्रीमद्राजशेखरेण 'कवृ वर्णे' धातोः कविशब्दस्य सिद्धिः साधिता। तद्यथा—कविशब्दश्च 'कवृ वर्णे' इत्यस्य धातोः काव्यकर्मणि रूपम्। वाग्देवतावतारः श्रीमम्मटाचार्यः काव्यशब्दार्थमाह—काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म। तेन लोकविलक्षणा चमत्कारबोधजनिका या वर्णना मुखादेः कमलत्वादिरूपेण कथनादि, तत्र निपुणस्य कवेरसाधारणतादृग्वर्णनात्मकं कर्म काव्यं भवति। कर्म च योजनं न तूच्चारणं मौनिपद्ये व्यभिचारात्। अनया रीत्या वस्त्वसाधारणवर्णयिता कविः, तस्य कर्म कृतिर्वा काव्यम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

यद्यपि वैदिके लौकिके च साहित्ये कविशब्दस्य प्रयोगो विभिन्नेष्वर्थेषु दृश्यते। तद्यथा—

कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः। (शुक्लयजु० ४०.८)

इत्यत्र कविशब्दः परमेश्वराय प्रयुक्तः। भागवतमहापुराणे 'आदिकविः' इति प्रयोगो ब्रह्मणः कृतेऽभवत्। 'विद्वान् विपश्चिद् दोषज्ञः .... पण्डितः कविः' (अमर. २.७.५) इत्यत्र शुक्राचार्याय विदुषे च कविशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते। 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः' (गी. ४.१६) इत्यत्र विदुषे कविशब्दः प्रयुक्तः, निर्दिष्टादर्थादतिरिक्तं कविशब्दो वाल्मीकिव्यासयोः कृते प्रयुक्तोऽभवत्। ततः स एव कविशब्दः कालिदास-भास-दण्डी-बाण-हर्षादीनां काव्यनिर्मातॄणां कृते प्रचलितोऽभवत्।

कवेः कृतिरेव काव्यम्। तत्र कविकृतिः शब्दरूपेणार्थरूपेण शब्दार्थोभयरूपेण वा अस्तीति जिज्ञासायां पूर्वाचार्याणां स्वप्रतिभया प्रसूतं काव्यलक्षणमत्र प्रस्तूयते। तत्र प्रथमं 'शब्द एव काव्यम्' इति मत्वा कृतानि चिरन्तनाचार्याणां काव्यलक्षणानि प्रदर्श्यन्ते। तत्राग्निपुराणे—सङ्क्षेपाद् वाक्यमिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली काव्यम्'। काव्यादर्शे दण्डिना—'शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इति काव्यलक्षणं कृतम्। काव्यदीपिकायां कान्तिचन्द्रेण च 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली' इति काव्यलक्षणमभिहितम्। शौद्धोदनिना अलङ्कारशेखरे तद्वृत्तिकारेण केशवमिश्रेण च 'काव्यं रसादिमद्वाक्यं श्रुतं सुखविशेषकृत्' इति। श्रीमता भोजदेवेनापि सरस्वतीकण्ठाभरणे—

निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ।।इति।

पीयूषवर्षेण जयदेवेन चन्द्रालोके—

निर्दोषा लक्षणवती सरीतिगुणभूषिता ।
सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ।। इति।

महापात्रेण विश्वनाथेनापि साहित्यदर्पणे—

'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इति काव्यलक्षणं प्रत्यपादि।

पण्डितराजेन जगन्नाथेन रसगङ्गाधरे—'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इत्येवंप्रकारेण काव्यलक्षणं कृतम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ ये च शब्दे चार्थे चोभयत्र काव्यत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां विवरणं प्रदर्श्यते। तत्र रुद्रटः शब्दार्थौ काव्यं स्वीकरोति। काव्यालङ्कारे वामनेन 'काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते' इति कथितम्। विद्याधरेणैकावल्याम्—'शब्दार्थौ वपुरस्य शब्दार्थवपुस्तावत्काव्यम्' इति। विद्यानाथेन प्रतापरुद्रीये—

गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ ।
गद्यपद्योभयमयं काव्यं काव्यविदो विदुः ।। इति।

अच्युतरायेण साहित्यसारे—

तत्र निर्दोषशब्दार्थगुणवत्त्वे सति स्फुटम् ।
गद्यादिबन्धरूपत्वं काव्यसामान्यलक्षणम् ।। इति।

मम्मटेन काव्यप्रकाशे 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति। न्यायवागीशेनालङ्कारचन्द्रिकायाम्—

गुणालङ्कारसंयुक्तौ शब्दार्थौ रसभावगौ ।
नित्यदोषविनिर्मुक्तौ काव्यमित्यभिधीयते ।।

शब्दार्थयोः साहित्यं काव्यं मन्यमानानामाचार्याणां लक्षणमत्राभिधीयते। तत्र भामहोद्भटानन्दवर्धनाचार्याः 'शब्दार्थौ साहित्यं काव्यम्' इति स्वीकुर्वन्ति। कुन्तकेन वक्रोक्तिजीविते—

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनी ।
वन्दे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी ।। इति।

वाग्भटेन—

साधुशब्दार्थसन्दर्भगुणालङ्कारभूषितः ।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्तये ।। इति।

क्षेमेन्द्रेण कविकण्ठाभरणे—

काव्यं विशिष्टशब्दार्थसाहित्यसदलङ्कृतिः ।। इति।

श्रीमता भोजदेवेन शृङ्गारप्रकाशे 'शब्दार्थयोः साहित्यं काव्यम्' इति स्वीकृतम्। आचार्यमम्मटोऽपि 'तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि'

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

इति काव्यलक्षणं संवदते। तत्र शब्दार्थयोः काव्यत्वप्रयोजकं चमत्कारत्वम्, तत्प्रयोजको गुणोऽलङ्कारो रसश्च। यद्वा गुणादेश्चमत्कारातिशयाधायकत्वात् रसालङ्कारावेव काव्यत्वप्राणभूतचमत्कारप्रयोजकौ। श्रीनीलकण्ठदीक्षितोऽपि 'शब्दार्थौ काव्यं' प्रति स्वकीयां स्वीकृतिमददात्। तद्यथा—

शब्दार्थौ दोषनिर्मुक्तौ सालङ्कारौ गुणोत्तरौ ।
काव्यमातिष्ठमानेभ्यः कविभ्योऽयं कृताञ्जलिः ।। (शिवली. २०.६)

काव्यस्य भेदाः

दृश्यश्रव्यभेदेन काव्यं द्विविधं भवति। तत्र दृश्यमभिनेयं भवति। तद् दृश्यं काव्यं नटे रामादिस्वरूपारोपाद् रूपकमित्युच्यते। यथा विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे प्रोक्तम्—

दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपारोपात्तु रूपकम् ।। (सा.द. ६.१)

रूपकमिदं नाटकादिभेदेन दशधा भवति। रूपकमिव किञ्चिद्विशेषणविशिष्टमुपरूपकमपि चाष्टादशभेदविभक्तं भवति। श्रवणमात्र-गोचरीभूतं काव्यं श्रव्यं कथ्यते। तत्तु गद्यपद्योभयात्मकभेदेन त्रिविधं भवति। तद्यथा साहित्यदर्पणे—

श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा। (सा.द. ६.३१३)

छन्दोबद्धपदं पद्यकाव्यं भवति। तत्तु सप्तविधं प्रोक्तम्—

१. मुक्तकम्, २. सन्दानितकम्, ३. कलापकम्, ४. कुलकम्, ५. युग्मकम्, ६. खण्डकाव्यम्, ७. महाकाव्यञ्चेति। तत्तु साहित्यदर्पणे प्रतिपादितम्—

छन्दोबद्धपदं पद्यं तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।
द्वाभ्यां तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यते ।।
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम्।। (सा.द.६.३१४-३१५)

काव्यस्यैकदेशानुसारि खण्डकाव्यं भवति, यथा— मेघदूतादिः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पुनश्च गद्यकाव्यं कथाख्यायिकाभेदेन द्विधा विभजते। श्रीविश्वनाथो गद्यं मुक्तक-वृत्तगन्धि-उत्कलिकाप्राय-चूर्णकभेदेन चतुर्विधं स्वीकरोति। तद्यथा—

वृत्तगन्धोज्झितं गद्यं मुक्तकं वृत्तगन्धि च।
भवेदुत्कलिकाप्रायं चूर्णकं च चतुर्विधम्।। (सा.द. ६.३३०-३३१)

गद्यपद्यमिश्रितं काव्यं चम्पूनाम्ना व्यवह्रियते। गद्यपद्यमयी राजस्तुति-विरुदनाम्नाभिधीयते। विविधाभिर्भाषाभिर्विनिर्मितं काव्यं करम्भकसंज्ञया ज्ञायते।

महाकाव्यस्य लक्षणम्

छन्दोबद्धपद्यमयं सर्गेण बद्धं महाकाव्यं भवति। तत्र धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंशः क्षत्रियः सुर एको नायको भवति, क्वचिदेकवंशभवाः कुलजा बहवोऽपि भूपा नायका भवन्ति महाकाव्ये। अस्य सुविस्तृतं लक्षणं साहित्यदर्पणे प्रपञ्चितम्। तद्यथा—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।
सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः।।
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहवोऽपि वा।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते।।
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सज्जनाश्रयम्।।
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेकं च फलं भवेत्।
आदौ नमस्क्रियाशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा।।
क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्त्तनम्।।
एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः।
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह।।
नानावृत्तमयः क्वापि सर्गः कश्चन दृश्यते।
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत्।।
सन्ध्यासूर्येन्दुरजनीप्रदोषध्वान्तवासराः।
प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

संयोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ।
रणप्रयाणोपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ।
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायकस्येतरस्य वा ।।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ।।

(सा.द. ६.३१५-३२५)

महाकाव्यस्योद्भवो विकासश्च

संस्कृतसाहित्यजगति महाकाव्यस्योद्भवः कदाप्रभृत्यभूदिति यद्यपि न पार्यते निश्चयेन वक्तुम्, तथापि महाकाव्यस्य प्रथमं स्रोतमृग्वेदे प्राप्तुं शक्यते। तत्र विद्यमाना मन्त्राः कविप्रतिभां प्रति सङ्केतयन्ति; किन्तु काव्यशैल्याः पूर्णो विकासो वैदिककाले नैव मन्तुं शक्यते। ब्राह्मणग्रन्थेषु पुराणकाले सुपर्णाध्यायेऽपि काव्यस्याभा दृष्टिपथमायाति; परन्तु संस्कृतसाहित्ये सर्वप्रथमं महाकाव्यमादिकवेर्वाल्मीके रचितं रामायणमेव। तेन वाल्मीकिर्हि लौकिकसंस्कृतसाहित्यस्यादिकविरादिकाव्यञ्च तस्य रामायणम्। अत एव केनापि कथितम्—

धर्म्यं यशस्यमायुष्यं राज्ञञ्च विजयावहम् ।
आदिकाव्यमिदं चार्षं पुरा वाल्मीकिना कृतम् ।। इति।

अत्र हि सप्तकाण्डानि, प्रतिकाण्डञ्च सर्गेषु विभक्तम्। अत्र हि नायको धीरोदात्तगुणान्वितः सद्वंशक्षत्रियो रामः। तत्र वीरो मुख्यो रसः शृङ्गारादयश्चान्येऽङ्गानि। फलञ्चास्य धर्मः ।

यद्यपि महाभारतेऽपि काव्यात्मकत्वं विलसत्येव, तथापि न तथा तत्र काव्यलक्षणं घटते यथा रामायणे।

एतावेव संस्कृतसाहित्यकाव्यधाराया उद्गमस्रोतसी । ये भास-कालिदास-अश्वघोष-भारवि-माघ-श्रीहर्षादिविभिन्नधारायां विभज्य संस्कृतसाहित्यकाननं चिरकालादेव सिञ्चतः। रामायणस्य सरला स्वाभाविकी च शैली पूर्ववर्त्तिनः कालिदासादीन् महाकवीन् पूर्णतया स्वभासा चमत्करोति। परवर्तिनां कृते महाकाव्यस्यादर्शं प्रस्तौति। यद्यपि रामायणमहाभारतयोरनन्तरं कालिदासं यावत् कस्यापि कवेर्महाकाव्यस्य दर्शनं न भवति, तथापि महर्षिः पाणिनिः

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

(२८००वि.पू.) 'पातालविजयम्', 'जाम्बवतीविजयम्' महाकाव्यद्वयं रचितवानित्युल्लेखः प्राप्यते। महर्षिः पतञ्जलिरपि (१२००वि.पू.) स्वकीये महाभाष्ये काव्यसाहित्येन पूर्णपरिचितः प्रतिभाति। एकतः 'भारत'-नाम्ना काव्येन स्वकीयं परिचयं प्रकटयति, तत्रैवान्यतः 'कंसवधम्', 'बलिबन्धम्' अभिधेययोर्नाटकयोर्निर्देशं करोति। कविकुलगुरोः कालिदासस्य साहित्यकाव्यधारा अजस्रं प्रवहति। अस्मिन्नेव क्रमे श्रीनीलकण्ठदीक्षितप्रणीतं 'शिवलीलार्णवं' नाम महाकाव्यं दृष्टिपथं परिपूतं करोति। अन्येऽपि परश्शतानि काव्यानि संस्कृतसाहित्यजगति निर्मितानि, निर्मीयन्ते चाधुनापीति।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भट्टिस्तस्य काव्यत्वञ्च

श्रीरंजनकुमारपाण्डेयः
शोध-छात्रः
वीर-कुँवरसिंहविश्वविद्यालयस्य
आरा

❀ ❀ ❀

संस्कृतवाङ्मयस्येतिहासे वैयाकरणरूपेण समादृतो भट्टिरस्माकं कविरूपेण समीक्ष्यो वर्तते। भट्टिरचितरावणवधं काव्यत्वस्य दृष्ट्याऽतीव-महत्त्वपूर्णं विद्यते, महाकाव्यस्य च श्रेण्यां स्थानं लभते। रावणवधं महाकाव्यं भट्टिकाव्यमिति रूपेण चर्चितं वर्तते। भट्टिमाश्रित्य विदुषां मध्ये पर्याप्तो विवाद आसीत्। यतः स्वविषये तेनात्मनः कृतिषु विशेषः सङ्केतो न दत्तः; किन्तु स स्वस्मिन् काव्ये स्वाश्रयदातुः श्रीधरसेनस्योल्लेखः कृतवानस्ति—

काव्यमिदं विहितं मया वल्भ्यां श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम्।
कीर्तिरतो भवतान्नृपस्य तस्य क्षेमकरः क्षिपतो यतः प्रजानाम्[१]।।

अनेनेदमपि विदितं भवति यत् श्रीधरसेनो वलभीनरेश आसीत्; किन्तु वल्भ्यां चतुर्णां श्रीधरसेनानामस्तित्वं प्राप्यते। प्रथमस्य श्रीधरसेनस्य कालः ५०२ ख्रीष्टाब्दो विद्यतेऽन्तिमस्य च ६४१ ख्रीष्टाब्दोऽस्ति। श्रीधरसेनस्य द्वितीयस्य ६१० ख्रीष्टाब्दस्य शिलालेखे कस्मैचिद् भट्टिनाम्ने विदुषे किञ्चिद् भूमिदान-मुल्लिखितमस्ति।[२]

निश्चयेनानुमीयते यदयमेव श्रीधरसेनो भट्टेराश्रयदाता प्रशंसकश्चासीत्। यस्य समयः षष्ठशतकस्योत्तरार्द्धः सप्तमशतकस्य चारम्भे मन्यते। अयमेव कालो भट्टिकवेः स्थितिकालोऽवगन्तव्यः।

---

१. रावणवधम्-२२।३५।

२. संस्कृतसाहित्यस्य रूपरेखा—पाण्डेयो व्यासश्च, पृष्ठ-सं.५।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

केचन भट्टेर्वत्सभट्टिना[१] साकं साम्यं दर्शयित्वा भट्टिसम्बन्धिनं विवादं वर्धयन्ते। वी.सी. मजूमदारमहानुभावस्तु मन्दसौराभिलेखस्य रचयितरि वत्सभट्टौ भट्टौ चाभिन्नतां स्वीकृतवानस्ति; किन्त्विदमुचितं न प्रतीयते, यतो भट्टिरेकः प्रख्यातो वैयाकरण आसीत्, अभिलेखे च व्याकरणसम्बन्धिन्यः कतिपया अशुद्धयो विद्यन्ते। वैयाकरणेन भट्टिना नैतच्छक्यम्[२]। भट्टेर्भर्तृहरेश्चोभयोर्नाम्नोरत्यधिकं साम्यं दृष्ट्वा केचिद्विद्वांसो द्वावेवैकं पुरुषं स्वीकुर्वन्ति। तेषां मतमस्ति यद् भट्टिर्भर्तृहरेरेवापरं नामाऽऽसीत्। भर्तृहरेरेव प्राकृतं रूपं भट्टिरस्ति। उभावेव वैयाकरणावास्ताम्। उभयोर्जीवनकालेऽपि समता विद्यते। इत्सिगस्यानुसारेण भर्तृहरेर्मृत्युः ६४० खीष्टाब्दे प्रायो निर्णीयते। इत्थमुभयोर्नाम्नि काले च साम्यं विदुषामेतं विचारं पुष्णाति यद् भट्टिकाव्यस्य रचयिता कविर्भट्टिर्भतृहरेर्भिन्नो नासीत्, किन्त्वेवं प्रतीयते यदुभयोरभिन्नतां स्वीकुर्वन्तो विद्वांसस्तयोः साम्यमेव द्रष्टुं प्रयत्नवन्तो न तु वैषम्यम्। यद्युभयोर्व्यक्तिनिष्ठस्य जीवनस्य विविधपक्षाणां कयाचिद्गहनया दृष्ट्याऽध्ययनं कुर्याच्चेदुभयोर्नाम्नैव साम्यं दृश्यते, शेषं केवलं वैषम्यमेवावलोक्यते। भर्तृहरिः क्षत्रिय आसीत् किन्तु भट्टिर्ब्राह्मणः। प्रथमस्य सम्बन्धो मध्यभारते नासीत्; किन्तु द्वितीयस्य वल्लभीराज्यपरिवारेण। भर्तृहरिर्यद्यपि हरिहरयोर्भेदं न मनुते स्म, तथापि विष्णोरपेक्षया शिवे तस्याधिका निष्ठाऽऽसीत्। भर्तृहरिः शैवः, किन्तु भट्टिः परमनिष्ठावान् वैष्णव आसीत्। उभयोः कृतीनां परिशीलनेन सुस्पष्टं भवति यत् ताः कृतयो नैकस्य कवेर्बुद्धेर्विलासाः। भर्त्तृहरेस्तुलनायां भट्टिर्व्याकरणशास्त्रस्य मर्मज्ञो विद्वानासीत्। स वैयाकरणस्त्वासीदेव कविरप्यासीत्। शब्दसम्पत्तौ तस्य पूर्णाधिपत्यमासीत्। तस्य भट्टिकाव्यं व्याकरणस्यापि विशिष्टो ग्रन्थोऽस्ति। केवलं भट्टिकाव्यमधीत्यैव कश्चिद् व्याकरणस्य यथेष्टं ज्ञानं प्राप्तुमर्हति; किन्तु 'सुभाषितत्रिशती' इत्यस्य विषये नेत्थं कथयितुं पार्यते। तद्भाषारूपं नास्ति व्यवस्थितम्। शब्दयोजना क्वचिद्भारस्वरूपा लक्ष्यते। कालगतसाम्यकथनमपि न प्रामाणिकम्। यत इत्सिङ्गानुसारेण ६५० खीष्टाब्दे मृत्योः कथनं न प्रमाणसम्मतम्। अतो

१. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः-भाग १, सेठ-कन्हैयालालपोद्दारः, पृ.१०६ (१९६८)।
२. संस्कृतसाहित्यस्येतिहासः — डॉ. शर्मा सिंहलश्च, पृ.३९।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

द्वावभिन्नावास्तामिति न सन्देहलेशः[१]। डॉ. हाल्ट्समहोदयेनासां युक्तीनां सम्यग् रूपेण विवेचनं विहितम्[२]। केषाञ्चिदितिहासकाराणां मान्यता विद्यते यत् कविर्भट्टिर्द्वितीयस्य वल्लभीनरेशस्य राजकुमाराणां गुरुरासीत्, स चैतेषां राजकुमाराणां शिक्षणाय कमनीयायां काव्यमय्यां भाषायामस्य व्याकरणपरकस्य महाकाव्यस्य रचनां कृतवानासीत्[३]।

अस्मिन् भट्टिकाव्ये द्वाविंशतिः सर्गाः १६२४ श्लोकाः सन्ति। काव्येऽस्मिन् रामस्य जन्मना आरम्भ राज्याभिषेकं यावत् कथास्ति। इत्थमिदं काव्यं रामायणकथामनुसृत्य रचितं विद्यते। अस्य महाकाव्यस्य रचनाया मुख्यं लक्ष्यं रामकथावर्णनेन सार्धं व्याकरणस्य जटिलनियमानामुदाहरणस्य प्रस्तुतीकरणं विद्यते। वैयाकरणानां कृते काव्यमिदं दीपकतुल्यमस्ति किन्त्ववैयाकरणानां कृते नेत्रहीनस्य हस्ते दर्पण इव—

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।
हस्तादर्श इवान्धानां भवेद्व्याकरणादृते[४] ।।

काव्यमिदं प्रकीर्णकाण्डम्, अधिकारकाण्डम्, प्रसन्नकाण्डम्, तिङन्तकाण्डञ्चेति चतुर्षु भागेषु विभक्तं कर्तुं शक्यते। प्रकीर्णकाण्डे प्रथमसर्गादारभ्य पञ्चमसर्गं यावदित्यस्य कथा समाविष्टा वर्तते। काण्डेऽस्मिन् रामजन्मतः सीताहरणं यावत् कथा कथिताऽस्ति। व्याकरणस्य दृष्ट्याऽत्र कृत्प्रत्ययानां दर्शनं भवति। अधिकारकाण्डे षष्ठसर्गान्नवम-सर्गपर्यन्तं चत्वारः सर्गाः समाविष्टाः सन्ति। अस्मिन् बालिवधराज्याभिषेकादि-घटना वर्णिताः सन्ति। अस्मिन् लुङ्-कृत्-षत्व-कारक-आत्मने-पदादीनां वर्णनं विद्यते। प्रसन्नकाण्डे दशमसर्गात् त्रयोदशसर्गपर्यन्तं चत्वारः सर्गाः सम्मिलताः सन्ति। काण्डेऽस्मिन् सीताभिज्ञानदर्शनविभीषणागमनसेतु-बन्धादीनां घटनानां माध्यमेन शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणां च माधुर्यं दरीदृश्यते।

---

१. नीतिशतकम्—कृष्णचन्द्रशुक्लः, पृ. १०।
२. एपिग्राफिका इण्डिका, पृ. १२।
३. संस्कृतकविदर्शनम्—डॉ. व्यासः, पृ. १४२।
४. रावणवधम्-२२।२३।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तिङन्तकाण्डे चतुर्दशसर्गाद्द्वाविंशतिसर्गपर्यन्तं नवसर्गाः समाविष्टाः। काण्डेऽस्मिन् रावणवधरामराज्याभिषेकादीनां घटनानां माध्यमेन लिट्-लृट्-लङ्-लट्-लोटादि-लकाराणां प्रयोगो दर्शितः।

भट्टेः काव्यमिदं शास्त्रकाव्यं मन्यते। काव्यत्वस्य दृष्ट्येदं सफलं पूर्णञ्चास्ति। भट्टिना काव्यस्य विविधानि तत्त्वानि यथास्थानं कलात्मकतया प्रयुक्तानि सन्ति। तेनालङ्काराणां प्रचुराः प्रयोगाः कृताः। शब्दालङ्काराणामर्थालङ्काराणाञ्च समुचितः प्रयोगः काव्येऽस्मिन् परिलक्ष्यते। यमकालङ्कारस्यैकः सुन्दरः प्रयोगो द्रष्टव्यः—

न गजा न गजा दयिता विगतं विगतं ललितं ललितम्।
प्रमदा प्रमदा महता महता मरणं मरणं समयात् समयात्[१]।।

'एकावली' इत्यभिधेयस्यार्थालङ्कारस्यैकमुदाहरणं निम्ने पद्ये दर्शनीयम्—

निशातुषारैर्नयनाम्बुकल्पैः पत्रान्तपर्यागलदच्छबिन्दुः।
उपारुरोदेव नदत्पतङ्गः कुमुद्वतीं तीरतरुर्दिनादैः।।

अस्य काव्यस्याङ्गीरसो वीरोऽस्ति; किन्तु वीररसातिरिक्तानां रसानामपि साफल्येन समायोजनं भट्टिना कृतम्। भट्टिना सम्भोगशृङ्गारस्यैकं प्रकृष्टमुदाहरणं प्रस्तुतीकुर्वन् लिखितमस्ति—

स्रस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताऽपः स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः।
अशेषनष्टप्रतिभापटुत्वो गाढोपगूढो दयितैर्जनोऽभूत् ।।

भट्टेरुक्तिवैचित्र्यमतीवमनोहारि विद्यते। अनेनोक्तिवैचित्र्येण तस्य वाणीप्रकर्षः सूचितो भवति। समुद्रमुल्लङ्घ्य लङ्कां गतेषु वानरेषु तेषु महती प्रसन्नता जाता। कपीनां स्फालनं कूर्दनञ्च कविना लिट्-लकारस्य क्रियापदैः सह विहितम्—

भ्रेमुर्ववल्गुर्ननृतुर्जजक्षुर्जगुः समुत्पुप्लुविरे निषेदुः।
आस्फोटयाञ्चक्रुरभिप्रणेदुः रेजुः ननन्दुर्विययुः समीयुः ।।

---

१. रावणवधम्-१०।९।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भट्टिनाऽधिकतया लघूनां छन्दसामेव प्रयोगः कृतः। अनुष्टुपार्या-पुष्पिताग्रोपजातयस्तस्य प्रियाणि छन्दांसि सन्ति। एतदतिरिक्तेषु छन्दःसु प्रहर्षिणी-मालिनी-वंशस्थ-पृथ्वी-रुचिरा-मन्दाक्रान्तादीनां छन्दसां प्रयोगोऽपि तेन विहितः।

भट्टेरिदं काव्यं क्लिष्टकाव्यानां श्रेण्यां स्थानं लभते। व्याकरणस्य प्रयोगाणामलङ्काराणाञ्च कारणेन काव्यस्य जटिलता पराकाष्ठां प्राप्नोति। वस्तुतो भट्टिर्गुणस्य कविरासीत्। भारवेः कालादेव काव्यस्य कथानकस्य लघुत्व-मलङ्कारस्य प्राचुर्यञ्च वर्धमानं परिलक्ष्यते। भट्टिर्भारवेरलङ्कारप्रियतामनुकृत्य स्वकाव्यमलङ्कृत्य च पाण्डित्यप्रदर्शनस्य प्रयत्नं कृतवान्। सन्दर्भेऽस्मिन् महाकविकालिदासादारभ्य भट्टिं यावत् काव्यपरम्पराणां वैशिष्ट्यं वैविध्यञ्च निरूप्य डॉ.व्यासमहोदयो लिखितवानस्ति—'भारवौ कालिदासोत्तरकाव्यस्य पाण्डित्य-प्रदर्शनस्य प्रवृत्तेः कलात्मकसौष्ठवस्य चैकः पक्षो दृश्यते चेत्, भट्टावन्यः पक्षः। भारविर्मूलतः कविरस्ति यः स्वकवितां विदुषामभिरुचेरनुरूपं सज्जीकृत्योपस्थितां करोति, भट्टिर्मूलतो वैयाकरणोऽलङ्कारशास्त्री च यो व्याकरणस्यालङ्कारशास्त्रस्य सिद्धान्तान् सुकुमारमतिराजकुमाराणां व्युत्पत्तिलाभाय भाविकाव्यपथपथिकानाञ्च कृते काव्यमार्गमिषेण निबध्नाति। भारवेर्भट्टेश्च काव्यानां लक्ष्यं पृथक् पृथग् अस्ति। एतयोर्लक्ष्ये सैव भिन्नता वर्तते या विभिन्नता कालिदासाश्वघोषयोर्वर्तते। कालिदासो रसवादी कविरस्ति चेद् भारविः कलावादी; अश्वघोषो दार्शनिकोपदेशवादी कविरस्ति चेद् भट्टिर्व्याकरणो-पदेशवादी।[२]

केचनाऽऽलोचका भट्टौ कृत्रिमताया आडम्बरस्याक्षेपं कुर्वन्ति; किन्तु, तस्य काव्यस्य प्रयोजनविशेषं मनसि निधाय नेदं कथनमनुचितं भविष्यति यत्तस्मिन् वास्तविकानां काव्यगुणानां न्यूनता नास्ति। प्रथमं तु तल्लक्ष्यमिदमासीद् यद् व्याकरणस्य जटिलतराणामपि नियमानामुपस्थापनं काव्यमाध्यमेन कथं स्यात्। सर्वजनविदितकथानके मौलिकतायाः सन्निवेशो द्वितीयमुद्देश्यमासीत्। नास्त्यस्ति सन्देहलेशो यदुभयोरुद्देश्ययोरेकेन सह

१. रावणवधम्-२।४।

२. संस्कृतकविदर्शनम्—डॉ.व्यासः, पृ.१४०।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कस्यापि कवेः कृते नितान्तं कठिनं कार्यमस्ति। काठिन्यमिदमनुभूयापि भट्टि-र्द्वाविंशतिसर्गसमन्वितं विपुलकायं महाकाव्यमरचयत्। काव्येऽस्मिन् रोचकतायाः, मधुरतायाः, काव्योचितसरलतायाश्चाभावो नास्ति। प्रभावशालिसंवादः, प्राकृतिकदृश्यानां मनोरमं चित्रम्, प्रौढव्यञ्जनाशैली वस्तुवर्णन-ञ्चोत्कृष्टकोटेरस्ति। काव्येऽस्मिन् वस्तुविन्यासस्य प्रबन्धात्मकप्रौढताया वर्तमानायामपि न्यूनतायां काव्यस्य भाषायां प्रसन्नता प्राञ्जलता च विद्यते[1]। यथा—

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ।। इति।

●

१. संस्कृतसाहित्यस्य रूपरेखा—पाण्डेयो व्यासश्च, पृ. ५२।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

लघु-ग्रन्थमाला
[६२]

पार्वतीमङ्गलम्

प्रणेता सम्पादकश्च
प्रो. पारसनाथद्विवेदी
आचार्योऽध्यक्षश्च, वेदान्तविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये
वाराणसी

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः
वि.सं. २०५८

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भूमिका

लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्मरूपमदोषगुणवच्छब्दार्थोभयलक्षणं सालङ्कारं निरलङ्कारं वा काव्यं श्रव्यदृश्यभेदेन द्विविधं प्रोक्तं काव्यशास्त्रविशारदैः। काव्यस्यापि कान्तासम्मितोपदेशरूपत्वाद् हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिकरत्वाच्च शास्त्रत्वं सिद्धम्। काव्यशास्त्राद्यवेक्षणादित्यादिकाव्यप्रकाशकारकारिकायां काव्यस्य शास्त्रात् पृथगुक्तिर्ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन कान्तासम्मितोपदेशरूपतया प्रभुसम्मितोपदेशरूपेभ्यो वेदपुराणादिभ्यो वैशिष्ट्यप्रकाशायेति वा बोध्यम्। तत्र श्रव्यं श्रोतव्यमात्रम्, दृश्यं दर्शनीयप्रधानम्। श्रव्यकाव्ये श्रवणमात्रेण काव्यार्थसाररसास्वादः। तत्र श्रव्यस्याभिनयोऽवस्थानुकाररूपोऽपेक्ष्यते। दृश्ये पुनः श्रवणासत्त्वेऽपि काव्यार्थस्य दृश्यत्वमभिनेयत्वमपेक्ष्यते। या काव्यार्थस्याभिनेयता सैव तस्य दृश्यता नाम। तत्राभिनयो नाम दृश्यकाव्ये वर्णितानां रामादिनायकादीनां परमार्थभूतावस्थानमनुकारः। अत एव दृश्यं काव्यं रूपस्य नायकादेरारोपाद् नटादावनुकृतत्वाद् रूपकमित्युच्यते। स चाभिनयोऽवस्थानुकाररूप आङ्गिकवाचिकाहार्यसात्त्विकभेदेन चतुर्धा भिन्नः। अङ्गेन हस्तपादादिना निष्पाद्य आङ्गिकः, वाचाभिनयेन निष्पाद्यो वाचिकः। आहरणं धारणं तद्योग्यमाहार्यम्। छत्रचामरमुकुटधनुर्बाणवस्त्रालङ्कारधारणैरवस्थानुकारोऽभिनय आहार्यः। सात्त्विकभावस्वेदरोमाञ्चादिभिर्निष्पाद्यः सात्त्विकः। यथोक्तं दर्पणे—

भवेदभिनयोऽवस्थानुकारः स चतुर्विधः।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा ।। (साहित्यदर्पणे, ६.२)

नाट्यशास्त्रे—

विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः।
शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः।।

चतुर्भिः प्रकारैः सर्वासां दृश्योक्तानामवस्थानामनुकारः समाप्यते। अतोऽभिनयप्रधानं दृश्यं काव्यम्।

दृश्यकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्

समानविषयकं प्रत्यक्षं शाब्दाद् बलवद् भवतीति लोकसिद्धम्। यच्च महाकविभी रामादिलोकोत्तरचरितं शब्देन वर्णितं यदि आङ्गिकादिचतुर्विधाभिनयेन

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

स्वात्मनि आरोप्य नटादिः चिराभ्यासपाटवादिभिः प्रदर्शयति तच्चमत्कारातिशय-मावहति। काव्यार्थस्य सम्यक् प्रतिपत्तिर्भवति। श्रव्ये काव्ये श्रवणमात्रात् तत्तदुपवर्णितविभावाद्याकाराकारितमनोवृत्त्युल्लासमात्रं भवति, तेन च स्वात्माभिन्ना-नन्दरसास्वादो जायते। दृश्ये पुनः उक्तचतुर्विधप्रकाराभिनयेनारोपितदुष्यन्तत्वादिभि-र्नटादिभिरुपनीतविभावाद्याकारचित्तवृत्तिभिर्बहिर्निःसृतै रसोदयोऽक्लेशेन सुतरां भवति। एवं नटादिकौशलाद् अभिनयवैशारद्यात् कौतुकातिशयावहत्वात् प्रत्यक्षविषयत्वाच्चास्ति दृश्यकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्। न च नटादौ प्रावीण्यभाञ्जि रामादिविषयकविज्ञानस्याहार्यारोपरूपत्वाद् अनाहार्यारोपरूपत्वाद् वा परमार्थत्वा-सहभावाद् भ्रमविज्ञानेन जायमाने रसे भावे वा तदाभासत्वमेवेति काव्यम्। नटादौ रामत्वादिभावविज्ञानरूपभ्रमत्वाभावाद् उत्तरकालेऽबाधात्। तादृशविज्ञानस्य प्रमाऽप्रमाकोटिबहिर्भावात्। किञ्च नटाद्युपस्थापितानां विभावादीनां रत्यादिस्थायि-भावास्वाद्ययोग्यतापादकानां विगलितप्रमातृसम्बन्धविशेषत्वात् सामान्येनोपस्थितानां विलक्षणानां भ्रमप्रमोभयकोटिविलक्षणलोकोत्तरविज्ञानविषयत्वं न विरुध्यते। उपपादितञ्चैतत् काव्यप्रकाशादौ तत्रैव विस्तरतो द्रष्टव्यम्।

किञ्च परोक्षविज्ञानाद् प्रत्यक्षविज्ञानं चमत्कारातिशयकारीति लोकप्रतीतिः। न हि अभिनायके नटादावपि नटत्वबुद्धिः। न चोपस्थापितविभावादौ स्वत्वपरत्वौदासीन्यबुद्धिः। न च रसानुभवो भ्रमः प्रमा वा। न वा सविकल्पो निर्विकल्पो वा। तस्माल्लोकोत्तरसामग्रीसचिवः स्थायी आस्थाय्यतां नीतो रसो भवति। स च दृश्येऽधिकचमत्कारी। चमत्कारस्यैव रससारत्वम्। उक्तञ्च—'रसे सारः चमत्कारः'। अतो दृश्यं श्रव्यमतिशय्य वर्तते।

दृश्यकाव्यभेदाः

तच्च दृश्यं रूपकापरपर्यायं दशविधं शास्त्रकारैर्वर्णितम्, यथोक्तं दर्पणे—

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश।

किञ्चाष्टादशोपरूपकाण्यपि शास्त्रे वर्णितानि सन्ति, तत्रैव— .

नाटिका त्रोटकं गोष्ठी सट्टकं नाट्यरासकम्।
प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानि प्रेङ्खणं रासकं तथा।।
संलापकं श्रीगदितं शिल्पकञ्च विलासिका।
दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः।
विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्।।

एतेषां सर्वेषामेव प्रकरणादारभ्य भाणिकापर्यन्तानां दृश्यकाव्यानां सामान्येन विशेषं विना लक्षणं नाटकवदेव बोध्यम्। विस्तरभयादेतेषां सर्वेषां विशेषलक्षणानि भेदाश्चात्र नोच्यन्ते।

नाटकलक्षणम्

प्रकृतं पार्वतीमङ्गलं नाम नाटकं श्रीशिवरात्रिमहोत्सवेऽभिनयाय प्रकाशितं श्रीविश्वनाथविषयकरतिभावप्रधानम्। इदं सहृदयानां भक्तानां मनोविनोदाय श्रीसाम्ब-शिवप्रीत्यर्थं स्वमनस्तोषाय च। तत्र—

नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम्।
विलासर्ह्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः।।

सुखदुःखसमुद्भूतिर्नानारसनिरन्तरम्।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः।।

प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान्।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः।।

एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्यो निर्बहणेऽद्भुतः।।

चत्वारः पञ्च वा मुख्याः कार्यव्यापृतपूरुषाः।
गोपुच्छाग्रसमाग्रं तु बन्धनं तस्य कीर्तितम्।। (सा.द. ६)

श्रीशिवदिव्यनायकं श्रीपार्वतीदिव्यनायिकं ख्यातवृत्तं पञ्चसन्धिसहितं ऐश्वर्यादिगुणसुखदुःखसमुद्भूतिनानारसभावभरितं पञ्चभिरङ्कैः क्रोडीकृतं भक्तिरसाङ्गिकं शोभनबन्धं पार्वतीमङ्गलं नाटकमेवेदम्।

प्रस्तावकः

तत्र पूर्वरङ्गप्रसङ्गे नान्दीपाठो देवी-सतीत्यादिभिर्द्वादशपादैः कृतः। तत्-स्वरूपमुक्तं दर्पणे—

आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यस्मात् प्रयुज्यते।
देवद्विजनृपादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

माङ्गल्यशङ्खचन्द्राब्जकोककैरवशंसिनी।
पादैर्युक्ता द्वादशभिरष्टाभिर्वा पदैरुत।।

नटपारिपार्श्विकयोः प्रस्तुताक्षेपिभिः शिवसतीमाहात्म्यवर्णनैः प्रस्तावना क्रियते। सा प्रस्तावना आमुखापरपर्याया कथोद्घातनाम्ना शास्त्रे प्रसिद्धा। यथोक्तम्—

सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा।
भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः स उच्यते।। (सा.द.६.३५)

पञ्चविधलक्षणलक्षिताः प्रस्तावना वर्णिताः सन्ति।

उद्घातकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा।
प्रवर्तकावलगिते पञ्च प्रस्तावनाभिदाः।। (सा.द.६.३३)

प्रथमं प्रवेष्टुः पात्रस्याभिप्रेतार्थे स्थापकस्य सूत्रधारादेरभिप्रेतार्थे उद्घाट्यतेऽन्तर्लीयतेत्युद्घातको नाम प्रस्तावना उच्यते। नटाद्युक्तपदानि अन्यार्थान्यपि स्वाभिलषितार्थे संयोज्य यत्र पात्रप्रवेशः सा उक्ता प्रस्तावनेति भावः। यत्र च सूत्रधारवाक्यं वा तदर्थं वा यथाश्रुतं न त्वन्यर्थे प्रयुक्तं नीतं वा आदाय पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः।

यद्येकस्मिन् प्रयोगे सम्प्राप्तेऽन्यप्रयोगः प्रयुज्यते तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रयोगातिशय उच्यते। यदि सूत्रधारः कालादिमाश्रित्य वर्ण्यते तेन पात्रप्रवेशश्चेत् प्रवेशक उच्यते। यदि चैकस्मिन् विषये एकस्योपमेयस्य समावेशाद् उपमानभूतस्य पात्रस्य प्रवेशश्चेदवलगितं नाम प्रस्तावनोच्यते।

वस्तु

इतिवृत्तं वस्तु, अत्र नाटके शिवपार्वतीविवाहः प्रधानं तदेवाधिकारिकं प्रासङ्गिकं तु कामविजयादि। अधिकारिवस्तुसिद्ध्यर्थमेवान्यत् पताकाप्रकरीस्थानीयं प्रासङ्गिकं वृत्तं योजितम्।

तत्र रामविरहादिवर्णनं प्रकरीवृत्तं दक्षविद्वेषवर्णनञ्च ततो व्यापित्वात् पताकारूपं द्रष्टव्यम्।

अर्थोपक्षेपाय च विष्कम्भको योजितः, तल्लक्षणं यथा—

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अत्र नाटके द्वितीयाङ्कादौ योजितः। तथाङ्कद्वयान्तर्निवेश्यः प्रवेशकोऽपि चतुर्थेऽङ्के शृङ्गिभृङ्गिसंवादरूपेण निवेशितः। अस्मिन्नाटकेऽर्थप्रकृतयोऽपि यथासम्भवं योजिताः सन्ति। अर्थप्रकृतयो नाट्यवस्तुनः स्वभावभूताः पञ्च भवन्ति—

बीजं बिन्दु पताका च प्रकरी कार्यमेव च।
अर्थप्रकृतयः पञ्च ज्ञात्वा योज्या यथाविधि।।

अत्र नाटके पार्वत्यधिगतिः फलम्, तस्य बीजं प्रथमाङ्क एव सूत्रधारवाक्ये निक्षिप्तमस्ति—भूयाद् गिरीन्द्रतनयावर एष नित्य इत्यादिरूपे। एवम्—

मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः।
इति पञ्चास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते ।।

इत्यादिदर्पणवाक्यैरुक्ता मुखप्रतिमुखादिसन्धयोऽपि क्रमशो योजिताः सन्ति। अन्तिमेऽङ्के निर्बहणसन्धौ शिवविवाहे भूतपिशाचलीलाऽपि अद्भुतरसोल्लसिका योजिताऽस्ति।

कार्यस्य फलस्य पञ्चावस्था आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमरूपा अपि यथायथं सुयोजिताः सन्तीति सुधीभिराकलनीयमेतत्। अन्ते च भरतवाक्येन नाटकमिदं परिपूर्णतां प्राप्तम्।

नायकः

अत्र नाटके भगवान् महेश्वर एव नेता, नेत्री च भवानीति सुविदितम्।

रसः

अत्र शिवपार्वतीविषयको भाव एव प्राधान्येन भ्राजते। भावप्रधानमेव नाटकमिदं भक्तिप्रवणताकरमिति महदुपकारकं लोकानाम्। नातिसङ्क्षिप्तं नातिविस्तृतं भक्तिभावसमन्वितं नाटकमिदं संसाराग्निपरितप्तानां जनानां कृतेऽमृतसेकमिवाभाति। नानाव्यापारव्यस्ते युगेऽस्मिन् लघुनाटकानामेतादृशानामस्ति महानुपयोग इति लोकदृष्ट्याप्यस्य महत्त्वमतिरोहितम्।

एवं स्वलघुमत्योपस्थापितमिदं सहृदयानां गुणग्राहिणां यदि किञ्चिदप्युपकारं करोति, तदास्योपस्थापनसाफल्यं मन्ये। तदत्र दोषान् परिहृत्य सज्जनाः क्षमावन्तः सुधियस्तृप्तिमुपगच्छन्त्विति साभिलाषो भक्त्या श्रद्धया चेदं पुष्पोपहाररूपं भवानीविश्वनाथयोश्चरणारविन्देषु समर्पयन् सन्तुष्यामीति।

अथ च दृश्यरूपमिमं ग्रन्थं प्रस्तुवन् कृतज्ञोऽहमुपकारिणां महानुभावानां मान्यमान्यानां कृतज्ञतां प्रकटयामि। तत्र प्रथमं महामान्यानां सरल-

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हृदयानामगाधपाण्डित्यपूर्णानां वेदान्तशास्त्रपयोधिपारदृश्वनां कुलपतिपदभाजां **प्रो. राममूर्तिशर्मणां** कुलपतित्वे तदुपकारित्वे चेदं काव्यं प्रकाशतामगमदिति तान् प्रति कृतज्ञतां हार्दिकीं प्रकटयन् भूयो भूयः प्रणमामि। अथ च प्रकाशननिदेशकानां नानाविधमहत्त्वशालिग्रन्थप्रकाशनतत्पराणां स्वभावत एवोपकारपराणां **डॉ. हरिश्चन्द्रमणित्रिपाठिवर्याणा**मुपकारं स्मारं स्मारं कृतज्ञतामावहामि।

अतः परं सहायकसम्पादकानां सरलचित्तानां **डॉ. ददनउपाध्यायानां** कार्यकलां प्रशंसन् चाशीराशिभिरभिनन्दामि। ततः परमीक्ष्यशोधकानां **डॉ. हरिवंशकुमारपाण्डेयाना**मुपकारमावहन् तेषामभ्युदयार्थं चिरायुष्यार्थञ्च भगवन्तं प्रार्थयमान आशीर्वचोभिस्तमभिनन्दामि। श्रीजीकम्प्यूटरप्रिण्टर्स-सञ्चालकानां **श्रीअनूपकुमारनागर**महोदयानां कृतज्ञतां प्रकटयन् आशीर्वादाम् प्रददामि, तैर्महता श्रमेणास्य काव्यस्य सुस्पष्टं सुन्दरं मुद्रणं विधाय महोपकारः कृतः।

अन्ते चेमं ग्रन्थं सश्रद्धया सभक्त्या श्रीसिद्धिदात्री-जैगीषव्येश्वरमहादेवयोर्भवानीविश्वनाथस्वरूपयोः श्रीचरणकमलेषु प्रणतिपरम्परापूर्वकं समर्पयन् विद्वद्भ्यः प्रणामाञ्जलिं विधाय ग्रन्थलेखेषु त्रुटिक्षमार्थं सर्वान् प्रार्थयमानो विरमामि।

वाराणसी
वसन्तपञ्चमी,
२०५८ विक्रमाब्दः

विदुषां वशंवदः
पारसनाथद्विवेदी
आचार्योऽध्यक्षश्च, वेदान्तविभागस्य
सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पात्र-परिचयः

पुरुषपात्राणि

१. सूत्रधारः	प्रधानो नटः
२. नटः	प्रधाननटस्य सहायकः
३. शिवः	भगवान् शङ्करः
४. रामः	दशरथनन्दनः
५. लक्ष्मणः	रामस्यानुजः
६. नन्दिकेश्वरः	शिवस्य गणेश्वरः
७. गणः	शिवस्य दूतः
८. वीरभद्रः	शिवस्य दूतः
९. दक्षः	सत्याः पिता दक्षप्रजापतिः
१०. भृगुः	दक्षस्य गुरुः
११. शृङ्गी	शिवस्य गणेश्वरः
१२. भृङ्गी	शिवस्य गणः
१३. नारदः	देवर्षिः
१४. हिमाचलः	पर्वतराजः, उमायाः पिता
१५. इन्द्रः	देवानां राजा
१६. कामः	कामदेवः
१७. ब्रह्मा	सृष्टिकर्ता देवः
१८. ब्रह्मचारी	वटुवेषधारी शिवः
१९. विष्णुः	पालनकर्ता देवः

स्त्रीपात्राणि

१. सती	भवस्य पत्नी, दक्षपुत्री
२. अपराजिता	सत्याः सखी
३. मेना	हिमाचलस्य पत्नी, उमायाः माता
४. उमा	पार्वत्यपरनाम्नी हिमाचलस्य कन्या

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

आचार्यश्रीपारसनाथद्विवेदिविरचितं

पार्वतीमङ्गलम्

अथ प्रथमोऽङ्कः

नान्दीपाठः :

देवी सती शिवमयी करुणैकमूर्त्ति-
नित्या हिमाद्रितनया भवमाश्रिता या ।
कल्पद्रुमाधिगतकल्पलतेव भाति
भूयाच्छिवाय भवतां भजतां सदा सा ।।१।।

पुष्पाञ्जलिः प्रणतभक्तजनार्थकल्पा
विश्वेश्वरं भगवती शिवमर्चयन्ती ।
प्रोद्भिन्नकञ्जनिचयैरुदयाचलार्कं
पूर्वा विभाति वररागवतीव सन्ध्या ।।२।।

सौभाग्यमङ्गलकरी ललिताङ्गशोभा-
भासा गिरीशवरराजगृहे भ्रमन्ती ।
लक्ष्मीरिवास्तु नवविग्रहबालरूपा
भूयः प्रदीपकलिकेव तमोपहा वः ।।३।।

(नान्द्यन्ते सूत्रधारः)

सूत्रधारः : (प्रविश्य, परितो विलोक्य) अये! कथं समवेता एव आर्या-स्तत्रभवन्तः पारिषदाः। महान् प्रमोदः, तद् यावन्नागच्छति मम सखा तावदार्यमिश्रान् भवतो विज्ञापयामि—

अस्ति खलु सिद्धपरम्परापरिपूतो विविधविद्याविधानबन्धुरो विबुधवाग्वैभव-विभूषितो गाजीपुरमण्डलान्तर्गतः सिद्धपीठो 'हथियाराम' इति विख्यातो मठो नाम। तत्र बहवो महात्मानः सिद्धास्तपोधनाः सुचरिता यतयो बभूवुः। तेषां सिद्धानां सिद्धासनपरम्परायां तपोमूर्त्तयोऽधिगताखिलवेदवेदाङ्गा अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तानुरक्ताः श्रीविश्वनाथचरणैकभक्ता ब्रह्मनिष्ठाः सकलसंन्यासिमण्डलमहामण्डलेश्वराः

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रीकाशीस्थश्रीविश्वनाथगुरुकुलसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षाः श्रीपावाहारिबालकृष्ण-यतिमहाराजाः सम्प्रति प्रतिष्ठिताधिष्ठिता राजन्ते विद्यार्थिवृन्दकल्पद्रुमाः। तैरादिष्टा वयं भवतां मनोविनोदाय। श्रीकाशीस्थहथियाराममठसम्बद्धश्रीजैगीशव्येश्वर-(जागेश्वर)मठे सद्यः सर्वकामदस्य जैगीशव्यमहर्षिस्थापितस्य सर्वसिद्धिप्रदस्य सिद्धिदात्रीजगदम्बाभवानीसहितस्य श्रीजैगीशव्येश्वरमहादेवस्य परमपूजकैर्वीतरागैः श्रीस्वामिशिवानन्दैरनुज्ञाताश्च तदद्य शिवरात्रिमहोत्सवे युक्तो भवतां समवायः। मनोविनोदश्च मधुरया गिरा भवतीति मन्यामहे। यतः—

वाणी महाकविगिरेः प्रभवा पवित्रा
मन्दाकिनीव मधुरा सरसा सुशीता ।
तप्तान् सुतर्पयति संसृतिशोकमग्नान्
स्वेनामृतेन सकलान् भुवनत्रयेऽपि ।।४।।

नटः : (प्रविश्य) साधु! साधु! एवमेतत् कः सन्देहः।

श्रेयस्करी श्रुतपदा भवतापहीना
कान्ता हिता रुचिरवर्णभृता प्रसन्ना ।
दिव्यार्थबोधललिता सुकविप्रयुक्ता
वागेव रञ्जयति संजयतीह लोके ।।५।।

सूत्रधारः : अहो! सत्यम् उच्यते।

मारिष! कथय अस्माकं कलादर्शनोत्सुकानां सहृदयानां सामाजिकानां विनोदाय किं युष्माभिरनुष्ठितम्।

नटः : भाव! विदितमेतद् भवतां यदद्य अस्माभिः सर्वैः कुशीलवैः "पार्वतीमङ्गलम्" नाम नाटकमभिनेतव्यमिति।

सूत्रधारः : सुष्ठु स्मारितोऽस्मि। तच्चाभिनवं नाटकं श्रीभवानीजैगीशव्येश्वर-महादेवचरणारविन्दमकरन्दरजोलुब्धेन तत्कृपैकभाजनेन पदवाक्यप्रमाण-पारावारपारीणब्रह्मविद्वरिष्ठपण्डितश्रीदेवस्वरूपमिश्रशिष्येण राम-सखीशिवशङ्करात्मजेन पारसनाथाभिधेन द्विवेदिना कविना स्वान्तःसुखाय कृतं साम्बशिवप्रीतये च।

नटः : सत्यम्, एतन्नाटकं साम्बशिवविचित्रलीलालसितं भक्तिरसायनमस्ति।

सूत्रधारः : युक्तञ्चैतत् शिवरात्रिमहोत्सवे प्रस्तुते साम्बशिवप्रीतये भक्तजना-नुरञ्जनाय च।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नटः : एवमेतत्।

सूत्रधारः : **एषा सभा शैलसुतेशपादा रविन्दभक्तैर्लसिता विभाति ।**
काव्यञ्च तद्भक्तिरसप्रपन्नं नेत्रैरनेकैः पिबताच्च कर्णैः ।।६।।

नटः : एवं भक्त्या परितुष्टः शिवः श्रेयो विधास्यति।

सूत्रधारः : अत्र कः कल्पः। करुणावरुणालय आशुतोष उच्यते शिवः।

नटः : सच्चिदानन्दो भगवान् भक्तान् पालयन् यथेच्छं विचरति।

सूत्रधारः : एवमेतत्, मायाधीशोऽनादिमायया भवान्या सह स्वेच्छया पूर्णकामोऽपि विहरति जगत्याम्।

नटः : एवमेतत्, परमदयालुरसौ!

भूयात् सदा शशिधरः परबोधरूपः
पीत्वा ररक्ष भुवनानि हलाहलं यः ।
श्रेयो निमित्तमिह यः करुणावतारः
सद्यः प्रभुः प्रणमतां भजतां जनानाम् ।।७।।

सूत्रधारः : एवम्,

भूयाद् गिरीन्द्रतनयावर एष नित्यो
लोकानुरञ्जनकरः कृपया परात्मः ।
स्वेच्छं चरत्यखिललोकपतिः पृथिव्यां
यो नः सदा भवतु दक्षसुतासहायः।।८।।

नटः : भाव! सत्यं भवतु।

सूत्रधारः : साधयावस्तावत् कार्यनिष्पादनाय। (इति निष्क्रान्तौ) इति प्रस्तावना।

(ततः प्रविशति यथोक्तः सतीसहायः शिवः)

शिवः : देवि! अपि मया सह भुवनानि विचरन्ती रमसे? अपि विलोकिता त्रिलोकी?

सती : प्रभो! न किञ्चिदपि दृष्टवती ।

शिवः : किं व्यक्तमपि जगत् न दृश्यते भवत्या?

सती : भवतोऽतिरिक्तं न दृश्यते।

शिवः : तर्हि न रमसे वृथा भ्रान्तम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सती : भवति सति सदा रमे। न च वृथा भ्रान्तम्। भवतो महिमानं दृष्टवती।

शिवः : प्रिये! रामस्य महिमाऽयम्।

सती : कोऽयं रामः?

शिवः : **रामः प्रभुः सकलदेवमयः परात्मा**
दृश्योद्भवस्थितिलयाश्रयपूर्णकामः।
लीलामनुष्यतनुरत्र वसुन्धरायां
जातो महारघुकुले जगतां हिताय ।।९।।

सती : सत्यमेवैतद् भगवान् प्राह; किन्तु श्रूयते खलु—
रामो महागुणयशा रघुवंशनाथः
श्रेष्ठः सतां जगति सर्वधनुर्धराणाम् ।
लोकप्रियो नृपसुतः करुणैकसिन्धुः
सीतापतिर्नरकुलोत्तमसुप्रसिद्धः ।।१०।।

शिवः : देवि! किमुच्यते रामो मनुष्य इति, नेदं शोभनम्। रामो मायामनुष्य इति वक्तव्यम् ।

सती : किमिदं मायामनुष्य इति?

शिवः : **साक्षात्परं ब्रह्म चिदेकरूपं त्राणाय धर्मस्य निजप्रियस्य ।**
कर्तुं जगत्पावनचारुवृत्तं स्वमाययाऽभूत् नरदेहधारी।।११।।

सती : एवमेतद् देव! अवदधामि।

शिवः : प्रिये! जानासि शिवलोकं विहाय किमर्थं वसुधायामिह चरामि?

सती : छायेव भवतोऽनुगन्तुं जानामि। न किञ्चिदन्यत्।

शिवः : इदानीं धन्योऽयं वसुधाभागः।

सती : कोऽयं वसुन्धराया भागो यो भवता प्रशंसनीयो भवति।

शिवः : अयं भारतवर्षस्य पुण्यमयस्य पुण्यतमो मध्यभागो दण्डकारण्यमिति जनेषु प्रसिद्धः,
धर्मात्मनो मुनिजनान् वनवासिनस्तान्
रक्षः कुलं प्रविचरद् विनिहन्ति यत्र ।
पूतस्तपस्विकुल्कर्मविबोधनैर्यः
सोऽयं महागिरिगुहागहनः प्रदेशः।।१२।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सती : ज्ञातम्। शिवलोकादपि का धन्यताऽस्य?

शिवलोकमहानन्दमात्राल्पापि न लक्ष्यते।
वसुधा दण्डकारण्ये किमर्थं स्तूयतेऽधुना।।१३।।

शिवः : परमानन्दरूपस्य ब्रह्मणो रामस्यानन्दमात्रया सर्वे लोकाः सुखावहा दृश्यन्ते। न च स्वतस्तेषां सुखरूपता।

सती : व्यापकं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तमिति श्रूयते। तत् समानमेव सर्वम्।

शिवः : सर्वगतं चिन्मयं रामं सर्वत्र पश्यामि। नात्र कश्चिदभिलाषः।

सती : तर्हि पूर्णकामस्य भवतः क्वचित् काभिलाषा?

शिवः : देवि!

भावो ममास्ति सविशेषवपुर्धरस्य श्रीलीलया दशरथात्मजसुन्दरस्य ।
रूपेऽद्भुते गुणपरिग्रहनिर्मितस्य प्रीते चकोरसदृशस्य कलाधरस्य ।।१४।।

सती : तत् श्रीरामदर्शनमभीष्टं भवताम्। तदर्थमिह वसुधातले सञ्चरणमिति मन्ये।

शिवः : सम्यग् ऊहितं देव्या। तदर्थमेव शिवलोकं विहाय वसुधायां दण्डकारण्ये चरामि।

सगुणो निर्गुणो वाऽपि न रामे दृश्यते भिदा ।
विशेषानन्दहेतुत्वात् सगुणे प्रीतिरिष्यते ।।१५।।

सती : रामदर्शनमिष्टञ्चेत् अयोध्या गन्तव्या।

शिवः : (अश्रवणं नाटयन्)

कदा नु लोके कृपयोपलब्धं गुणाभिरामं विमलं महान्तम् ।
नीलोत्पलश्यामतनुं दयालुं कलङ्कशून्यं प्रियरामचन्द्रम् ।।१६।।

सती : ननु तद्दर्शनाय अयोध्या गन्तव्येति प्रोक्तम्।

शिवः : (स्वगतम्) रामभावानुसक्तचेतसा न सतीवाक्यं गृहीतं मया। (प्रकाशम्) देवि! यत्र रामः सैवायोध्या ।

रामशून्या गृहारामशतसङ्कुलिताऽपि सा ।
नायोध्या, यत्र रामस्तु सायोध्या परमा मता ।।१७।।

सती : क्व रामस्तर्हीदानीम्?

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवः : अपि न श्रुतं देव्या। कैकेयीवरदानमोहितेन स्ववचनं सत्यापयता महाराजदशरथेन निर्वासितः सीतानुजाभ्यां सहितश्चतुर्दशसमा वस्तुं दण्डकं प्रविष्ट इति।

सती : (सखेदम्) कष्टम्! रामनिर्वासनं श्रुत्वा व्यथते मे मनः।

शिवः : **निर्वास्य तं पुरजनप्रियरामचन्द्रं वित्तं पुरस्कृतवती परिहाय धर्मम्।**
मानं यशःप्रियपतिं स्वयमीश्वरञ्च चक्रे तमो जगति केकयराजपुत्री।।१८।।

सती : असाधुदर्शिनी सा,

कथं प्रियं सर्वजनानुरक्तं रक्तोत्पलाक्षं गुणवन्तमीशम्।
अदोषधर्मिष्ठमहाकृतज्ञं निर्वासयामास सुतं शुभाङ्गम्।।१९।।

शिवः : देवि! तस्यैव सर्वान्तर्यामिणो भगवतो मायाचेष्टितमिदम्।

सती : सत्यं भगवान् वदति।

शिवः : अस्मिन्नेव प्रदेशे इदानीं रामः समागतः।

सती : अत एवायं प्रदेशो धन्यतम इति देवेनोक्तम्।

शिवः : एवमेतत्,

दूर्वाङ्कुरश्यामलकान्तगात्रं सबाणचापासिकरः कृपालुः।
सीताद्वितीयः सरसीरुहाक्षः यत्रास्ति रामो भुवि तद् वरीयः।।२०।।

सती : किं तत्र विदेहराजतनया महाभागा सीतापि सङ्गता?

शिवः : देवि! कष्टम्।

सती : किमत्यहितं देव्याः?

शिवः : रावणेन दुरात्मना रक्षसा मायया अपहृता सा।

सती : हा महाकष्टम्। निर्मर्यादं जगज्जातम्।

शिवः : एतदपि तस्यैव परमात्मनो लीलाचेष्टितम्। न च रामेण परेण ब्रह्मणा वियुक्ता आदिशक्तिः सीता।

सती : तदपि लोके महान् स्त्रीपरीभावः।

शिवः : लोकश्रेयसे भगवान् सर्वोपायेन प्रवर्तते। अपि च देव्याः सीतायाश्चारित्र्यप्रकर्षोऽनेन भविष्यति।

सती : सत्यम् (सखेदम्)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हीत्वार्थकामौ पतिदेवता सा सीता विदेहेशसुता शुभाङ्गी ।
अचिन्तयन्ती वनवासकष्टं रामं श्रिता चन्द्रमसं प्रभेव।।२१।।

सा कथमद्य तं विना भविष्यति।

शिवः : देवि! अशोच्यमचिन्त्यं रामविधानम्।

सती : यथाह देवेशः।

शिवः : तदा प्रभृति भगवान् सह लक्ष्मणेनास्मिन्नेव वनोद्देशे तामन्वेषयन् वर्तते।

(ततः प्रविशति लक्ष्मणानुगतो रामो विमना वैकल्यं नाटयन्)

रामः : वत्स! सौमित्रे! न मनः शोकवेगो धैर्यसेतुं सहते। हा प्रिये! राम-मानसचारुराजहंसि!

क्वासि प्रिये जनकराजसुते वराङ्गि!
अन्तर्हिता सततमानस राजहंसि!
त्वामन्तरेण सरसीरुहलोचनेऽहं
नीरश्मिरस्मि विरहार्कनिरस्तचन्द्रः।।२२।।

हा हा! प्रिये! सीदन्ति गात्राणि!

चारुस्मितं प्रियवचांसि सुधामयानि!
पूर्णेन्दुशोभिवदनं वरकञ्जनेत्रम्!
मद्बाहुकल्पलतिके! हृदयाब्जलक्ष्मि!
स्मृत्वा हतोऽस्मि तव कोमलकान्तगात्रि!।।२३।।

(इति मूर्च्छति)

लक्ष्मणः : आर्य! आर्य! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

रामः : (समाश्वस्य) वत्स!

आश्वासितेन हृदयेन च जीवितेन
देहेन शोकहुतभुग् ज्वलितेन किं मे ।
प्राणाः प्रयान्तु लघु यत्र मनोरथश्रीः
सीता प्रिया गतवती जनकात्मजा सा ।।२४।।

लक्ष्मणः : आर्य! न खलु सीताधिगमोपायोऽयम्। तस्माद् धैर्येण वर्त्तितव्यम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

मैवं प्रभो! धृतमहावरचापहस्त!
शोकं कृथा रघुकुलाब्जसहस्त्ररश्मे!
आलम्ब्य धैर्यमधुना विषमे विचिन्वन्
सीतामवाप्स्यसि मया सह लक्ष्मणेन।।२५।।

रामः : क्व सीता वर्तते। राक्षसैः कृतवैरैर्नियतं भक्षिता सा! कष्टम्।

अद्यापि नाम न मया नरशब्दभाजा
सीता विदेहतनयाधिगता वनानि ।
कान्तारघोरगिरिदुर्गमकन्दराणि
यत्नेन हन्त! सकलानि विचिन्वतापि।।२६।।

(इति पुनर्मोहं नाटयति)

लक्ष्मणः : किं पुनर्मोहमुपगत आर्यः। आर्य! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

रामः : वत्स! किं दृष्टा सा। इहैव तु अभूत्, पुनः क्व गता। हा! प्रिये!

कृत्तं मनोऽन्धतमसाकुलितं विभिन्नं
तप्तं वपुर्विरहितं घनचन्दनाङ्गि!।
दृष्टा भवाशु दयया मम चारुहासे!
त्वामन्तरेण न हि जीवितुमुत्सहेऽहम्।।२७।।

लक्ष्मणः :

विहाय कातर्यममोघशक्ते! समाश्रयन् पौरुषमात्मतुल्यम् ।
चिनुष्व राजन् गिरिकन्दराणि मया सहैवापदि भाति धैर्यम् ।।२८।।

रामः : वत्स! एवं स्थिरीक्रियते आत्मा। तद् गत्वा गोदावरीं पृच्छेव ।

लक्ष्मणः : (सोत्साहम्) एवमेतत्। (इति निष्क्रान्तौ)

शिवः : (साञ्जलिं तदुन्मुखः प्रणामं नाटयन्)

नमो नमोऽनन्तसहस्त्रलील! समस्तविश्वेश चिदेकसत्य ।
परात्ममायाधिपते सुरेश! अशेषशेषाश्रय निर्विशेष!।।२९।।

(सतीं प्रति) देवि! अपि साक्षात्कृतो रामः सानुजः।

सती : देव! सानुजो रामः प्रत्यक्षीकृतः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवः : किमिव धारितम्।

सती : (सविस्मयम्) ननूक्तं देवेन परं ब्रह्म राम इति।

शिवः : अत्र कः सन्देहः?

सती : विषमं प्रतिभाति,

परं ब्रह्म समं प्राप्तं निर्मायं जगदाश्रयम्।
आप्तकामं कथं नाम स्त्रीहेतोर्विलपेद् वने।।३०।।

यदि रामः परं ब्रह्म सर्वज्ञः सर्ववित् प्रभुः।
किं न पश्यति सीतां तां हृतां क्व केन किं कृतम्।।३१।।

शिवः : (स्वगतम्) अहो! मोहोऽयं सतीं स्पृष्टः। (प्रकाशम्) देवि! मया तु ससीतः सानुजो रामो दृष्टः। लीलामात्रं तु सीताविरहः।

सती : किन्तु मया सीताविरहवेदनापराकाष्ठां प्राप्तः पदे पदे मोहमुपगतो लक्षितः। न तु जनकात्मजा तत्र दृष्टा।

शिवः : स एव तु दृष्टिभेदः,

अनादिशक्तिर्जनकात्मजा सदा
न जातु सा दाशरथेः पृथक् सती।
न वीचिरम्भोनिधितो वियुज्यते
न वा कला चन्द्रमसो रवेः प्रभा।।३२।।

सती : यद्यपि भवद्वचनाद् युज्यते, तथापि रामवैकल्यं विलोक्य सन्देहदोलाधिरूढं मनः।

शिवः : सन्देहस्तु यथार्थदर्शने निवर्तते। न च भवत्या यथार्थं दृष्टम्।

सती : कथं पुरतो निरूपयन्त्या मे अयथार्थदर्शित्वमुच्यते?

शिवः : यत एवंवादिनी भवती।

सती : एवं यदि अनुजानाति भवान् पुनर्गत्वा द्रक्ष्यामि।

शिवः : अनुजाने! इहैव तरुतले उपविष्टस्तवागमनं प्रतीक्षे।

सती : यथा वदति देवः। तद् गच्छामि। (इति निष्क्रान्ता)

शिवः : अहो! मायामाहात्म्यं भगवतो यद् देव्या अपि तत्परमात्मत्वे सन्देहः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथवा—

विलोक्य लीलां नररूपधारिणो
विचित्रकल्पां सकलावमोहिनीम् ।
न कस्य मोहो भवताद् विपश्यतो
विशुद्धधीस्तत् कृपया विमुच्यते।।३३।।

न च श्रेयोऽनुपश्यामि प्रियाया गमने पुनः।
अथवा रामविधाने हि शुभोदर्कं भविष्यति।।३४।।

तदिहैव महातरुतले उपविष्य प्रतीक्षे तदागमनम्। मन्ये, सती भगवन्तं सलक्ष्मणं प्राप्तैवेति। (इति उपविशति)

(ततः प्रविशति सलक्ष्मणो रामस्तथैव वैकल्यं नाटयन्)

रामः : वत्स लक्ष्मण! अलमन्वेषणेन! बहुशो विचयेनापि नावलोक्यते। न च वनदेवता शंसति ताम्। हा! सीते!

अहो! नु कष्टं मम नेत्रकौमुदी मनोरथश्रीर्हृदयानुवर्त्तिनी।
निपात्य मां शोकदुरन्तसागरे गता हृता वा मृगलोचना कुतः।।३५।।

लक्ष्मणः : उपायेन प्रवर्तितव्यम्, न शोकेन।

रामः : (अश्रवणं नाटयन्) अयि! विदेहराजपुत्रि!

राज्याच्च्युतिश्चीरवनाधिवासो रक्षो महावैरमथापि सर्वम्।
सोढं मया नाम सुखं त्वया तु ह्यसह्यशल्यस्तव विप्रयोगः।।३६।।

(इति मोहं नाटयति)

लक्ष्मणः : आर्य! समाश्वसिहि, समाश्वसिहि।

शोकं न गच्छन्ति भवादृशा ये गृहीतचापाः पुरुषा महान्तः।
अलं विषादेन निपीड्य पादौ वदामि सत्यं श्रय पौरुषञ्च।।३७।।

रामः : (समाश्वस्य अश्रवणं नाटयन्)

तं देशमद्य नय मामपि वीर वत्स!
यत्र प्रिया मम गता हृदयं गृहीत्वा।
नाहं भवानि मिथिलेश्वरराजपुत्रीं
पूर्णेन्दुसुन्दरमुखीं क्षणमप्यदृष्ट्वा।।३८।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हा! प्रिये! क्वासि! वनस्पते! गिरे! नद्यः! किं युष्माभिः दृष्टा सा? अथवा सर्वत्रैव तु दृश्यते न व्याहरति। प्रिये! (इति मोहं नाटयति)

लक्ष्मणः : कथं विषमामवस्थां प्राप्तः। आर्य! आर्य! समाश्वसिहि! शोके अति-स्नेहो व्यसनाय उपकल्पते। अवश्यमेव सीतामधिगमिष्यसि।

रामः : (आश्वस्य)

आलोडितं वनमिदं सगुहाप्रदेशं
पृष्टो वनस्पतिरहो बहुशस्तथापि ।
सीता विदेहतनया न मया मृगाक्षी
लब्धा कथं वदसि लप्स्यत एव वत्स।।३९।।

लक्ष्मणः : पुरुषारम्भस्तु अशक्यकारी तथावक्तुं प्रयोजयति।

रामः : सत्यमेवैतत्। न च शोकाहतमनसावदधामि।

लक्ष्मणः : धारयात्मानम्। कबन्धनिर्दिष्टः पन्था अनुसर्तव्यः।

रामः : धृत एवात्मा। हा सीते! (इति परिक्रामति सानुजः)

(ततः प्रविशति सती सीतावेषधाधरिणी)

सती : (प्रविश्य) यद्यपि भगवतो वचने नास्ति विकल्पः, तथापि मम मनो न प्रत्ययं याति। तत् परीक्षणीयं रामः परमेश्वरो नरो वेति। तदर्थमेव मया सीतारूपं धृतमस्ति। विलेक्य धृतसीतारूपां मां नरश्चेद् अवश्यं प्रत्ययं यास्यति, अन्यथा परिचेष्यति। तद गच्छेयम्। (इति समीपमुपसर्पति)

रामः : (स्वगतम्) अहो! देवी सती सन्देहमोहग्रस्ता परीक्षणार्थं सीताविग्रहा आगता। (प्रकाशम्) जगज्जननि!· शिवप्रिये! दक्षात्मजे! दाशरथिरहं सानुजो नमामि।

कथं विहायाम्ब! सुदुर्गमे वने
शिवं पतिं ब्रह्म परं भयानके।
त्वमेवमेका रमसेऽत्र दक्षजे!
क्व वर्ततेऽसौ जगदीश्वरः प्रियः।।४०।।

सती : (लज्जां नाटयन्ती स्वगतम्) कथमेकपदे एव परिज्ञाताऽस्मि। तन्न क्षममिह स्थातुम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रामः : अम्ब! गच्छ शिवं वयमपि गच्छामः। (इति निष्क्रान्तौ)

सती : अहो! आश्चर्यम्! सर्वत्र राममेव सीतया सहितं पश्यामि। रामः परं ब्रह्मैव।

शिवेन साक्षात् प्रतिबोधिताऽप्यहं
विमूढधीर्ब्रह्म गता परीक्षितुम्।
परीक्षिता नाम पतिं वदानि किं
विषादसिन्धौ नितरां निमज्जिता।।४१।।

अनन्त रामं सह सीतया तया
विलोकये सर्वजगत् तदागतम् ।
भयाकुला नैव शमं लभे क्वचिद्
नमामि मायां परमात्मनस्तथा।।४२।।

तत् शीघ्रमेव शिवं पतिं प्रतीक्षमाणं गच्छामि। (इति सखेदं निष्क्रान्ता)

शिवः : कथं चिरायते देवी। अद्यापि नागता।

सती : (प्रविश्य) एषा उपस्थिताऽस्मि।

शिवः : किमागतैव देवी? अपि प्रेक्षितो रामः? निवृत्तस्ते सन्देहः?

सती : (सव्रीडम्) नास्ति भवतां वचने सन्देहः।

शिवः : तर्हि किमर्थं गतं त्वया, किं वाचरितम्?

सती : (भावं गोपयन्ती) न किञ्चित् कृतम्। केवलं दूरत एव प्रणामः कृतः।

शिवः : न हि कश्चिद् विशेषोऽस्ति। पश्यामि। (इति ध्यानं नाटयति)

सती : देव! नाहमसत्यं वच्मि।

शिवः : (नेत्रे उन्मीलयन् स्वगतम्) अहो! महान् अपराधः कृतो देव्या। पुनरपि मिथ्याभाषणमिति। प्रबलं दैवम्। किमत्र प्रतिकर्त्तव्यं मम एवं परिस्थितौ।

सतीपरित्याग एव कर्त्तव्यः। (प्रकाशम्) अहो! देवि! न युक्तमाचरितम्।

न खलु जानकीविग्रहधारिणीं त्वां स्प्रष्टुमुत्सहे।

सती : (भयलज्जावैकल्यं नाटयन्ती) नाथ! स्त्रीस्वभावकृतमिति क्षन्तव्यम्, क्षन्तव्यम् (इति पादयोः पतति)।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवः : (अपसृत्य) देवि! नाहं विमनाः क्रुद्धो वा वपुषा त्वां त्यजामि। भागवतीच्छैवेदृशी।

सती : हा! हतास्मि। परित्यक्ता सती शिवेन कथं स्थास्यामि?

पश्चात्तापाग्निदग्धाहं निजकर्मजुगुप्सता।
विहाय पतिमीशानं क्व गच्छामि निराश्रया।।४३।।

शिवः : देवि! न शोकः कार्यः। दैवी ह्येषा गतिः।

रामं समायं मम देवि विश्वं
यदाश्रितं ते भविताऽचिरं शम्।
विहाय मन्युं भवभक्तियुक्ता
कालं प्रतीक्षस्व हितं वदामि।।४४।।

सती : यथाह भगवान्। भवत्सेवापरायणाहं कालं यापयेयम्।

शिवः : भवतु तत्,

रामस्य माया प्रबला न मेया सुरासुराणामपि मोहनीया।
शिवं हि देव्या भविता न कल्पः ह्यमोघदृष्टिः खलु तस्य सिद्धा।।४५।।

सती : अनुगृहीतास्मि।

शिवः : देवि! गन्तव्यं तावदिति शिवलोकं प्रतीक्षन्ते तत्र भक्ताः।

सती : तथा।

(इति निष्क्रान्तौ)

।। इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले प्रथमोऽङ्कः।।१।।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सगणो नन्दिकेश्वरः)

नन्दिकेश्वरः : प्रेषितोऽस्मि अम्बया भगवत्या मन्दारकुसुमानयनाय। देवी प्रियं शिवमर्चितुकामास्ति।

गणः : देव! इतः प्रभृति माता सती दुर्मना इव लक्ष्यते।

नन्दिकेश्वरः : वत्स! माता सती दुःखिता इदानीमस्ति।

गणः : ननु देव्याः को दुःखहेतुः।

नन्दिकेश्वरः : भगवतः स्वामिनः शिवस्य तस्यामुदासीनभावः।

गणः : कथमकारणकरुणापरायणां दीनानुकम्पिनीम्, अशरणशरणां प्रति प्रभोरीदृशो भावः।

नन्दिकेश्वरः : वत्स! अनन्तलीलस्य प्रभोः शङ्करस्य को जानाति चेष्टितम्। न खलु कश्चिदपराधोऽम्बायाः।

को वेत्तुमीशो जगदीश्वरस्य लीलाविभूतेश्चरितं भवस्य ।
श्रेयस्तु पश्यामि तदीयवृत्ते शिवेक्षणं नैव हिताद्वियुक्तम्।।१।।

गणः : देव! सत्यमुच्यते ।

लोका नु कम्पाकरमानसायाः प्रभोर्मनोवृत्तिरिव श्रिता कः ।
तस्यास्तु दोषो जगतां जनन्याः कुतो भवेदीश्वरकल्पितायाः।।२।।

नन्दिकेश्वरः : वत्स! लीलामात्रं भगवतो न खलु तदीयशक्तिः सती उपेक्षिता भवितुमर्हति त्यक्ता वा।

गणः : एवमेतद् देव! भवान् तदन्तिकचरः।

नन्दिकेश्वरः : वत्स! इदं मन्दारवनम्, चेतव्यानि तर्हि कुसुमानि।

गणः : यथा वदति भवान् (इति पुष्पावचयं नाटयतः)

नन्दिकेश्वरः : वत्स! महागुणा अम्बातिसरलस्वभावा, यतः —

उपेक्षिता यद्यपि साधुदर्शिना शिवेन सा भक्तजनानुकम्पिनी ।
तथापि तस्या न च भावभिन्नता पतिव्रताया हृदयेऽभिलक्ष्यते।।३।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तदन्तिकस्था तदभिन्नभावका तदादिमध्यान्तगतिस्तदीश्वरा ।
वरा सती सा पतिदेवता नता विभाति शम्भोरिव मूर्तिरद्वयी।।४।।

गणः : सत्यमेतत्, अम्बा प्रभोश्छायेवानुगता भाति।

अनन्यभावा पुरतः शिवस्य सदा स्थिता तत् प्रियमाचरन्ती ।
प्रभेव सा भाति सुधाकरस्य विभासयन्ती भजतां मनांसि।।५।।

नन्दिकेश्वरः : वत्स! सम्यगुच्यते। भगवानपि भक्तवत्सलः!

वपुषैव विपिप्रिये प्रियां मनसा नैव हि भक्तवत्सलः।
हृदये निहिता चिरन्तनी महतां प्रीतिरमोघबन्धना।।६।।

गणः : अहो! प्रभोर्दयालुता अवाच्यास्ति।

गुणाधिवासे जगदीश्वरे परे दयालुता सर्वगुणातिशायिनी।
अहेतुवृत्ता हि घने पयोधरे सुवृष्टिधारेव जगत्सु जीवनम्।।७।।

नन्दिकेश्वरः : सत्यं भोः!

ददाति सर्वं स च भक्तवत्सलः प्रियाय भक्ताय विशुद्धचेतसे।
स्वयं विरक्तो महितो महेश्वरः परार्थमेवास्ति परिग्रहः सताम्।।८।।

तद् अवचितानि कुसुमानि। साधयावस्तावत्।

देवी सती अपि सखीसहाया भवन एव विराजत इति तर्कयामि।

गणः : तथा। (इति निष्क्रान्तौ)

(इति विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशति सती सख्या सह दुर्मनाः)

सती : (सखेदं) अपराजिते! चिरं निर्व्यूढं मे दुःखम्, न च शाम्यति चेतः।

हितवचोऽमृतमीश्वरभाषितं न हि मतं तु मया हतभाग्यया।
गतवती खलु रामपरीक्षया प्रियतमादपि दूरतरं शिवात्।।९।।

अपराजिता : देवि! न शोकः कर्तव्यः। दयालुः परमेश्वरः।

सती : सखि! भारमिव शरीरमनुभवामि।

वियोगवह्निज्वलितं व्यथाकुलं शिवेन साक्षाद् रहितं विगर्हितम्।
न धारये दोषगृहं कलेवरं प्रियं न यत् पत्युरधीश्वरस्य मे।।१०।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अपराजिता : देवि! शोकं त्यज, न त्वं शिववियुक्तासि।

अनादिशक्तिः शिवतत्त्वदर्शिनी ह्यमोघवाक् त्वं भुवनस्य नन्दिनी।
न शोभते शम्भुरपि त्वया विना तरङ्गमालारहितो यथाम्बुधिः।।११।।

सती : सखि! पश्चात्तापाद् दह्यते हृदयम्।

परस्य दोषान् सुबहूनपि क्षमे तथानुकम्पे न च मे प्रतिक्रिया।
मयैव मोहाद्धृदयन्तुदः कृतः महापराधः सहितुं न शक्यते।।१२।।

सखी : **हृदये तव दक्षनन्दिनि प्रभुशम्भुर्नितरां विराजते।**
स हि देवि शमं समन्विते कृपया मङ्गलमातनिष्यति।।१३।।

सती : अपराजिते! एवं भगवान् विदध्यात्। दक्षनन्दिनीति वचसा तातः स्मृतिमागतः।

सखी : देवि! तव तातेन प्रजापतिना महान् मख आरब्धः।

सती : महान् हर्षः। सखि! किं नु तातभवने कतिचिद् दिनानि शोकमयानि गत्वा यापयेयम्।

सखी : एवमेतत्। देवि! शोभनमुक्तम्। मन्ये भगवानपि गमिष्यत्येव तत्र।

सती : आम्! अवश्यमेव तातेन निमन्त्रिता भगवन्तो भवेयुः। तद् गत्वा भगवतोऽभिजाने।

सखी : एवमेतत्।

सती : चिराद् गतो नन्दिकेश्वरोऽद्यापि नागच्छति।

नन्दिकेश्वरः : (प्रविश्य) एष समागतोऽहं दासः। इमानि कुसुमानि।

सती : प्रियं मे कृतम्। वत्स चिरं जीव! गच्छ स्वनियोगमशून्यं कुरु।

नन्दिकेश्वरः : यथाह देवी! नमस्ते। (इति निष्क्रान्तः)

सती : अपराजिते! मन्ये भगवानपि एकान्ते सुखोपविष्टो भविष्यति।
तदधुनैवार्चितुं याचितुञ्च वाञ्छामि। तत् साधयावस्तावत्।

सखी : यथा वदति भवती। (इत्युभे परिक्रामतः)
(ततः प्रविशति यथोक्तः शिवः)

शिवः : **मिथ्याप्रपञ्चं सुविदो वदन्ति ब्रह्मैव नित्यं चिदहं तथा च।**
न मेऽस्ति कामस्तदपि प्रसह्य सतीवियोगस्तु मनो निहन्ति।।१४।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

कथं प्रत्याख्याता प्रिया सती वर्तयतीति सीदति मनः। अथवा रामः श्रेयो विधास्यति।

मायामयं जगदिदं प्रतिभासमात्रं
भिन्नं विभाति विभुतः सुविदां परं तत् ।
सत्यं वदन्ति बहवोऽल्पधियो विमूढा
जानन्ति ते श्रुतिरहस्यरसं न सम्यक्।।१५।।

सती अपि कथमद्य चिरायते।

सती : (प्रविश्य) देव! प्रणमति एषा मन्दभागिनी।

शिवः : देवि! मैवं वक्तव्यम्। न हि शिवसङ्गतं मन्दमिति साम्प्रतम्।

सती : सुधाकल्पेन वचसानेनाभिषिक्तं मे चेतः।

शिवः : प्रिये!

आदाय देवि! जगतां समवायिनीं त्वां
सर्वं दधामि विपरीतविवर्तितञ्च ।
भक्ताभयार्थमसकृद् वितनोमि लीलां
कुत्रासि मद्विरहिता प्रकृतिः परार्था ।।१६।।

सती : नाथ! न भवादृशो दयालुः।

कलाधरोदारसदम्बुवाहस्त्रिशूलहस्तोषितसर्वभक्तः ।
विभूतिभूषो विषमाक्षनाथः पपौ विषं विश्वमतुल्यरूपः ।।१७।।

शिवः : (सस्मितम्) सम्यगुपालब्धोऽस्मि देव्याः। दारसदम्बुवाह इति।

सती : देव! नायमुपालम्भः। कलाधरोदारः कृपया पूजां गृहाण (इति पुष्पाञ्जलिमर्पयति)

शिवः : परितुष्टोऽस्मि! किं ते प्रियं करवाणि।

सती : भवच्छरणागता भवेयम्।

प्रियं न किञ्चिद् भवदन्यदेतद् वदामि सत्यं निखिलार्थविज्ञ।
त्वय्येव नाथे रतिरस्तु नित्यमिष्टो वरस्त्वं भव मे दयालुः।।१८।।

शिवः : तथास्तु, प्रतिजाने।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सती : अनुगृहीतास्मि। (नेपथ्ये ध्वनिमभिनीय) देव! किमिदं श्रूयते।

शिवः : तव पितुर्दक्षस्य मखोत्सवे मखभागभाजां देवानां विहायसा गच्छतां विमानध्वनिः।

सती : (स्मृतिमभिनीय) (सहर्षम्) नाथ! अहमपि तत्र गन्तुमिच्छामि।

अमूनि वाञ्छामि दिनानि सोत्सवे पितुर्गृहे यापयितुं यदीच्छसि।
अलोकितैरिष्टजनैश्च बन्धुभिश्चिराज्जनन्या सह सङ्गता सुखम्।।१९।।

शिवः : किम् अनाहूता गन्तुमिच्छसि।

सती : किं महादेवो भवान् नाहूतः।

शिवः : दक्षः खलु मया सह कृतवैरः कथमाह्वयेत्।

सती : कथं तातः सापकारो भगवति।

शिवः : देवि! पुरा ब्रह्मसभायामुपस्थितोऽसौ उपविष्टं मामवलोक्य नाभ्युत्थानमनेन कृतमिति द्रुह्यति।

समेऽपि मे चेतसि शान्तभावे दक्षोऽन्यथा पश्यति दुष्टबुद्धिः।
मदात्तवैरो मदमानकर्ता वक्रं प्रयातीव जले जलूकाः।।२०।।

सती : अन्यथाख्यातिरस्ति तातस्य भगवति।

शिवः : अत एव त्वया न तत्र गन्तव्यम्।

न क्षणं तत्र गन्तव्यमात्मनो हितमिच्छता।
आहूतेनापि वैरित्वे गुरुमित्रगृहेष्वपि।।२१।।

सती : समर्थे सति भवति नास्ति भयम्।

शिवः : न च तव गमने तत्र श्रेयः पश्यामि।

सती : भृशं बन्धुषु चित्तमनुबद्धं बाधते माम्।

शिवः : देवि! शिवं पश्य। पुनरपि मोहो न स्पृशेत्।

सती : भगवति प्रकाशमाने सति कुतो मोहतमः।
इदमेकं प्रियं भवता क्रियमाणं प्रार्थये।

शिवः : (स्वगतम्) भवितव्यं भवत्येव। अबन्धुषु बन्धुत्वमतिमोहोऽनर्थकारी। भवतु का गतिः। (प्रकाशम्) देवि! प्रबला तेऽभिलाषा।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सती : एवमेतत्। देव! अनुजानीहि माम्।

शिवः : कथं भवतीमवरोद्धुं शक्नुयाम्। तद् गच्छ श्रेयस्ते भूयात्। (नेपथ्याभिमुखम्) कः कोऽत्र भोः।

नन्दिकेश्वरः : (प्रविश्य) अयमहमस्मि। को नियोगोऽनुष्ठीयताम्।

शिवः : वत्स! नन्दिकेश्वर! गणैः सह देवीं सत्वरं यथासुखं प्रापय दक्षमखोत्सवे! तत्रभवती गन्तुमिच्छति।

नन्दिकेश्वरः : यथाज्ञापयति देवः।

शिवः : देवि! सज्जीभव। अयं वत्सोऽनुचरो बलैः सह त्वां यथासुखं प्रापयिष्यति।

सती : यथाज्ञापयति भगवन्। एषा गच्छामि। अचिरादेव त्वामागत्याश्रयिष्ये।

शिवः : तथास्तु।

सती : अनुगृहीताऽस्मि। (इति निष्क्रान्ता)

शिवः : वत्स! नन्दिकेश्वर! त्वया सावहितेन भवितव्यम्। मम वैरी खलु दक्षः। कदाचित् सत्यपमानं न कुर्यात्। तद् गच्छ नय देवीम्।

नन्दिकेश्वरः : यथाज्ञापयति भगवान्। (इति निष्क्रान्तः)

शिवः : (दुर्निमित्तमभिनीय) अहो! दुर्निमित्तानि प्रादुर्भवन्ति। न देव्याः कल्याणं पश्यामि।

हठात् हि सा मोहमुपागता पुरा
निषेधिता सत्यपि शम्भुना मया।
तथाद्य यान्त्याः सदनं सुवैरिणः
शिवं न पश्यामि मनो विशङ्कते ।।२२।।

तद् गन्तव्यमितः।

(इति निष्क्रान्तः)

।। इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले द्वितीयोऽङ्कः ।।२।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सचिन्तः शिवः)

शिवः : अहो! दैवं विपरीतं पश्यामि। अपि स्वस्ति देव्यै।

प्रवाति वायुर्न सुखावहो रविः प्रकाशतेऽल्पं विगतप्रभो दिशः ।
वृता महारेणुचयैश्च लोचनं स्फुटं स्फुरत् सव्यमनिष्टमिङ्गति ।।१।।

न जाने प्रियायाः सत्याः का दशा। (इति चिन्तां नाटयति)

(ततः प्रतिशति सहसा नन्दिकेश्वरः)

नन्दिकेश्वरः : देव! देव! (सोद्वेगम्)

शिवः : (सोद्वेगम्) किमिति वत्स! अपि कुशलं देव्याः?

नन्दिकेश्वरः : अप्रियम्, अप्रियम्, देव्याः।

शिवः : अपि धारयत्यात्मानं देवी।

नन्दिकेश्वरः : न हि।

शिवः : हा हतोऽस्मि।

उपस्थितो यः प्रथमो विशङ्कितः सतीविनाशोऽशनिदारुणो मम ।
हता प्रिया घोरतरं वचो विषं न शक्नुवे सोढुमहं कथञ्चन ।।२।।

वत्स! कथय, कथय, किं वृत्तम्?

नन्दिकेश्वरः : (सखेदम्) नाथ! अस्माभिः सुरक्षिता पितृगृहं प्राप्ता सबन्धुदक्षेन नाभिनन्दिताऽपमानिता च।

शिवः : प्रथममेव मया प्रतिषिद्धाऽऽसीत्। ततस्ततः?

नन्दिकेश्वरः : ततो मखमण्डपे क्वचिदपि भवतो भागं न दृष्टवती।

शिवः : ततस्ततः?

नन्दिकेश्वरः : ततो भगवतोऽपमानमसहमाना सक्रोधमुवाच—

धिगस्तु दक्षं सपुरोधसो मतान् सुराँश्च सर्वान् शिवतत्त्ववर्जितान् ।
भविष्यति ध्वंसनमीदृशस्य वः शिवद्रुहां वच्मि मखस्य नान्यथा ।।३।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पिता न माता न सखी न बान्धवः
न कोऽपि सत्योऽस्ति महेश्वरादृते
नमामि कैलासपतिं शिवं पुनः
पुनर्न मोहः समुपागतो भवेत्।।४।।

शिवः : हा! देवि! ततस्ततः?

नन्दिकेश्वरः : ततो भवन्तं मनसा स्मरन्ती प्राह—

अनुग्रहस्तस्य भवेज्जगत्पतेः
कृपाधिनाथस्य भृशं नमाम्यहम् ।
कदापि जायेत न विच्युतिः प्रभो,
दृढोऽनुरागोऽस्तु पदाब्जरेणुषु ।।५।।

शिवः : हा देवि! अनाथा त्वं विनष्टा। ततः?

नन्दिकेश्वरः : तदनन्तरं प्रभो! देवी सामर्षमवोचत्—

इदं शरीरं खलदक्षदेहजम् अनर्थबीजं गिरिशावधीरितम् ।
प्रदह्यमानं मलिनं दुरम्बरं मुहूर्तमप्यत्र न धर्तुमुत्सहे ।।६।।

शिवः : (सोद्वेगम्) ततः किमकरोत् सा।

नन्दिकेश्वरः : देव! ततः (सखेदम्)—

इतीदृशं प्रोच्य भवद्विमाननाद् रुषा दहन्तीव सभासदो भृशम् ।
शिवं वदन्ती खलदक्षसम्भवां ददाह योगोद्भववह्निना तनुम्।।७।।

शिवः : हा! हा! देवि! ईदृशस्ते विपाकः।

नन्दिकेश्वरः : ततो देव! दिव्यज्योतिःस्वरूपा सती अन्तर्हिता।

शिवः : कष्टं भोः! (सक्रोधम्) अरे रे दक्षाधम!

पिनाकपाणिर्न च शूलहस्तः रुद्रोऽन्धकारिस्त्रिपुरान्तकश्च ।
त्रिलोचनो वा गणितः खलेन त्वयात्महन् कालपशो मदेन ।।८।।

नन्दिकेश्वरः : ततोऽहं क्रुद्धो गणैः सह दक्षमखं नाशयितुमारब्धवान्।

शिवः : ततः?

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नन्दिकेश्वरः : ततो पुरोधसा मन्त्रबलेनोत्पादिता महासैनिकाः। तैः सह कृतसंग्रामो भगवन्तं निवेदयितुमागतः। तदत्र भगवान् प्रमाणम्।

शिवः : (सक्रोधम्) आः पाप अचिरादेव,

सुरसहितसमग्रं सैन्यमेतत् प्रसह्य
मम रिपुवनवह्निस्तीव्रवेगं त्रिशूलम्।
अधम तव शिरोंऽशच्छेदरक्तोत्पिपासु-
र्ह्यशिवमखममोघं नाशयत्येव शीघ्रम्।।९।।

नन्दिकेश्वरः : (सक्रोधम्) देव! सद्य एवादिश्यन्तां प्रमथगणाः। वयं क्षणान्तरं गत्वा दक्षं सपुरोधसं हन्मः।

शिवः : एवमेतत्। (इति ध्यानं नाटयति)

वीरभद्रः : (सहसा प्रविश्य सक्रोधम्) नाथ! को नियोगो विधातव्यः? किमर्थमुत्पादितोऽहम्?

पीतं केन हलाहलं जगति को वध्यो ममास्ति प्रभो!
को दग्धुं खलु वाञ्छति प्रदहति क्रोधान्तकालानले।
कं शूलं शतवज्रकोटिसदृशं प्रोद्दण्डवैवस्वतं
ओषेत् किं द्रुहिणस्य सुप्तिसमयः प्राप्तोऽधुनैवास्ति सः।।१०।।

नन्दिकेश्वरः : (सविस्मयम्) अये! कोऽयम्?

महाद्रिकायः कुपितोऽन्तको यथा
त्रिशूलचापासिधरैः करैर्नभः।
स्पृशत्यदम्याप्तबलः प्रकाशते
सुरासुराणामपि नाशनक्षमः।।११।।

महौजसा रूपगुणेन तुल्यो
रुद्रेण कोपात् स्फुरदोष्ठनासः।
अभूतपूर्वो ज्वलयत्यशेषं
जगज्जिघत्सुः प्रलयानलोऽयम्।।१२।।

शिवः : वत्स! वीरभद्र! मनसा त्वं जातोऽसि प्रियोऽसि विजयी भव।

वीरभद्रः : अनुगृहीतोऽस्मि।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवः : **दक्षं विनाशय खलं पतितं सबन्धुं**
यज्ञञ्च मोहमयमीश्वरवर्जितं तत् ।
सैन्यं विदारय रिपोरमितप्रभाव!
वीराग्रगण्य! विजयी भव वीरभद्र! ।।१३।।

वीरभद्रः : **कोपानले मम समस्तजगज्जिघत्सो-**
र्दक्षः प्रभो! किमिव नाम भवेत्पतङ्गः ।
प्राणान् प्रियान् धरतु दुष्टपशुस्तु ताव-
द्यावन्न निःसरति ते वदनाद् व्रजेति ।।१४।।

शिवः : परितुष्टोऽस्मि। तत्,
अमोघमुग्रं शतसूर्यतेजोऽनिवार्यवेगं रिपुवंशवह्निम्।
गृहाण शूलं मम शूलजातं सुरासुरादीन् विजयस्व तेन।।१५।।
(इति शूलं समर्पयति)

वीरभद्रः : (गृहीत्वा) अनुगृहीतोऽस्मि।

शिवः : प्रयाहि वत्स! विजयस्व, विजयस्व।

वीरभद्रः : **निहन्मि दक्षं सबलं शिवद्विषं**
न कोऽपि तस्यास्ति खलस्य रक्षिता ।
स्वयं सुरेशो वरुणो धनाधिपः
प्रजापतिर्वा युधि मे भविष्यति।।१६।।

(इति विकटं परिक्रामति)

पश्यन्त्यद्य पराक्रमं युधि सुरा ये केऽपि वीराः स्थिता
भित्त्वा भूमिमथापि विश्वमखिलं दक्षं निहन्मि क्षणम् ।
सद्यः शोकप्रतिक्रियास्तु भवतां देव्या वियुक्तात्मनां
गच्छामि त्वरितं प्रभो रिपुवनं दग्धं विजानन्तु तत् ।।१७।।
(इति निष्क्रान्तः)

शिवः : वत्स! नन्दिकेश्वर! त्वमिहैव ममान्तिकचरो भव। दक्षं सबलं हतमेवावेहि।

नन्दिकेश्वरः : यदाज्ञापयति देवः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हतो हि यः शम्भुपदाद् वियुक्तो मोहग्रहो वित्तकलत्रलिप्तः।
दक्षः खलः पापमयो दुरात्मा नष्टो निमित्तं त्विह वीरभद्रः।।१८।।

शिवः : सगणो महाकाल इव वीरभद्रः प्रयाति।

नन्दिकेश्वरः : देव! शीघ्रमेव ससैन्यं समखो दक्षो हत इति सुवृत्तं श्रोष्यामः।

शिवः : वत्स!

पूर्णात्मनो न रिपुरस्ति न च प्रियो मे
वाञ्छामि सर्वजगतां हितमेव नित्यम्।
शक्तिः सती न पृथगस्ति न धक्ष्यते सा
दक्षस्तु दुष्टहृदयः खलु दण्डनीयः।।१९।।

नन्दिकेश्वरः : देव! एवमेतत्—

कोपानले सर्वजगज्जिघत्सोस्तद्वीरभद्रस्य भयङ्करस्य।
त्रिशूलहस्तस्य महाबलस्य दक्षो न चैकाहुतिरल्पभागः।।२०।।

शिवः : **तृतीयनेत्रोत्थयुगान्तवह्निना समस्त्रिशूलाग्रहतारिकष्टकः।**
मम प्रियः कोटिरविप्रभाकरो निहत्य दक्षं सबलं स एष्यति।।२१।।

नन्दिकेश्वरः : भगवन् सर्वज्ञ! वीरभद्रकृतदक्षयज्ञविध्वंसदर्शनकौतुकं मेऽस्ति।

शिवः : वत्स! पश्य दर्शयामि तावत्। (इति हस्तोद्यमनं नाटयति, पृष्ठ-जवनिकान्तरे यज्ञदृश्यं वर्तते)

शिवः : पश्य पश्य महावीरवीरभद्रचेष्टितम्।

युद्धोन्मत्तमहास्त्रपाणिभिरयं मुख्यैर्गणैरुच्छ्रितै
र्दृप्तैः प्रेतपिशाचसङ्घबहुलैरुत्साहशक्तैर्युतः।
प्राप्तो दक्षमखस्थलीं बहुविधैर्गर्जन् गृहीतायुध-
स्तेजः क्रोधभयङ्करः प्रतिमुखं वीरः कृतान्तोऽपरः।।२२।।

नन्दिकेश्वरः : देव!

त्रिशूलमुद्यम्य विलोडयन् स-
नभः सतारार्कमखण्डशक्तिः।
कल्पान्तकारी भवदक्षिजन्मा
भातीव संहारकरः प्रकोपः।।२३।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अहो! आश्चर्यम्! आश्चर्यम्! अयं दक्षः सपुरोधाः।

(ततः प्रविशति दक्षः सपुरोधाः)

दक्षः : (पुरोहितमवलोक्य) गुरो! कपालिना सह महान् विग्रह आरब्धः। तत् प्रतिकारोपायश्चिन्तनीयः।

भृगुः : महाराज! मा भैषीः!

सर्वे भूतपिशाचगुह्यकगणाः कपालमालाधरा
व्यर्थाडम्बरभीतिदाः श्रुतिपथाद् भ्रष्टाः प्रमत्ताधमाः।
मच्छक्तिप्रभवैर्महाभटबलैर्वेदोक्तमन्त्रोद्गतैः
प्रोद्दीप्तैरनलैर्भृशं शलभतां सद्यो लभन्तां परे।।२४।।

दक्षः : **गुरौ महामन्त्रविदांवरे त्वयि बराकसैन्यं नु दिगम्बरस्य तत्।**
हतं मया वीतभयेन मन्यते महत्सु तेजोऽर्थकरं न साधनम्।।२५।।

भृगुः : (मखप्रयोगं नाटयति)

दक्षः : अतीवभयङ्करोत्पाता दृश्यन्ते। वामाक्षिस्फुरणं नामानिष्टं सूचयति।

भृगुः : मयि सति नोपद्रवसम्पातः।

दक्षः : **वृतं नभोरेणुमहारवैर्घनैर्भयाद् द्रुता मे पुररक्षिणो दिशः।**
महायुधैरध्वनि भैरवध्वनिः प्रवर्तते तद्रिपुचेष्टितं ध्रुवम् ।।२६।।

भृगुः : (अवलोक्य) तर्हि सावहितैरस्माभिर्भवितव्यम्। इमे सुरा अपि ते साहाय्यं विधास्यन्ति।

दक्षः : (सभयं) ननु समागत एवासौ पशुपतिः कपाली सभूतः।

(ततः सहसा सक्रोधं वीरभद्रो गणैः सह प्रविशति)

वीरभद्रः : (सक्रोधम्)

अलं सैन्यैः सर्वैः प्रमथबहुलैः सङ्गरमुखे
सतीदेव्या दाहप्रतिकृतिकरं शत्रुकदनम् ।
शिवद्रोहादेकं शतपविसमस्पर्शमधुना
सुपर्याप्तं दक्षाचलशिरसि शूलं पततु मे।।२७।।

(इति शूलोद्यमनं नाटयति) अरे दक्षाधम! मुहूर्तं तिष्ठ।

दक्षः : अरे! रे! भिक्षुकानुचर! अतीव प्रगल्भसे।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

गलाच्छिरस्तालफलोपमं तव निपातयामि क्षणमद्य दुर्मुख! ।
महासिना कालकरालकर्मणा करोमि सद्यस्तु सतीपथातिथिम् ।।२८।।

वीरभद्रः : (प्रहस्य) अरे दुष्ट!

स्थितो महाशैल इवापरस्त्वया प्रदर्श्यतां तद् बलमात्मनो यथा।
शिवापमानं च सतीविनाशनं कृतं तु येनाद्य गतायुषाधम! ।।२९।।

दक्षः : गुरो! सर्वज्ञ! सर्वशक्ते! सर्वे समागताः सुराश्च समेत्य शिवसैन्यं प्रहरन्तु।

भृगुः : (आहुतिं गृहीत्वा) अरे! आत्माभिमामिन् दुष्ट! मुहूर्तं तिष्ठ!

आविर्भवन्तु सुभटा विजया महान्तो
दिव्यायुधाः शिवगणान् प्रतियोद्धुकामाः ।
भूयो जुहोमि सुविशुद्धपदैश्च मन्त्रै-
र्लीयेत सत्वरमिदं रिपुसैन्यजातम्।।३०।।

(इति आहुतिप्रदानं नाटयति। अन्यगणाः पादेनान्यत्र प्रक्षिपन्ति।)

वीरभद्रः : (सहसा दक्षं केशेषु गृहीत्वा)

अहमिह रिपुमुण्डं रक्तसक्तं सकेशं
सुचिरतृषितशूलच्छिन्नमेतत् कलङ्कम् ।
ज्वलितहुतवहेऽस्मिन् पूरयाम्यद्य दत्त्वा
शिवरहितमखानामाहुतिं पश्चिमां तु।।३१।।

(इति तथा करोति, अन्ये गणा यज्ञभाण्डानि विक्षिपन्ति, कुण्डे जलं पातयन्ति, अन्यान् ताडयन्ति।)

वीरभद्रः : (भृगुमवलोक्य) इदानीं ते दक्षिणाऽवशिष्टा ।

समाप्तयज्ञस्य पुरोहितस्य सुदक्षिणा मन्त्रविदोऽवशिष्टा।
गृहाण चैतन्न हि लब्धपूर्वं परिश्रमो नाम कृतस्त्वया तु।।३२।।

(इति भृगोः श्मश्रूत्पाटनं करोति)

वीरभद्रः : अरे! शिवगणाः! पश्यत! पश्यत!

मच्छूलपातभयभग्नपराक्रमास्ते
दाक्षा द्रवन्ति विदिशः समरे प्रवीराः ।
दक्षं विगर्ह्य गिरिशं बहुशः स्तुवन्तो
देवा व्रजन्ति विधिलोकममुं विभीताः।।३३।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

तन्न युक्तं पलायमानान् अनुक्रमितुम्। तत् स्वामिनं साधयावो विजयं सूचयितुम्। (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शिवः : वत्स! नन्दिकेश्वर! अपि दृष्टं त्वया?

नन्दिकेश्वरः : नाथ! सर्वमवलोकितम्। महान् विजयोऽस्माकं वीरभद्रेण भद्रेण कृतः।

शिवः : प्रतिशोधित आधिः। वीरभद्रोऽपि आगच्छत्येव।

वीरभद्रः : (प्रविश्य, सोत्साहम्) विजयतां विजयतां देव! हतो दक्षो विनाशितो मखः। विद्राविताः सुराः। त्यज्यतां मन्युः।

शिवः : वत्स! प्रियं कृतम्। तद् वरं ददामि ते।

प्रियं कृतं वीर ममाद्य पुत्रक! ततो गणानां प्रथमो भविष्यसि।
प्रियोऽसि सर्वेष्टवरप्रदो भव सुपार्श्वनिष्ठोऽन्तिकचारणः परः ।।३४।।

वीरभद्रः : अनुगृहीतोऽस्मि।

शिवः : तद् गच्छ! सुखं वस। वत्स! नन्दिकेश्वर! त्वमपि गच्छ। स्वकृत्यं निष्पादय। (इति उभौ निष्क्रान्तौ)

शिवः : (स्मृतिमभिनीय) सतीदेव्यै वरो दत्तो न कदापि मद्वियुक्ता सा भवेत्। तत्पुनस्तां ग्रहीष्ये।

अनादिशक्तिः खलदक्षदेहजां तनुं परित्यज्य जगत् सुमङ्गलम् ।
विधातुकामा तपसा समेष्यति परां पुनर्हैमवतीं पतिञ्च माम् ।।३५।।

भवतु! अहमपि समाधिमाश्रये। (इति निष्क्रान्तः)

।। इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले तृतीयोऽङ्कः ।।३।।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ चतुर्थोऽङ्कः

(ततः प्रविशतः शृङ्गिभृङ्गिणौ)

शृङ्गी : (परितो विलोक्य मुखविकारं नाटयन्) अयि भोः! बुभुक्षितोऽस्मि। शनैः शनैरपचयमेति मे शरीरम्।

भृङ्गी : भोः! अधुनैव मणद्वयं लड्डुकं भक्षयित्वाऽऽगतः, तदापि ते बुभुक्षा न शान्ता।

शृङ्गी : कथं परिहससि! पश्य मे प्रतिक्षणं क्षीयमाणं शरीरम्।

भृङ्गी : अयि! अतिस्थूलस्तुन्दिलो दृश्यसे। कथमस्मादपि स्थूलतरो भवितुमिच्छसि? कथं नाम पृथिवी त्वां धारयिष्यति?

शृङ्गी : वत्स! मातापितृभ्यां लालितो रक्षितश्च वत्सो वर्धते।

भृङ्गी : किं वत्सोऽसि, तर्हि वृद्धो कीदृशो भविष्यति?

शृङ्गी : अलं परिहासेन! माता सती पिता शिवः। उभावपि त्वां मां च सर्वं गणसमुदायं विहाय गतौ। तत् कथमस्माकं पोषणं भविष्यति।

भृङ्गी : (सखेदम्) सखे! ममापि ताभ्यां विनाऽहर्निशं व्यथते चेतः। केवलं दुःखन्यूनीकरणाय परिहासः कृतः।

शृङ्गी : सखे! जानास्येव जनन्याः सतीदेव्या यथावृत्तम्।

भृङ्गी : एवमवगतवृत्तान्तोऽस्मि।

शृङ्गी : सखे! माता सती अस्माकं प्रत्यहं भोजनादिचिन्तां कृतवती आसीत्, येन सुखं दिवसा यापिताः।

भृङ्गी : (साश्रु) अपि सत्यम्।

माता सा मे सत्स्वभावान्नपूर्णा
भाण्डागाराद् मोदकानि प्रगृह्य ।
स्वेच्छं नित्यं खादतोऽस्मद्दृशाँश्च
वात्सल्यान्न प्रावदन्मोदमाना ।।१।।

शृङ्गी : अहो! जननीं विना अनाथाः स्मः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अचिन्तयन्ती बहुशोऽपराधान् मुहुर्मुहुः पृष्टवती च भुक्तम् ।
न वेति या पालनतत्परा सा दयालुरम्बा मम कुत्र याता ।।२।।

भृङ्गी : सखे! स्वामी अपि न जाने अस्मान् अनाथीकृत्य कुत्र गतः। शून्यः कैलासः।

शृङ्गी : अयि! न जानासि, यदा वीरभद्रः समखं दक्षं विनाश्य आगतस्तदैव भगवान् भूतभावनः,

ततः प्रसन्नो विहतारिकण्टकः समाहितात्मा जगतामधीश्वरः ।
शिवो विशुद्धप्रणतार्तिनाशनो हिमालयस्योर्ध्वशिखां जगाम ह।।३।।

भृङ्गी : ततः किम्?

शृङ्गी : तत्र ब्रह्मपुरोगैर्देवैर्दक्षार्थं मखपूरणार्थञ्च संस्तुतः प्रसन्नः सन् दक्षं जीवयन् मखं सफलं कारयामास।

भृङ्गी : अहो!

अम्बेव सोऽपि स्वयमाशुतोषो दयालुरन्तःसरलस्वभावः।
क्षमाधिनाथो भजदार्त्तिहारी न तत्समः कश्चिदिहोपपन्नः।।४।।

शृङ्गी : **दक्षो नतः शिवपदं तमकामदेवं**
तुष्टाव दिव्यवचनैर्मधुरैः प्रबुद्धः।
देवैः सहैव निजदोषनिरासकामः
प्रीतोऽग्रहीत् परमकारुणिकस्ततस्तम्।।५।।

तदनन्तरं देवो देव्या विप्रयोगाच्छोकाकुलो न सुखमवाप।

भृङ्गी : कष्टं भो! देवस्यापि एवं दशा।

शृङ्गी : अयि भोः! न भ्रमः कार्यः। लीला भगवतः।

भृङ्गी : एवमेव सखे! न भ्रान्तोऽस्मि। देवदुःखदुःखिना मया उक्तम्। ततः?

शृङ्गी : **प्रियवियोगजशोकमना: शिवो**
विधिकृतेषु भवेषु परिभ्रमन् ।
हिमगिरिं गिरिराजमुपेयिवान्
धवलितं वलितं तुहिनैर्घनैः।।६।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

वटतरोस्तलमुन्नतमीश्वरः सममवेक्ष्य समाप्तसमक्रियः।
सुखदमात्ममहिम्नि सदा स्थित उपविवेश विवेषविभूतिमान्।।७।।

भृङ्गी　: समर्थः खलु देवः। ततः?

शृङ्गी　: **सहजयोगसमाधिमधीश्वरः सकलमायिकभावपरात् परः।**
प्रणतभक्तजनार्थविशेषवान् उपगतोऽपगतोपनिबन्धनः।।८।।

भृङ्गी　: शून्यमिदानीं जगद् विभाति। वयं दीना निराश्रया मातापितृभ्यां विना विजने वने भ्राम्यामस्त्रस्ताः।

शृङ्गी　: (नेपथ्ये कर्णं दत्त्वा) अये इतो मधुरो ध्वनिः श्रूयते।

भृङ्गी　: (सभयं) अये कस्य ध्वनिः? भीतोऽस्मि।

शृङ्गी　: मूर्ख! किमिदं भयस्थानं? मा तावत्। निरूपयामि कस्यैष इति।

भृङ्गी　: (तत् पृष्ठे गत्वा) निरूपय तावत् शीघ्रम्। हा! पितरौ विना भयभीतोऽस्मि अनाथोऽस्मि।

शृङ्गी　: (निरूप्य) अलं भयेन! वीणाध्वनिः। मन्ये, देवर्षिर्नारदः प्रतिभाति। तद् हर्ष एवास्माकम्।

भृङ्गी　: किमत्र कर्त्तव्यम्?

शृङ्गी　: सखे! इहैव कुञ्जान्तर्हितो भवेव। निरूपणीयं तावत् किमिति।

(इति तथा कुरुतः)

(ततः प्रविशति यथोक्तो नारदः)

नारदः　: (गायन् प्रविश्य)

लीलां तनुते भव तव माया।
नारायण जगदीश्वर शङ्कर सुन्दरश्यामलकाया।। (ली.)
रचयति विविधविचित्रविधानम्, भ्रमयति चेतोबोधपिधानम्।
मुनिजनमोहकरी शतवेषा नृत्यति गायति नियतिरशेषा।
सुरपतिहृदयनिकाया ।। (ली.)
भक्तजनार्त्तिहरी हरिचेतसि मोदकरी कृपया या।
मूढजनोरसि भीतिकरी जगदुद्भवपालननाशक्षमा या
मिथ्या सत्यवदाभा ।। (ली.)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

देवराजप्रियचिकीर्षया वसुन्धरां प्रयातुकामोऽहम्। अयमस्ति भगवतः शङ्करस्य कैलासलोकः। अस्ति च मम अभिलाषः शिवसतीपदसरोजाङ्कितं पूतस्थलमिदं पश्यामीति। अतोऽत्रागमनम्।

जगदम्बा सती तु,

स्थूलां तनुं मलिनवासमिवावमानाद्
उत्सृज्य योगहुतभुग्ज्वलितां शिवार्थम् ।
रूपं परं सकलकल्मषहं विधाय
जाता हिमाचलकुले जगतां हिताय।।९।।

तद् भगवत्या हिमालयराजसुताया अभिनवं दर्शनं वाञ्छमीत्यस्ति ममाप्याग्रहः।

तारकासुरविभीतिकम्पितो देवतापतिरिहेच्छतीदृशम् ।
सर्वलोकशिवमस्ति जन्मतः शाश्वती हि शिवशक्तिरिष्टदा।।१०।।

तत् प्रणम्य शिवलोकं प्रयामि हिमालयराजभवनम्।

(इति तथा कुर्वन् निष्क्रान्तः)

शृङ्गी : (सहर्षम्) सखे! महान् हर्षः। अपि श्रुतवानसि?

भृङ्गी : (सहर्षम्) जगदम्बा माता आविर्भूता। अहो जीविता वयम्।

यथा शुष्यत्सु तरुषु वृष्टिर्जाता तथा श्रुतिः ।
जाता माता पुनरिति मादृशे जीवितप्रदा।।११।।

शृङ्गी : तत् सखे! अद्यैवावामपि अन्तर्हितौ भूत्वा गत्वा तत्र पश्यावस्तावद् देवीं मातरं नारदहिमगिरिसंवादञ्च शृणुवः। नारदोऽपि योगी प्राप्त एव तद्भवनम्।

भृङ्गी : तथा। (इति निष्क्रान्तौ)

(इति विष्कम्भकः)

(ततः प्रविशन्ति हिमगिरी राज्ञी नारदश्चेति)

नारदः : अचलराज! अपि कुशली भवान् सपरिवारः।

राज्येषु कोशेषु बलेषु वृद्धिः प्रजासु कच्चित्तव मित्रवर्गे ।
अनामयं तात हिमाद्रिराज! धर्मेषु सर्वत्र च सन्ततेषु ।।१२।।

हिमाचलः : देव! भवतामागमनेन दर्शनेन किं दुर्लभम्? सर्वं कुशलम्। देवर्षे!

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

करे वीणां नामश्रुतिमधुरगीतिं कलयतः
मुखाम्भोजे दिव्यं जलधितनयाजानिचरितम्।
मनो नित्यं नारायणपदसरोजे सुनिरतं
सुरर्षे! ते पुण्यागमनमिह सिद्धिं दिशति मे।।१३।।

मेना : सौभाग्येन वयमत्र भगवन्तं पश्यामः।

अनन्तजन्मार्जितपुण्यसञ्चयात्परप्रसादात्परमेश्वरस्य च।
भवादृशा देवगणेषु भाविताः कथञ्चिदस्मादृशदृष्टिगोचराः।।१४।।

नारदः : राजन्! परितुष्टोऽस्मि। नारायणस्ते भद्रं करोतु।

हिमाचलः : अनुगृहीता वयम्।

मेना : आर्यपुत्र! वत्सा उमापि ब्रह्मसुतं देवर्षिमभिवाद्याशीर्लभताम्।

हिमाचलः : देवि! सम्यक् स्मारितम्।

नारदः : (स्वगतम्) अधुना देव्या जगदम्बाया दर्शनं भविष्यति।

(प्रकाशम्) राजन् क्व ते राजपुत्री, ममापि परं कौतुहलं प्रेक्षितुम्।

(ततः प्रविशति उमा)

उमा : अम्ब! अहं सखीभिः सह ईश्वरमर्चितुं देवालयं गन्तुमिच्छामि। अनुजानीहि माम्।

मेना : कथमागतैव मे प्रियवत्सा!

नारदः : स्मरणादेषा उपस्थितास्ति। एषा आयुष्मती।

हिमाचलः : वत्से! पश्य देवपूज्यतममहर्षिर्नारदः प्राप्त इति। अभिवादय तावदेनम्।

मेना : वत्से! अभिवादयैनममोघवाचं महर्षिम्।

उमा : देव! नमस्ते।

नारदः : पुत्रि! सिद्धार्थायुष्मती भूयाः। (निपुणं निरीक्ष्य स्वगतम्)

इयं सती रूपगुणप्रकाशितां समस्तमाङ्गल्यमयीं नवां तनुम्।
अशेषशोभानिचयां दधाना भवार्थजाता सुषुमाधिदेवता।।१५।।
नमामि विद्यामपरां पराञ्च सौभाग्यदेवीमचलां भवानीम्।
अधीश्वरीं तां मनसो भवस्य नवां पराम्बातनुमाश्रितां हि।।१६।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हिमाचलः : भगवन् सर्वज्ञोऽसि! तद् ब्रूहि मम पुत्रिकायाः सुलक्षणानि।

मेना : एतदेव ममाप्यभिलषितम्। कानि सुलक्षणानि वत्सायाः?
पुत्रि! इत आयाहि दर्शय भगवन्तं पाणिरेखाम् (इति दर्शयति)।

नारदः : (स्वगतम्)

प्रपन्नतृप्तं परिवीक्षणेन क्षणेन यस्या जगदम्बिकायाः।
लीला तु तस्याः करकञ्जरेखां पश्यामि देव्याः कृपया भवान्याः।।१७।।

(प्रकाशम्। उमाया हस्तरेखां निरूपयन्) राजन्! सर्वशुभलक्षणैः सम्पन्ना ते सुता।

अखण्डसौभाग्यसमस्तसम्पदा महर्धिदिव्यायुरमोघदर्शना।
प्रशान्तिसौख्याभिरता सुता तव पयोधिजेवाखिलमङ्गलान्विता।।१८।।

हिमाचलः : अनुगृहीतोऽस्मि।

मेना : अनुगृहीताऽस्मि।

हिमाचलः : भगवन्! अमोघानि ते आशीर्वचांसि इमानि।

नितान्तशुद्धा तपसा महीयसा शिवार्थलोका पुरुषार्थसाधिनी।
भवादृशामीश्वरभावितात्मनाममोघवाक् नार्थविहायचारिणी।।१९।।

मेना : भगवन्! मोदते चेतः सुधावचः श्रुत्वा।

सुकल्पसिद्ध्यर्थबलातिबृंहिता हितोपदेशामृतधामवर्षिणी।
विशिष्टभावात्मविबोधबोधिनी भवादृशानां सफला सरस्वती।।२०।।

नारदः : वत्स! गिरिराज! यद्यपि सर्वाणि सुलक्षणानि तव सुतायां सङ्घटन्ते, तथापि......।

हिमाचलः : (स्वगतम्) तथापीति आशङ्कते चेतः।

मेना : (स्वगतम्) किं विवक्षितमिति मुह्यति मनः।

नारदः : एषा एका पाणिरेखा सूचयति।

उभौ : (ससम्भ्रमम्) किमिति?

नारदः : पतिं निश्चयेन प्राप्नोति।

उभौ : (सप्रसन्नम्) प्रियं नौ। ननु कीदृशम्?

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : **दिगम्बरं भिक्षुकरेणुमण्डितं विरूपनेत्रं जटिलं सुकोपनम्।**
करे गृहीत्वा च कमण्डलुं महीमपार्थमत्तं विचरन्तमीदृशम्।।२१।।

मेना : (सखेदं सोद्वेगम्) मा मैवम्, प्रतिहतममङ्गलं वत्सायाः।

हिमाचलः : मा मैवम्।

नारदः : किन्तु रेखा तादृशी।

हिमाचलः : (सखेदम्)

विधाय पूर्वं सकलं सुलक्षणं दिशन् सुताया हि पतिं विलक्षणम्।
विधिर्जडो नूनमहो विमूढधीः शिरोऽधिमौलिञ्चरणे न्यवेशयत्।।२२।।

मेना : मैवं मैवम्।

अहं प्रदास्यामि सुतां सुलोचनां गुणानुरूपाय वराय कोमलाम्।
न कण्टकाकीर्णतरुं समाश्रिता सुकल्पयोग्या लतिका हि शोभते।।२३।।

नारदः : पुत्रि! अनिवार्यो विधिः कथमन्यथा कर्तुं शक्यते।

उमा : मातः! अलं चिन्तया। स्वकृतमुपभुज्यते। ममैषा गतिः।

हिमाचलः : (अपवार्य) मा तावत्। कथमेवं ब्रवीषि मदधीनं तव सम्प्रदानम्।

मेना : एवमार्यपुत्र! वत्साया अनुरूपो वरः कल्पयितव्यः।

नारदः : सत्यमेवैतद् भविष्यति। पाणिरेखा तु वदति।

मेना : वदतु, किं तेन।

हिमाचलः : देवि! अनिच्छतोऽपि मम देवर्षिवचनं सत्यमिति मनः प्रत्ययं गच्छति।

मेना : हा! वत्साया मम भाग्यं स्फुटितम्। दुर्धिया विधिनाऽपराद्धम्।

उमा : अम्ब! अलं विधेराक्षेपेण। न दैवमपराध्यति। मम तु कृतं सुफलति।

नारदः : सम्यग् वदति वत्सा सुफलतीति।

मेना : **ऋषिवाक्यं न मोघं स्याद् भवितव्यं न चान्यथा।**
हन्त दुर्भाग्यमस्माकं विषीदामि सुतां प्रियाम्।।२४।।

हिमाचलः : **यत इमा सुता जाता मनसो मोदकारिणी।**
ततः प्रभृति राज्ये मे सम्पदो द्विगुणीकृताः।।२५।।

नारदः : सर्वथा लक्ष्मीरिव ते सुता सर्वमङ्गलकारिणी।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

हिमाचलः : सर्वेषां मङ्गलाधान्या मङ्गलं स्यात् कथं मुने! ।
आवयोर्नेत्रकौमुद्याः सुतायाः शुभलक्षणम् ।।२६।।

मेना : भगवन्! जगन्मङ्गलतत्पर! अनुचिन्तय वत्साया अभ्युदयं सौभाग्यम्।

नारदः : अखण्डं सौभाग्यमस्याः, महानभ्युदयः। उपायमेकं वक्ष्यामि येन श्रेयो भविष्यति।

उभौ : (सहर्षम्) अनुग्रहो भविष्यति। शीघ्रं कथय।

नारदः : **अस्याः करस्थाङ्कितरेखयानयोपलक्षितो यादृशरूपवान् पतिः।**
शिवः कपाली सविभूतिरीश्वरो दिगम्बरस्तादृश एव दृश्यते।।२७।।

तद् यदि स एव शिवोऽस्याः पतिः स्यात् तदा श्रेयः।

उमा : (स्वगतम्) अपि दैवं विदध्यात् प्रियं मे।

हिमाचलः : एवं सम्भविष्यति।

मेना : सम्भवति शम्भौ तल्लक्षणं किन्तु न स मे वत्साया योग्यो वरः।

उमा : अम्ब! दैवविधानमनिवार्यं पश्य।

नारदः : पुत्रि! मेने नान्यथा मन्तव्यम्। एतदेव भविष्यति। न नारदोऽन्यथा वदति।

मेना : एवमेतद् देव!

हिमाचलः : भगवन्! तत् कथं शिवः स्वभावतोऽसङ्गः अस्याः पतिः स्यात्।

नारदः : यदि ते सुता उमा तपश्चरेत् तदा तपसा तुष्ट आशुतोषः शिवस्तामनुग्रहीष्यति।

उमा : (स्वगतम्) प्रियं मे, अहं तपश्चरिष्यामि।

मेना : क्व तपः, क्व च मे सुता।

हिमाचलः : देव! तपो हि महाकष्टप्रदम्।

नारदः : किन्तु अभीष्टसिद्धिप्रदम्। तपसैव लभ्यः शिवः।

तपसेद्धो रविश्चन्द्रः प्रकाशेते तपोऽन्वितः।
पुरुहूतश्च वह्निश्च समर्थः सर्वसाधने।।२८।।

हिमाचलः : सत्यं भगवता उच्यते।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : राजन्! उमा तपश्चरणाय समुत्सुका। निमित्तानि शुभानि भवन्ति। समयश्च शुभः। अतोऽद्यैव तपसे एषा तिष्ठतु।

मेना : नाहं पुत्रीं प्रेषयिष्येऽतिकठिने तपसि।

नारदः : मेने! श्रेयस्ते उमाया ध्रुवं भविष्यति।

हिमाचलः : देवि! अनुमन्यस्व। गुरोर्वाक्यमविचारणीयं भवति।

मेना : तथास्तु।

हिमाचलः : भगवन्! भवदाज्ञया अहं पुत्रीं तपसे अनुजानामि।

मेना : पुत्रि। गच्छ तपसा प्रसादय शिवम्।

उमा : (सहर्षम्) यथाज्ञापयन्ति गुरवः। अहमद्यैव ईश्वरं प्रपूज्य नियममुपस्थास्ये।

सर्वे : **गच्छ पुत्रि शिवस्तेऽस्तु पन्थाः सुखकरः सदा! ।**
तपश्चर परं तावत् स्वयं नियममास्थिता।।२९।।

उमा : अनुगृहीतास्मि (इति निष्क्रान्ता)।

नारदः : राजन्! अहमपि साधयामि देवलोकम्। श्रेयस्तेऽस्तु। (इति निष्क्रान्तः)

उभौ : भगवन् नमस्ते।

हिमालयः : देवि! वत्सा तपसे गता। अवश्यमेव शिवः प्रसन्नो विधास्यति कल्याणमनुग्रहीष्यति ताम्। तदावामपि शिवं पूजयेव प्रत्यहम्।

मेना : यथा वदति आर्यपुत्रः।

हिमालयः : **अनुदिनं तपसा नियमैरसौ भवतु हैमवतीपतिरीश्वरः।**
परमतुष्टमनाः करुणाकरः समहितो महितो भजतां शिवः।।३०।।

तत् साधयावस्तावत् (इति निष्क्रान्तौ)।

।। इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले चतुर्थोऽङ्कः।।४।।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सवीणो गायन् नारदः)

नारदः : अयि भोः! देवराजप्रियकामाय मया एतदनुष्ठितम्। भगवती पार्वती शिवं प्रार्थयितुं तपसे नियता वर्तते।

क्व च तपः कठिनं यतिनां क्षमं
क्व च हिमाद्रिसुता मृदुविग्रहा।
गुरुतरं व्रतमुत्कटमास्थिता
भवरता वरताभिनिवेशिता।।१।।

तदधुना इन्द्रपुरीं गत्वा सुरेन्द्रं सूचयामि एतत्। स च तारकासुरपरित्रस्तो न परित्राणं लभते। ब्रह्मणा च मन्त्रो दत्तो यत् शिवपुत्रेणास्य तारकासुरस्य वधो भविष्यति।

ततः प्रभृति देवराजस्य महान् ज्वरः कथमेतत् भविष्यतीति।

निरुध्य कामान् त्रिपुरान्तकः शिवः
समाधिमास्थाय निवर्तितक्रियः।
सती तु जाता हिमवद्गृहेऽधुना
कथं विवाहो भविता तयोस्तदा।।२।।

शिववरणार्थं पार्वती महातपः करोतीति प्रीतो भविष्यति। अहमपि उभयोरुद्वाहं वाञ्छामि तेन जगच्छिवं भवेत्।

इयमिन्द्रपुरी—

लभ्या यथाविधिकृतैः क्रतुभिस्तपोभिः
पुण्यैरनन्तसुखदा परलोभनीया।
यस्यै महासुरगणैः सह रिपुभिर्महद्भि-
र्देवेश्वरस्य भवति प्रसभं विमर्दः।।३।।

मन्दाकिनीपयसि पङ्कजसौरभाढ्ये
क्रीडन्ति देववनिताः सुचिरं शुभाङ्ग्यः।
आन्दोलयन्ति मरुतः सुरकाननेषु
कल्पं सुगन्धनिचयं स्फुटपारिजातम्।।४।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

इन्द्रोऽपि सन्निहित एवेति तर्कयामि, तद् गन्तव्यम्।

(इति निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति इन्द्रः सचिन्तः)

इन्द्रः : तारकासुरभयकम्पितस्य का नाम मम देवराजता?

सिध्यन्ति कार्याणि न केवलेन बलेन वा व्यर्थमनोरथेन।
सतामुपायेन सुसाधितेन सिद्धं हि कृत्यं श्रियमातनोति।।५।।

तद् उपायेन प्रवर्त्तितव्यम्। ब्रह्मणा चोपायो दर्शितः।

महर्षिनारदो हिमालयभवनं गतो मन्ये परावर्तित एवेति।

(ततः प्रविशति नारदः)

नारदः : वत्स देवेश्वर! अपि स्वस्ति।

इन्द्रः : देवर्षे! वन्दे। भवतां दर्शनेन सर्वं स्वस्ति। कथय किं वृत्तम्?

नारदः : कृतो विधिः। पार्वती इदानीमुग्रे तपसि वर्तते।

इन्द्रः : प्रियं मे। किन्तु भगवान् शशाङ्कमूर्धा तु परमं समाधिं गतः।

नारदः : सत्यमुच्यते। सोऽपि प्रसाध्यः।

इन्द्रः : को नाम समाधिभङ्गं कुर्यात्। इदञ्च तारकासुरादपि भीतिकरम्।

कथं समाधिभङ्गः स्याद् विषमाक्षस्य शूलिनः।
कथञ्चास्य समुद्वाहो भगवत्या भविष्यति।।६।।

नारदः : उपायेन सर्वं सम्भविष्यति।

इन्द्रः : केनापि यत्नेन समाधिभङ्गे त्रिलोकीं भस्मीभूतां द्रक्ष्यति।

महेश्वरः शूलधरः पिनाकी भग्ने समाधौ कुपितो न साध्यः।
तृतीयनेत्रोद्गतकल्पवह्निज्वालैस्त्रिलोकीं नियतं प्रदह्यात्।।७।।

नारदः : कथञ्चित् समाधेः समुत्थितोऽस्माभिर्ब्रह्मपुरोगैः संस्तुतो निश्चयेन कृपां विधास्यति। पश्य,

सुरैः स्तुतोऽसौ सहसा प्रवृद्धं यः कालकूटं निखिलं पपौ हि।
तथा चकारार्तिहरो हरस्तद् दक्षे कृपां देव दयालुरीशः।।८।।

इन्द्रः : सत्यमेवैतत्; किन्तु समाधिभङ्गस्तु दुर्लभः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : मदनस्तत्र प्रयोक्तव्यः।

इन्द्रः : (सहर्षम्) आम्, एवम्, सम्यगुपायश्चिन्तितः। तत् स्मरामि कामदेवम्। (इति स्मृतिं नाटयति)

कामः : (सहसा प्रविश्य) प्रणमामि देवं देवर्षिञ्च। को नियोगः?

इन्द्रः : सखे! सखेदं ब्रवीमि। तारकासुरत्रासाद् आपद्गतामरावती तत् किञ्चिद् अवश्यमनुष्ठातव्यम्।

कामः : आज्ञापयतु भवान्।

इन्द्रः : भगवान् भूतभावनः समाधिस्थः। स एवोपायं जानाति।

तद् यतस्व तत्समाधिभङ्गे।

कामः : (सत्रासम्) किमिदं भाष्यते देवेन। रुद्रकोपाद् नाहं भविष्यामि।

इन्द्रः : मा भैषीः। अहं तव साहाय्यं विधास्यामि। सखे!

शक्यं हरेर्ज्वलितदीप्तिमतारिणा यत्
शूलेन वा त्रिपुरदाहनतत्परस्य ।
वज्रेण वा न शतपर्ववता बलेन
त्वीषत्करं कुसुमबाणमुखेन तत्ते।।९।।

कामः : अर्थवाद एवैषः। कम्पते मे मनः। दुर्निमित्तं पश्यामि।

न मेऽस्ति शक्तिः परमेश्वरस्य त्रिशूलहस्तस्य समाहितस्य।
कोटिप्रयत्नैरपि पञ्चबाणैर्भेत्तुं मनो देव! ततो बिभेमि।।१०।।

नारदः : वत्स! देवराजनियोगोऽनुष्ठातव्यः, श्रेयस्ते भविष्यति।

इन्द्रः : सखे! अजेयोऽसि न भीः कार्या।

तपसा न बलेन चेज्यया श्रुतिविज्ञानपरात्मनः तथा ।
सुरसिद्धमुनीन्द्रमानुषैस्त्वमजेयोऽसि सखे! न संशयः।।११।।

कामः : भवत्सहायो विधास्यामि कार्यम्।

इन्द्रः : एवमेतद् अधुनैव प्रस्थातव्यम्।

नारदः : वत्स इन्द्र! कामेन सह गच्छ साधय कार्यम्।

अहमपि पितरं द्रष्टुमिच्छामि।

उभौ : भगवन् नमस्ते।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : स्वस्ति। (इति निष्क्रान्तः)

इन्द्रः : सखे! मकरध्वज! सैन्यैः सह त्वं मन्त्रियोगाद् अग्रतो गच्छ, अहं पश्चात् तव साहाय्यं विधास्यामि।

कामः : तथा करोमि। (इति निष्क्रान्तः)

इन्द्रः : कृत उपायः। बिभेमि, अपि रुद्रो भग्नसमाधिः। त्रिलोकीं न भस्म कुर्यात्। प्रसादयिष्यामस्तं क्रुद्धम्।

कामोऽपि तत्र गतः। अहमपि तत्रैव सन्निहितो भवामि। यत्र

शिवः समाधिं गतः। (इति परिक्रामति)

(ततः प्रविशति समाधिस्थः शिवः कामश्च)

कामः : अहो!

कालाग्नितुल्यं विषमाक्षमीशं निरीक्षितुं नाप्यधुना प्रशक्तः।
शङ्के विनाशो न भवेन्ममात्र हरस्य कोपाद् विषमं विभाति।।१२।।

(परितो विलोक्य) का गतिः। इदानीं प्रतिज्ञातं करोमि।

देवेन्द्रोऽपि सन्निहित एव।

इन्द्रः : (उपसृत्य) सखे! मा भैषीः, दयालुः प्रभुः। कुरु प्रयोगम्। अहमिहैवान्तर्हितो भवामि। (इति अपसरति)

कामः : तथेति (ध्यानं नाटयति धनुर्गृह्णन्)।

इन्द्रः : अहो आश्चर्यम्, आश्चर्यम्। समस्तं विश्वं काममयं प्रफुल्लितं विभाति। तथा हि—

वासन्तीश्रीस्त्रिभुवनतले कोकिलारावरम्या
व्याप्तं विश्वं मधुरवनितानूपुरोद्गीतिरागैः।
कामोद्वेगात् सुरमुनिजनाः कामिनीमाश्रयन्ते
लुप्ता धर्माचरणनियमाः पञ्चबाणप्रयाणे।।१३।।

कामः : प्रयुक्तं सैन्यम्। इदानीमहम् अजेयशरासने कुसुमबाणं सन्दधे (इति शरसन्धानं नाटयति)।

इन्द्रः : अहो! सर्वैः सह ममाप्युत्कण्ठते चेतः। लीलायिता वसुधावनिता। आश्चर्यम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भ्रष्टो वैराग्यसेतुर्मुनिजननियमा योगिबोधाश्च लीना
विश्वेऽस्मिन्नङ्गनानां रतिकृतविभवा मोहिनीनां विलासाः।
दृश्यन्ते पुष्पसम्पत् परिमललसद्धीरशीताः समीराः
क्षुब्धा देवादिलोका विषमशरकृते पञ्चबाणप्रयोगे ।।१४।।

कामः : आश्चर्यम्—

येन प्रयोगेण समा त्रिलोकी वशीकृता काममयेन तेन।
शक्यो न शम्भुः सुसमाधिनिष्ठो जेतुं मयाऽजय्यपराक्रमेण ।।१५।।

(सक्रोधम्) तदिदानीं पुष्पबाणानामन्तिमः प्रयोगः कार्यो ब्रह्मास्त्रतुल्योऽमोघः। (इति पुनः शरसन्धानं नाटयति)

इन्द्रः : **शरे गृहीते कुसुमायुधेन चराचराणामपि मोहनेन ।**
अचेतनानामपि लक्ष्यते वै स्फुटः प्रभावः किमु चेतनानाम्।।१६।।

कामः : अयममोघः शरः शिवमनः सङ्क्षोभयतु (इति शरं मोचयति)

इन्द्रः : स्वस्त्यस्तु लोकाय।

शिवः : (शनैर्नेत्रमुन्मीलयन् समाधिभङ्गं नाटयति)

स्वानन्दनित्यनिरतं सुसमाहितं मे
कोऽयं मनो मदयते त्रिपुरान्तकस्य।
प्राणाः प्रिया न जगतां स्थितयश्च कस्य
यत् कालवह्निरधुना शरसङ्गदीप्तः।।१७।।

किं मदनोऽसौ? भवतु। तत् को विलम्बः ।

प्रचण्डनेत्रोत्थमहाज्वलेऽद्य हरस्य मेऽसौ मदनो मदान्धः ।
जगत् समग्रञ्च हुताशनास्ये ग्रासीभवेत् स स्वपताद् विधाता।।१८।।

(इति सहसा उत्तिष्ठति, तृतीयनेत्रमुद्घाटयति। कामश्च सधनुः पतति।

शिवः : (सक्रोधम्) केन दुरात्मना कृतान्तो निमन्त्रितः? नूनं देवैरेव।

अयं प्रचण्डो मम नेत्रजन्मा
कामाल्पभक्ष्येण पुनः प्रदीप्तः ।
कल्पान्तकोपोग्रहुताशनस्तद्
जगत् समग्रं दहताद् विधातुः ।।१९।।

(ततः प्रविशति ससम्भ्रमो ब्रह्मा इन्द्रो नारदश्च)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : अलम्, अलम्, महादेव!

क्रोधं प्रभो! संहर संहरात्र प्रसीद देवेश कृपाधिनाथ।
देवाः समे साञ्जलयः स्तुवन्ति प्रसीद मां पाहि निजं सविश्वम्।।२०।।

इन्द्रः : प्रभो! करुणाकर! क्षमस्व क्षमस्व!

कृतं तु सर्वं जगतां हिताय मयैव शम्भो! मदनः प्रयुक्तः।
दासस्य नाथ क्षमतां ममैतमेकापराधं करुणावतार।।२१।।

नारदः :

देवाधिदेवशरणं वयमास्थितास्ते
देवान् विलोकय प्रभो कृपणेक्षणेन।
इष्टं कुरुष्व जगतामसुरैः परास्त-
सैन्यस्य भीतमनसश्च सुरेश्वरस्य।।२२।।

ब्रह्मा : नाथ! क्षमस्व! दयस्व।

शिवः : किं भवन्तः प्राप्ताः। अस्तु उपसंहृतः प्रलयङ्करः प्रकोपः।

ब्रह्मा : जीविता त्रिलोकी।

इन्द्रः : इष्टञ्च सिद्धं मम।

नारदः : महाकृपायतने नेदमसदृशम्।

शिवः : तत् किं भवतामिष्टं यदर्थमिदं चेष्टितम्।

ब्रह्मा : देव! प्रथमं निरपराधं कामं जीवय।

शिवः : भवतां प्रीत्यर्थं प्रसन्नोऽहं वरं ददामि यद् अद्यारभ्य मदनोऽनङ्गः सन् प्राणिनां मनसि भवेद् रत्या सह। मनोजो मनसिजोऽनङ्ग इति ख्यातिं लभताम्। जीवताद् अयं गच्छतु।

कामः : (उत्थाय) अनुगृहीतोऽस्मि। (इति प्रणम्य निष्क्रान्तः)

ब्रह्मा : प्रभो! देवानां महत् कार्यम्। भीता इमे भवच्छरणागताः।

शिवः : अहमवश्यं भवतामिष्टं करिष्यामि। किं समीहितं देवानां वक्तव्यम्।

इन्द्रः : नाथ! तारकासुरेण निरस्ता वयं न शरणं लभामहे। तत् परित्रायस्व नः।

ब्रह्मा : नाथ त्वय्येव तारकासुरवधो विहितः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : **प्रभो! त्वमेवासि शरणं नः सत्क्रिया वेदमार्गश्च लुप्यते परमासुरैः।**
कथं स्यात् तु सुरत्राणः त्वदधीनं हि नः क्रियाः।।२३।।

शिवः : कथमिव! किं मया कर्त्तव्यम्?

ब्रह्मा : देव! तारकासुरवधस्तव सुतेन विहितः। स चान्यथा न भविष्यति। अनुग्रहीतव्यञ्च मे वाक्यम्।

सुतो हि ते कोटिहुताशसुप्रभो महाबलो संयति देवनायकः।
भविष्यति स्कन्द इति प्रसिद्धिमागतोऽसुरं तारकमाहनिष्यते।।२४।।

शिवः : कथमेवं सम्भवेत्। सुत इति कथनाद् देवी सती पुनः स्मृतिपथमागता—

हता सती दक्षसुता मम प्रिया
शिवावमानं दधती न मानिनी।
कथं भवेन्निर्जरकार्यमद्य तद्
उपायमन्यं कुरुतात् सुसम्भवम्।।२५।।

ब्रह्मा : नाथ! न सती प्राकृता नारी। भवतामनादिशक्तिरिति न भवद्भ्यः पृथग् भवितुमर्हति।

विहाय देहं भवतामुपेक्षणात्
सती भवानी गिरिराजसद्मनि।
पुनः प्रजाता भवदर्थमास्थिता
दृढं तपोऽनन्यमनाः प्रसीद ताम्।।२६।।

इन्द्रः : देव! जगदम्बा पार्वती उग्रं तप आचरन्ती तिष्ठति।

नारदः : नान्यत्र भवतो देव्या मनो मनागपि गच्छति।

शिवः : यदि दृढानुरागोऽनन्यपरायणता पार्वत्यास्तर्हि भवतामनुकम्पनाय ग्रहीष्यामि।

ब्रह्मा : सन्देहश्चेत् परीक्ष्यताम्।

इन्द्रः : सर्वथा देवी भवत्परा नान्यपरा।

नारदः : अनन्यस्पृहा देवे सा।

शिवः : (स्वगतम्) यद्यपि देव्या भक्तौ मम न सन्देहस्तथापि लोकार्थं परीक्षा कर्त्तव्या देव्या यशसे च।

(प्रकाशम्) ब्रह्मन् पार्वत्या मयि दृढानुरागः परीक्षणीयः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : तस्याः परीक्षा कथमादिशक्तेर्जगज्जनन्या भवदेकभक्तेः।
तथापि मान्यं वचनं भवस्य दृश्या तपस्या तु परीक्षकेण।।२७।।

तद् भवानेव परीक्षको युक्तः।

शिवः : एवमेतत् पार्वतीपरीक्षां करिष्ये। तदनन्तरं तद्दृढानुरागं वीक्ष्य ग्रहीष्ये।

ब्रह्मा : ग्रहणीयैव सा। महान् हर्षः।

इन्द्रः : सिद्धं मे कार्यम्।

नारदः : प्रियं मे।

ब्रह्मा : तद् गन्तव्यमस्माभिः।

शिवः : तथा।

ब्रह्मा : भूयाच्छिवः परममाङ्गलिको भवस्य
शक्तेर्वरः सपदि सर्वगिरीन्द्रपुत्र्याः ।
देवा भवन्तु सफला हतशत्रुसैन्याः
श्रेयांसि विघ्नरहितानि जगत्सु नित्यम्।।२८।।

(इति सर्वे निष्क्रान्ताः)

।।इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले पञ्चमोऽङ्कः।।५।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ षष्ठोऽङ्कः

(ततः प्रविशति ब्रह्मचारिवेषः शिवः)

शिवः : **जानामि शुद्धां गिरिराजकन्यां महातपोमूर्त्तिमिव प्रसन्नाम्।**
मदेकनाथां मयि रक्तचित्तां तथापि देवीं यशसे परीक्षे।।१।।

पार्वतीपरीक्षार्थं कृतो ब्रह्मचारिवेषः। अहो मदर्थं महोग्रे तपसि देवी नियता वर्तते। तद् गन्तव्यं मया तपस्थलीं पार्वतीं प्रेक्षितुम्। (इति परिक्रामति)

(ततः प्रविशति पार्वती शिवलिङ्गाग्रतो ध्यानं नाटयन्ती)

उमा : अद्यैव तपोव्रतनियमपरिसमाप्तिः शिवप्रसादात् प्रसन्नं चेतः।

स्वामिन् शिवप्रणयिनी भगवन्ननन्या
सैषा चिरं सुनियतास्मि गिरीन्द्रजाता।
अद्यास्ति नाथ तपसो नियमस्य पूर्ति-
स्तन्मे प्रसीद करुणाकर मां गृहाण।।२।।

(इति पुष्पाञ्जलिं समर्पयति) नाथ भवतोऽन्यत्र मनो मनागपि न गच्छेत्। नाथ पुण्यदर्शनेनानुगृहाण।

शिवः : अये! एषा गिरिराजकुमारी सुकुमारी मदर्थं महति तपसि नियता। अहो विलक्षणमस्या सौन्दर्यम्।

एषा नवीनस्फुटयौवनश्रीर्मृद्वी महोग्रैर्नियमैर्विभाति।
निदाघदग्धेव सुवर्णवर्णा प्रफुल्लिता कल्पलता कुमारी।।३।।

तद् द्रष्टव्या एषा। (उपसृत्य) भद्रे! अपि वर्धते तपः।

उमा : (स्वगतम्) अये! कोऽयं ब्राह्मणवटुस्तेजसा रूपेण चाप्रतिमो देव इव उपस्थितः। भवतु पृच्छामि (प्रकाशम्) ब्रह्मचारिन्! स्वागतं तेऽस्तु। को भवान्? इह आसने आस्यताम्, यावदर्घ्यादीनुपकल्पयामि।

ब्रह्मचारी : अलमर्घ्यादिना। वाचैव कृतं सर्वम्।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

भासा विभासि रजनीशतलाच्च्युतेव
देवी पयोधितनयासमपङ्कजश्रीः।
काऽसि त्वमीह शतपत्रमृदुं वपुः स्व-
मुग्रे महातपसि किं कठिने दुनोषि।।४।।

उमा : ब्रह्मन्! अहं गिरिराजस्य हिमाचलस्यौरसी पुत्री उमा नाम।

ब्रह्मचारी : (साश्चर्यम्) अपि! किं भवती गिरिराजकुमारी। किमिति कलेवरमिदं कान्तं दहसि। अहो पार्वति!

अनेन कान्तेन कलेवरेण वरेण भोगोचितभाजनेन।
तपो महोग्रं परिसाधयन्ती रक्तोत्पलाग्रेण शमीमभैत्सीः।।५।।

उमा : शिवः पतिर्मे स्यादित्येतदर्थं तपः कृतवती।

ब्रह्मचारी : केनोपदिष्टोऽयं पन्था दुष्करः।

उमा : सकलमहर्षिकुलालङ्कारभूतेन देवर्षिणा नारदेन गुरुणा।

ब्रह्मचारी : स्वेतरकुलाङ्गारेणेति वक्तव्यम्।

उमा : अनुचितमिदमवमाननं देवर्षेर्न श्रोतुं शक्नोमि।

ब्रह्मचारी : अयि! मुग्धे गिरिवरपुत्रि! सः प्रवञ्चकशिरोमणिः।

सतां चिह्नच्छायातिलकपरिवेशातिकपटी
गृहीत्वा वीणां तां जगति जनभेदं रचयति।
मुखे रामं जप्त्वा मनसि मलिनं धारयति च
प्रशान्तेऽपि स्थाने झटिति कलहं कारयति सः।।६।।

अहो व्यर्थमेव तद् वचनं विश्वस्य परिश्रमः कृतः।

उमा : ननु नापवक्तव्यो मे गुरुः।

को नाम नारायणपादपद्मभक्तो जगत्यां खलु तत् समोऽस्ति।
हितोपदेष्टा निरतः परार्थे गुरुः सुरर्षिः परमो दयालुः।।७।।

ब्रह्मचारी : (सहासम्) एतदेव तु कापट्यं तस्य यद् नारायणभक्तोऽपि कपालिनं वरं प्राप्तुमुपादिशत्।

अहो मुनीनां कपटाग्रगस्य वचांसि विश्वस्य मुधा प्रतप्तम्।
विहाय मुग्धे नियमं समग्रं प्रयाहि शीघ्रं गिरिराजपुत्रि।।८।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उमा : किं तत्र तस्य कपटकारित्वं पश्यसि।

ब्रह्मचारी : एतदेव यत् सर्वगुणरूपयौवनसम्पत्तिशालिनं सनातनं नारायणं विष्णुं तव सुयोग्यं वरं विज्ञायापि कुलशीलहीनं भिक्षुकं कपालमालाधरं वरमुपदिदेश।

उमा : न हि तत्र तस्य कामचारः। मम पाणिरेखैव सूचितवती तत्रभवन्तम्।

ब्रह्मचारी : अहो! बालिशे! सम्यक् प्रताडितासि तेन कथितमुनिना। क्व तेन ज्यौतिषं शास्त्रमधीतम्।

उमा : कथं सर्वज्ञं सर्वदर्शिनं महर्षिमधिक्षिपसि?

ब्रह्मचारी : नाधिक्षेपः! यथार्थमुच्यते। असौ मेषमीनमपि न जानाति; अपि तु एवमेव सर्वान् प्रवञ्चयति। पश्य,

पुत्रान् कलत्राणि धनानि सर्वं विहाय भस्मच्छुरिताङ्गमूढः ।
भ्रमत्यवश्यं स इव त्रिलोक्यां यो वोपदिष्टः खलु नारदेन।।९।।

उमा : भवतु, कपटेनैवोपदिष्टाहम्। मम तु इष्ट एव वरः शिव इति न तस्योपदेशाच्चलेयम्।

ब्रह्मचारी : (सहासम्) सम्यग् भवत्यां नारदप्रयुक्तेन्द्रजालं निक्षिप्तं प्रतिभाति।

उमा : कुत इति?

ब्रह्मचारी : भवादृश्या रूपयौवनगुणवत्या राजकुमार्याः सर्वसम्पत्सम्पन्नायाः कुलशीलरूपगुणरहितः कपाली वर इति न युक्तं विभाति। विष्णुरेव तव योग्यो वरः।

उमा : भवतु, कपाली स एव मे पतिः, नान्यत्र मनो गच्छति।

ब्रह्मचारी : अयि मुग्धे न जानासि,

कपाली भूतेशो विरहितकुलो दिक्पटधरः
चिताभस्मालेपो भ्रमति भुवनं भिक्षुक इव।
विरूपाक्षो व्यालग्रथितनृकपालस्त्रगहितः
असङ्गोऽपूतोऽसौ वटतरुतले तिष्ठति हरः।।१०।।

उमा : **स मे नाथो भूयान्मनसि नितरां निष्ठितगणो**
भवः शम्भुः स्वामी त्रिभुवनपतिर्ब्रह्मपरमम्।
शिवः साक्षादात्मा श्रुतिशतपदैर्वन्दितपदो
ह्यनन्यासक्ताहं दिवसपतिरक्तेव सुविभा ।।११।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मचारी : (स्वगतम्) धन्यासि देवि गिरिजे। (प्रकाशं प्रहस्य) अयं तव हठो न युक्तः। तव योग्यस्तु—

गदाधरः श्रीपतिरीश्वरः परः सपद्महस्तः सरसीरुहेक्षणः।
सुराधिदेवः कुलशीलशोभितो वरः स शोभाकरविष्णुरीक्षितः।।१२।।

उमा : **हठोऽस्तु मे शैलनृपात्मजाया न वाग्रहं स्वं विजहामि देवे।**
गच्छाधुनेतो द्विज किं तवात्र व्यर्थप्रलापेन शिवो वरः स्यात्।।१३।।

ब्रह्मचारी : राजकुमारि! रूपेण गुणैः सम्पदा च विष्णुः शिवमतिशेते तत् किं न वाञ्छसि तमेव।

उमा : **युक्तं विहीनं धनयौवनेन गुणेन वा रूपकुलेन शम्भुम्।**
वरं वृणे सत्यमिदं वदामि, नान्यं कथञ्चित् सगुणं प्रविष्णुम्।।१४।।

ब्रह्मचारी : अपि राजपुत्रि! विष्णुरेव वरस्तव योग्य इति ममापि मतिः।

उमा : **अनन्तजन्मार्जितपुण्यकर्मभिरुपासनध्यानपरैर्निषेवणात्।**
समात्मनाहं शिवमीश्वरं सती वरं वृणे मेऽस्ति दृढा हि भावना।।१५।।

ब्रह्मचारी : (स्वगतम्) एवमेव देवि! ददामि तुभ्यं वरं प्रसन्नोऽस्मि।
(प्रकाशम्) अयि भूधरराजपुत्रि! स तु कपाली ते प्रार्थनीयो वरः कामं दग्ध्वा निष्कामस्त्रिलोक्यां भ्रमति।

उमा : (सस्मितम्) तत् किमतः पूर्वं सकामं शिवमज्ञासीः।

निष्कामपूर्णात्महितानुकम्पी सच्चिन्महानन्दपरात्परः सः।
जानामि शम्भुं सगुणं विशेषं न मेऽस्ति मोहः पुनरत्र कश्चित्।।१६।।

तद् ब्रह्मन् आतिथ्यं गृह्यताम्।

ब्रह्मचारी : अस्तु कृतमातिथ्येन गच्छामि (अपसृत्य) पुनः स्वेन रूपेण।
कृतव्रताया देव्या अवश्यमेव मनोगतो वरो देयः। (उपसृत्य)

धन्यासि शैलतनये न हि ते समास्ति
नित्यं श्रिता शिवमधीश्वरमादिशक्तिः।
भावो दृढोऽस्ति तव शङ्करपादपद्मे
सौभाग्यमङ्गलकरी परमेश्वरी त्वम्।।१७।।

देवि! मदर्थं कठिनं तपः कृतवती।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उमा : (विलोक्य) कथं प्रभुः स्वामी एव ब्रह्मचारिवेषः समागतः। देव! अनाथां मामाश्रय अनुगृहाण। (पादयोः पतति)

शिवः : **देवि! प्रिये मयि सुनिष्ठितसर्वभावं**
तप्तं तपोऽतिकठिनं परमं भवत्या।
पूर्वं कृतं यदवमानमभूतपूर्वम्
अत्र क्षमस्व पुनरप्यपरं विलम्बम् ।।१८।।

(इत्युत्थापयति)

उमा : (साश्रु) स्वामिन्! मैवं वक्तव्यम्। भवान् प्राप्त इति सिद्धाऽस्मि। तत्,
जगत्सु सर्वेषु शिवेतरेषु समस्तसम्पत्स्वपि लोभनीषु ।
न जातु यातान्मम चित्तमेतदखण्डभावं भजताद् भवन्तम्।।१९।।

शिवः : देवि! तथास्तु।

उमा : प्रभो! अनुगृहाण मां पूरय मम मनोरथम्।

शिवः : सकलभक्तकल्याणतत्पराया मदनन्यायाः कथं न पूरयिष्ये ते मनोरथम्। तथास्तु।

उमा : अनुगृहीतास्मि।

शिवः : त्वं गच्छ भवनम्। अहमपि गच्छामि।
भवतु मङ्गलमत्र शिवस्य मे गिरिसुताकरपीडनसम्भवम्।
परिणयो जगतां वरकन्ययोस्तदनु मोदकरो भवताच्चिरम्।।२०।।

(इति निष्क्रान्तौ)

।। इति श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचिते पार्वतीमङ्गले षष्ठोऽङ्कः ।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अथ सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशति सभृङ्गी शृङ्गी)

शृङ्गी : अये मित्र! महान् प्रमोदः।

भृङ्गी : किम् अद्य क्वचिल्लड्डुकानि प्राप्तानि?

शृङ्गी : त्वं तु भोजनभट्ट एव। न जानासि भगवान् समागतः।

भृङ्गी : सखे! सनाथितः कैलासः।

शृङ्गी : यावदम्बा नागच्छति तावन्न पूर्णा सनाथता।

सा श्रीर्भवस्य भवनस्य गिरेर्वनस्य
माता गणस्य भरणक्षमशक्तियुक्ता।
जाता गृहे गिरिपतेस्तपसि स्थिता या
प्रायास्यति स्वभवनं नु कदा प्रसन्ना।।१।।

भृङ्गी : मन्ये जननी न चिरमस्मान् विहाय स्थास्यति।

सुतान् प्रियान् स्वान्तु यदा स्मरिष्यति
बुभुक्षितान् सा चिरपोषिताश्रितान्।
विहाय सर्वानितरान् समेष्यति
वनं गता धेनुरिव स्ववत्सकान्।।२।।

शृङ्गी : सखे! अस्मान् स्मरन्ती जननी न विलम्बयिष्यति। पश्य,

भाण्डागारं शून्यमेतद् विना तां वृक्षाः कालेऽपीह नैते फलन्ति।
शोभानष्टाः पर्वतस्यास्य सर्वा भ्रान्ताः खिन्ना मादृशा नाथहीनाः।।३।।

भृङ्गी : सखे! शीघ्रमेव मन्ये, अम्बा आगमिष्यति। अस्मान् पूर्ववत् परिचेष्यति।

शृङ्गी : अयि मूढ! अम्बा कथञ्चित् स्वसुतान् विस्मरति?

भृङ्गी : सत्यं ब्रवीषि। ममाम्बा सदैवास्मान् स्मरन्ती भोजनं पृच्छन्ती आसीत्।

शुष्कं मुखं वीक्ष्य दयालुरम्बा करेण चालम्ब्य बुभुक्षितोऽसि।
भुङ्क्ष्वेति नित्यं मम चिन्तयन्ती न विस्मरिष्यत्यवशं सुतान्तु।।४।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

श्रृङ्गी : एवमेव, आगमिष्यति न विस्मरिष्यति।

भृङ्गी : परं केनोपायेनागमिष्यति?

श्रृङ्गी : सखे! अद्यैव श्रुतमस्ति यद् ब्रह्मादयो देवाः स्वामिना सह मन्त्रयितुमागताः।

भृङ्गी : भवेत् कश्चित् स्वार्थस्तेषाम्।

श्रृङ्गी : एवमेतत्, परन्तु,

स्वार्थप्रवृत्ता अपि निर्जरास्त इष्टं करिष्यन्ति हि निश्चयं नः।
चेष्टा न का लोकहिते रतानां श्रेयः प्रसूते महतां जनानाम्।।५।।

भृङ्गी : सुष्ठूच्यते।

श्रृङ्गी : तत् तैर्भगवत्या उमायाः समागमविषये मन्त्रः प्रवर्तितः।

भृङ्गी : तदा प्रियं नः।

श्रृङ्गी : इदमपि श्रुतं यद् ब्रह्मादेशेन नारदो हिमालयराजेन सह सङ्गम्य सर्वां वैवाहिकवार्तां सुनिश्चितवान्।

भृङ्गी : महर्षिर्नारदस्तु पूर्वमेव कृतप्रयत्न आसीत्।

श्रृङ्गी : तद् भगवतः शिवस्य विवाहो भगवत्या पार्वत्या सह निश्चित एव।

भृङ्गी : तद् महान् हर्षः। अस्माकमम्बाऽऽगमिष्यति।

श्रृङ्गी : पश्य, सुरा अपि स्वस्वसमाजैर्वरयात्रायां गन्तुं समागताः।

भृङ्गी : अये! सत्यमुच्यते।

श्रृङ्गी : मित्र! पश्य, पश्य—

अयं स विष्णुर्गरुडाधिवाहनो गदारिशङ्खैर्लसितैश्चतुर्भुजैः।
जगन्महास्तम्भसमैः सुशोभितः समेति देवं भगवन्तमीश्वरम्।।६।।

भृङ्गी : सखे! कौतुकं पश्य, पश्येतः,

अयं सकूर्चैः पलितैश्चतुर्मुखैः पितामहो हंसगतो विराजते।
सपात्रमाल्यश्रुतिशोभितैः करैः सुरैर्वृतो ब्राह्ममहौजसा ज्वलन्।।७।।

श्रृङ्गी : मित्र! इतः पश्य इमे देवगणाः कृतसुन्दरवेशपरिग्रहा वयोभिः पञ्चविंशतिवार्षिकाः शोभन्ते। ननु तेषां मध्ये,

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

अयं सुरेशो गजपृष्ठसंस्थितः पुरन्दरो वज्रकरोऽत्र दृश्यते।
सुरेषु सर्वेषु समूहितेष्विह सुमेरुकल्पो मरुतां समेधिता।।८।।

भृङ्गी : अयि! देवगन्धर्वकिन्नराणां सिद्धमुनिविरागिणां महान् समवाय उपस्थितः।

शृङ्गी : मित्र! इतः पश्य पश्य, अस्माकं समाजः कीदृश इति।

वेताला भूतसङ्घा नरशवशिरोमाल्यभूषा विरूपा
नग्नाः पैशाचसेनाः कृतरुधिरवशापङ्कलिप्ता विचित्राः।
नृत्यन्तो युध्यमाना प्रमथबहुगणा भस्मविच्छुरिताङ्गा
दृश्यन्ते त्रासयन्तो विविधपरिकराः कालदूताः प्रयाताः।।९।।

भृङ्गी : एवमेतत्। वयमपि साधयामः। औत्सुक्यं मां बाधते।

शृङ्गी : ननु भगवानपि धृतवरवेशो ब्रह्मादिसुरैः परिवृतः सवाहनः सज्जित एव। तदावामपि साधयावः।

(इति निष्क्रान्तौ)

(इति प्रवेशकः)

(ततः प्रविशति यथोक्तः शिवो ब्रह्मादिसमाजपरिवृतः)

ब्रह्मा : (शिवं प्रति) देव! सम्भृताः सर्वे सम्भाराः। समवेताश्च सर्वे देवादयस्तद् आज्ञापय वरयात्राम्।

विष्णुः : एवमेव देव! सर्वे वयं समवेताः। निमित्तानि च मङ्गलानि दृश्यन्ते। अथवा किं तेन,

हलाहलं नाथ तवात्र देहे पीतं जगद्भस्मकरं सुधाभूत्।
शिवेति नाम्नाभिहितेन सर्वममङ्गलं मङ्गलमस्ति नित्यम्।।१०।।

ब्रह्मा : भो नारायण! वरयात्राप्रस्थानात् पूर्वं वरपरीक्षणं कर्तव्यमवशिष्टम्। तत् कुरु त्वम्।

विष्णुः : यथा वदति भवान् (इति शिवं निरूपयति सहासम्) भो विधे! एवं वरो न त्वया पूर्वं दृष्टः सृष्टो वा

कपालमालः शशिशेखरो महाजटाधरो भस्मतनुर्दिगम्बरः।
महाहिभूषो वृषवाहनो वरो विरूपनेत्रः खलु दिव्यदर्शनः।।११।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : कथं भवान् भूतभावनं पशुपतिं हसति। पश्य,

पुरारिः प्रियः सत्त्वभस्मानुलेपस्तृतीयाक्षिविज्ञानयुक्तः कपाली ।
सुधासूतिगङ्गाधरः शूलहस्तः सुविज्ञानगोवाहनो नीलकण्ठः।।१२।।

शिवः : (सस्मितम्) भो नारायण! सुराश्च! इदानीं प्रस्थातव्यं न वेति वरयात्राधिकारो ब्रह्महस्तेऽवलम्बितः।

विष्णुः : कथं न। अनेनैव तु दुर्घटमपि सुघट्यते।

ब्रह्मा : नैव नैव, अयं विष्णुः सर्वपालनक्षमो वरयात्रास्वामी।

विष्णुः : अये सुराः! सुवेषा वयमेकतश्चलेम, शिवाद्भुतसेना चैकतः। अन्यथा परपुरे अवश्यमेवास्माकमुपहासो भविष्यति। (इति सर्वे हसन्ति)

ब्रह्मा : भो नारायण! अलमुपहासेन।

विष्णुः : अयि ब्रह्मन् चतुर्मुख! तत्र वरयात्रायां कः समधीः। गोत्रोच्चारे च का वंशावली। (इति सर्वे परिहसन्ति)

ब्रह्मा : सर्वं भविष्यति। इदानीं प्रस्थातव्यम्।

शिवः : (सस्मितं पश्यति)

विष्णुः : तर्हि प्रस्थातव्यम्। (इति सर्वे परिक्रामन्ति)

(मार्गे भूताः पिशाचाश्च लीलां कुर्वन्ति हसन्ति च परिक्रम्य स्थित्वा)

ब्रह्मा : इयमस्ति गिरिराजपुरी! पश्य—

सिक्ता राजपथा सुगन्धपयसा माल्यैः पताकादिभि-
व्याप्ता रक्षिभिरत्र राजभवनं दिव्यं ध्वजैः शोभितम्।
माङ्गल्यं परिदृश्यते नगपतेः सर्वत्र पुर्यां महत्
सम्पत्तिसकला जनेषु विपुलो हर्षो विवाहोत्सवात्।।१३।।

विष्णुः : ब्रह्मन्! कथं नैतद् भवेत्!

यस्यालये वसति सर्वधनाधिदेवी
लक्ष्मीः समस्तजगतामचला भवानी ।
तस्याचलेन्द्रदुहिताविभवो न कस्मात्
सर्वातिशायिमहिमा वसुधाधरस्य।।१४।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : तर्हि इहैव वयमावासं कल्पयेम। यावद् आगच्छन्ति हिमगिरिराजदूताः।

विष्णुः : (सस्मितम्) भो भो देवाः! पश्यत पश्यत—

भयातुराः शीघ्रतरं द्रवन्ति प्राणैः सहैते पुरवासिनो हि।
बाल्यः स्त्रियो नाम निरीक्षितुं न क्षमाः समाजं सकलं वरस्य।।१५।।

ब्रह्मा : अपि गिरिराजः सपरिकर आगच्छन्नेव भवेत्।

विष्णुः : (सहासम्) भोः भोः वरयात्रिणः! प्रेतपिशाचा निवर्तध्वम्।

युष्मान् प्रेतपिशाचभूतबहुलान् वीभत्सरौद्रप्रियान्
दृष्ट्वा कृष्णमुखान् भयातुरजनाः स्थातुं न शक्ताः क्षणम्।
आगच्छेयुरथापि केचिदपि ये प्राणान् धरेयुर्यदि
ह्यातिथ्याय च सत्क्रियार्थमिह कः पीतामृतो वर्तते।।१६।।

(इति सर्वे हसन्ति)

(ततः प्रविशति हिमालयराजः सपरिकरः सोपहारः, वरयात्रिणो विलोक्य स्वगतम्)

अये! एते वरयात्रिणो विरूपास्तादृश एव वरः। न जाने महादेवी मेना वरं विलोक्य कां दशां भजिष्यति। अथवा भगवतः शङ्करस्य विभूतिरेषा। न चिन्तनीया। तद् गत्वा सम्मानयामः। (प्रकाशम्) भो! भो! देवाः! पितामहादयः! स्वागतम्, स्वागतम्। इमानि पाद्यानि अर्घ्याणि चेमानि।

अयि भोः परिचारकाः! परिदीयन्तामिमानि।

(परिचारकाः भीता अर्घ्यपात्राणि संस्थाप्य द्रवन्ति)

हिमाचलः : न भेतव्यम्, न भेतव्यम्।

(परिचारकाः पृष्ठे मुखानि कृत्वा ददति)

ब्रह्मा : कृतमातिथ्यमिदानीं द्वारपूजा भवतु।

हिमाचलः : एवमेतत् (इति शिवपूजनं करोति)।

वरश्च प्रेषणीयो विवाहाय। मा भूत् कालस्य पर्ययः। भो परिचारकाः! भवन्तो वरयात्रिणः सेवायां संलग्ना भवन्तु।

ब्रह्मा : शुभमिदं वैवाहिकं लग्नं नक्षत्रञ्च तद् वरयात्रिणो जनावासं गच्छन्तु, वयञ्च वैवाहिकं कृत्यं निष्पादयामः।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

विष्णुः : यथाशीघ्रमेते व्रजन्तु भोजनादिक्रियां कुर्वन्तु।
(इति ब्रह्माणं विष्णुं नारदमिन्द्रञ्च विहाय सर्वे निष्क्रान्ताः)

हिमाचलः: देव! वरं नयतु राजभवनप्राङ्गणे।

ब्रह्मा : तथेति (इति सर्वे परिक्रामन्ति)।
(ततः प्रविशति ससखी मेना धृतपूजनसामग्रीहस्ता)

हिमाचलः: देवि! वत्साया वरः परीक्ष्यताम्।

मेना : (शिवं विलोक्य भीता किञ्चिदपसृत्य विष्णुमुखी भूत्वा)
किम् अयं वरः?

विष्णुः : **कथं वरोऽहं जगदम्बिकाया पूज्या च मे मङ्गलदेवता सा।**
वरस्तु योग्यो भगवान् महेशः परात्परं ब्रह्म गुणान्वितश्च।।१७।।
देवि! अयं वरः पूज्यश्च।

ब्रह्मा : देवि!

परो वृषारूढमहेश्वरोऽयं कपालमालाधर आत्मरूपः।
विभूतिमान् सर्वगुणप्रपन्नः वरोऽस्ति नित्यं तव पुत्रिकायाः ।।१८।।

मेना :(सभयं कम्पमाना) आर्यपुत्र!
परित्रायस्व, परित्रायस्व, नाहमेनं द्रष्टुं शक्नोमि।

हिमाचलः: प्रिये! आश्वस्यताम्। अयं साक्षात् शिवो महेशः प्राप्तोऽनुग्रहाय।

मेना :एतदर्थं कोमलया वत्सया परितप्तम्। अहो वृथा गतं तपः सर्वम्।

हिमाचलः: देवि! अयं परमात्मा उपस्थित इत्यवेहि।

मेना :आर्यपुत्र! निवर्तय सादरमेनम्। नाहं कमलमार्दवां वत्सां कपालिना सङ्गमयिष्यामि।

अहो! सुताया मम कोमलाया वज्रेण भाग्यं लिखितं विधात्रा।
यदेष कापालधरो विरूपो वरः कृतस्तेन जडेन नूनम् ।।१९।।

विष्णुः : भो ब्रह्मन्! श्रुत्वा प्रसन्नो भव महादेवी-मेनाभाषितं गालिवाक्यम्।

ब्रह्मा : भवतु, मङ्गलमिदम्। (सस्मितम्) देवि!

सुता न ते प्राकृतराजपुत्री जाता पराम्बा जगदीश्वरी सा।
अयं कपाली वृषभाधिरूढो महेश्वरस्तत् पतिरस्ति नित्यः।।२०।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

नारदः : देवि! मान्यथा मंस्था। एतत्तु पूर्वमेव उमायाः पाणिरेखादर्शने भाषितमासीत्। तत् किमिदानीं विशङ्कसे?

मेना : गुरो! देवर्षे!

वृथा प्रतप्तं नियतं मतं यत् श्रुतञ्च धर्मो मम पुत्रिकायाः।
नाहं करिष्यामि सुताप्रदानं निवर्ततामस्य वरस्य यात्रा।।२१।।

निवर्ततामेष वरः स्वदेशम्

विष्णुः : (सोपहासं ब्रह्माणं प्रति)

विधे! विधिस्ते नितरामसत्यो विभाति राज्ञ्या वचनेन तत्किम्।
गच्छेम शीघ्रं यत आगता नु हरस्य पाणौ न विवाहरेखा।।२२।।

हिमाचलः : देवि प्रिये! किमिदं भाषसे? ननु उपस्थिता देवेशाः।

इन्द्रः : (स्वगतम्) अपि राज्ञ्या हठेन मम सङ्घटितोपायो वृथा न भवेत्। (प्रकाशम्) देवि! न भ्रमः कार्यः। साक्षाच्छिव एव तव पुत्रिकावरः प्राप्तः।

नारदः : देवि! किं भगवन्तं शिवं त्रिलोकाधिनाथं न जानासि?

पश्य तावत् पुनः स्वेन चक्षुषा भगवतोऽद्भुतं रूपम्।

मेना : दृष्टमस्य रूपं किं पुनर्दर्शनेन।

ब्रह्मा : देवि! निरीक्षस्व तावत् प्रियं रूपं शङ्करस्य।

मेना : (विलोक्य साश्चर्यम् स्वगतम्)

अनन्तशोभाकर ईदृशो वरो न कोऽपि देवेष्वपि दृश्यतेऽधुना।
समस्तसामर्थ्यविभूतिरूपवान् शिवः सहोमः प्रभया विभूषितः।।२३।।

(इति विलोक्य क्षणं ध्यानस्था भवति)

हिमाचलः : देवि! अयं साक्षाज्जगदीश्वर इत्यवेहि।

ब्रह्मा : पुत्रि! सौभाग्यं तव।

नारदः : देवि! एतत् पूर्वमेव मया भाषितं मान्यथा कार्षीः।

हिमाचलः : देवि! परीक्षस्व वरम्।

मेना : एवमेतत्, आर्यपुत्रो यथा वदति।

(इति सप्रसन्ना वरं परीक्षते)

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : पुत्रि मेने! वत्स गिरिराज! शीघ्रमेव पाणिप्रदानं भवतु। मुहूर्तं त्वरयति माम्।

हिमाचलः : यथा वदति भवान्। (मेनां प्रति) देवि! शीघ्रमेव वत्सां कृतालङ्कारां विवाहमण्डपं प्रवेशय।

मेना : यथाज्ञापयति आर्यपुत्रः (इति निष्क्रान्तौ)

विष्णुः : भो ब्रह्मन्! कथञ्चिद् आश्वासिता वयम्।

ब्रह्मा : भो! विष्णो! त्वया उक्तं शिवपाणौ न विवाहरेखेति, इदानीं व्यर्थं ते वचनम्। सत्यश्च मम विधिः।

(इति सर्वे हसन्ति)

(ततः प्रविशति सख्या सह उमा)

सखी : अयि राजकुमारि! फलितस्ते मनोरथः। लब्धञ्च महातपसां फलम्।

उमा : सखि! सत्यं ते वचनं स्यात्।

सखी : अयि भीरु! किमद्यापि सन्देहः।

तपोऽनुरागं तव वीक्ष्य सादरं शिवो हि साक्षात्परिणेतुमागतः।
सविष्णुवेधाः स्वयमद्य निर्जरैः सहैव सौभाग्यमिदं सदा भवेत्।।२४।।

उमा : दैवं निर्विघ्नं प्रार्थये।

सखी : साक्षात् शिवे प्राप्ते को विघ्नो नाम।

उमा : सखि! भगवन्तं शिवं विरूपं विलोक्य अम्बा नान्यथा मन्येत।

सखी : न हि न हि ब्रह्मादिदेवैराश्वासिता स्वयञ्च शिवं प्रियदर्शनं कृत्वा इदानीं मोदमाना तव पाणिग्रहमनुमन्यते।

उमा : तर्हि प्रियं मे। भगवतोऽनुग्रहो भविष्यति।

सखी : कोऽनुग्रहस्तस्य? त्वमेव रूपेण गुणेन शीलस्वभावेन च सर्वानुग्राहिका।

उमा : मैवं वक्तव्यम्, परमेश्वरो ममाश्रयः।

सखी : (निरूप्य) सखि शोभसे इदानीम्।

तुलां न कश्चिन्नवरूपयौवनं गुणप्रकर्षं सुविभूषितं वपुः।
दधाति दिव्यं च ददाति कामपि कलांशमात्रां सुरसुन्दरीतनौ।।२५।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

उमा : अयि! प्रियवादिनी असि।

सखी : का मे प्रियवादिता? यथार्थमुच्यते,

अपूर्वया दिव्यवपुश्श्रिया तव विभूषणान्येव विभूषितानि हि।
शिवः सुधन्यो यदनन्यसङ्गमात् सुरद्रुमः कल्पलतासुशोभितः।।२६।।

अङ्काद् विनिर्गत्य गुरोस्तु बाल्यात् कृतानुरागा नवयौवनेन।
पदेन त्वं सुन्दरि! सुन्दरीणां कृतालया शङ्करमानसेऽसि।।१७।।

उमा : (सलज्जम्) अयि! व्यर्थप्रशंसनेनालम्।

सखी : पश्य! इमे ब्रह्मादयो देवाः। अत्र,

अयं महेशस्तव रूपयौवनपुराणभोक्ता हृदयेश्वरो वरः।
यदङ्गभूषा यदनङ्गनोदिनी भविष्यसि त्वं कमलेव चक्रिणः।।२८।।

उमा : सखि! वचनरचनाचतुरासि।

सखी : तत् सखि! नयनानन्दकरं शिवरूपं पश्य।

सुधारश्मिश्चन्द्रः शिरसि जटिले भात्यनुपमं
विषं कण्ठे ब्रूते जगदवनशीलं परकृपाम्।
त्रिशूलं हस्ते यद्विगमयति शूलानि भजतां
तृतीयं यन्नेत्रं तदिह पवितं ज्ञानममलम्।।२९।।

उमा : (शिवं विलोक्य) (स्वगतम्) अहो! अपूर्वं रूपं स्वामिनः।

सखी : सखि! किं प्रियं पश्यन्त्या तव सक्तैव दृष्टिः? पश्य, पश्य,

शिवः साक्षादात्मेन्द्रियमुखगवि बिम्बित इव
जटा गङ्गा चन्द्रो गरलमहिभूती सममिदम्।
स्वनिष्ठं मायाया विलसितमहो रूपमधुरम्
अनादिस्त्वं देवी भवतु तव सङ्गः शिवमयः।।३०।।

उमा : अयि विज्ञानवादिनि! पण्डिता प्रतिभासि।

सखी : सखि! उपसर्तव्यं विवाहमण्डपे। (इत्युभे परिक्रामतः)

सखी : (उपसृत्य) महाराज! एषा राजकुमारी प्रापिता।

हिमाचलः : देव! ब्रह्मन्! एषा वत्सा कृताऽलङ्कारा प्राप्ता, तत् को विलम्बः?

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

ब्रह्मा : प्रवर्ततां पाणिग्रहणसंस्कारः।

हिमाचलः : (जलादिकं गृहीत्वा) देव! महेश्वर! प्रतीक्षतां तावत् पाणिमुमायाः। गृह्यताञ्चेमां मया प्रदत्ताम्। त्रिर्वदामि।

(इति मन्त्रपूर्वकं कन्यायाः पाणिग्रहं कारयति। शिवो गृह्णाति। नेपथ्ये विजयध्वनिः)

नेपथ्ये : **पाणिग्रहस्त्रिजगतां परमेश्वरेण**
देव्याः सुमङ्गलकरोऽस्तु गिरीशपुत्र्याः ।
देवा भवन्तु सफला निहतारिवंशाः
पापानि यान्तु नितरां प्रशमं समेषाम्।।३१।।

ब्रह्मा : सञ्जातः पाणिग्रह इदानीम्, अनादिसिद्धदेवस्येश्वरस्य सर्वनामरूपगोत्रस्य सर्वनामरूपगोत्रया सह महादेव्या अनादिरूपया सह विवाहः प्रवर्तताम्।

नारदः : एष अग्निः सुप्रज्वालितः (इति अग्निं प्रज्वालयति)।

(ब्रह्मा शिवपार्वत्योः प्रदक्षिणां कारयति)

ब्रह्मा : भगवन्! सिन्दूरदानं कुरु।

शिवः : तथा (इति सिन्दूरदानं करोति)।

ब्रह्मा : जातो विधिः, जगन्मङ्गलकरः परिणयः शिवपार्वत्योः।
परिणयो गिरिजाशिवयोः सदा जगति पूर्वमभूदुदयङ्करः।
तदनु सर्वजनेषु भवेन्मुदा शिवकरः सुखसन्ततिदायकः।।३२।।

विष्णुः : **तज्जगन्मङ्गलं जातमद्य प्रभोः शङ्करस्योमयाभूद् विवाहोत्सवः ।**
पापतापापहो देवहर्षोद्गमस्तारकादेर्मनश्शूलकारी शिवः।।
भक्तवृन्दप्लवो भाववारांनिधेः कीर्तनीयस्तनूभृत् समूहैः शुभः।
सर्वलोके विवाहप्रसङ्गे सदा श्रावणीयः सुगानीय एवं मुदा।।३३।।

इन्द्रः : **चिरात् प्रविष्टं हृदये मदीये रिपोरवध्यत्वमहाश्मकष्टम् ।**
जाते शिवस्याचलराजपुत्र्याः समुद्धृतं तत् सुखदे विवाहे।।३४।।

नारदः : **तृप्तोऽस्मि देवं गिरिराजपुत्रीसनाथितं मोदकरं विलोक्य ।**
अद्यास्ति जन्तोः सफलं ममैतत् संसारजन्मैतदनुग्रहेण ।।३५।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

शिवः : भवतां प्रीत्यै मयैतद् अनुष्ठितम्, तद् भवतां मनोरथः शुभः पूर्णो भूयात्।

(पार्वतीं विलोक्य) देवि!

सुखं समाधौ न तथावलब्धं यथाधिगत्याद्य गिरीशपुत्रीम् ।
सुदुश्चरं नाम तपो हि तप्तं क्षमस्व मां देवि! विलम्बनाय।।३६।।

उमा : (साश्रु) स्वामिन्! मैवं वक्तव्यम्।

जगत्सु सर्वेषु शिवेतरेषु समस्तसम्पत्स्वपि लोभनीषु।
न जातु यातान्मम चित्तमेतद् अखण्डभावं भजताद् भवन्तम्।।३७।।

अनुगृहाण मां देव, पुनर्मोहो न संविशेत्, अनन्यसक्तभावाहं, कृपया भक्तवत्सल!

शिवः : **तथास्तु देवी गिरिराजपुत्री त्वं मे मनोवृत्तिरिवासि सिद्धा ।**
आलम्ब्य त्वां भक्तजनस्य सर्वम् इष्टं प्रकुर्वे सततं सुखं स्यात्।।३८।।

अस्तु, सर्वलोकसुखं शिवमस्तु।

ब्रह्मा : देवराज! सिद्धस्ते मनोरथः किमन्यत् प्रियमुपहरामि।

इन्द्रः : किमन्यत् प्रियं मे स्यात्? इदं भरतवाक्यमस्तु—

धनधान्यसमृद्धिसंयुता वसुधा सर्वफला भवेत् सदा ।
सुखमङ्गलदिव्यसम्पदा श्रुतिगोब्राह्मणबोधमण्डिता।।३९।।

भूयात् सुखं सर्वजगत्सु नित्यं शिवस्य भक्तिर्जनमानसेषु ।
जयः सुराणां श्रुतिपालकानां पराजयो देवरिपोः समन्तात्।।४०।।

श्रेयः सदा भवतु सर्वजनस्य सर्वं काव्यस्य कर्तुरपि मङ्गलनाटकस्य।
श्रोतुर्गिरीन्द्रतनयाचरितस्य नित्यं पादारविन्दरतिरस्तु महेश्वरस्य।।४१।।

तथास्तु सर्वं गिरिजाप्रसादाद् जगन्महामङ्गलमीश्वरस्य ।
कृपेक्षणेनात्र समस्तशत्रोः पराजयो वाग्विजयः कवीनाम्।।४१।।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

।। इति सप्तमोऽङ्कः ।।

।। पूर्णमिदं श्रीपारसनाथद्विवेदिविरचितं पार्वतीमङ्गलं नाटकम् ।।

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सारस्वती सुषमा

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयानुसन्धानपत्रिका

१. एषा देशे विदेशे च लब्धप्रसरा त्रैमासिकी संस्कृतपत्रिका।

२. अस्याः प्रकाशनं प्रतिवर्षं ज्येष्ठ-भाद्रपद-मार्गशीर्ष-फाल्गुनपूर्णिमासु भवति।

३. अस्याः प्रधानमुद्देश्यं संस्कृतज्ञेषु स्वोपज्ञानुसन्धानप्रवृत्तेः समालोचना-प्रवृत्तेश्चोद्बोधनं प्रोत्साहनं चास्ति।

४. अस्यां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थानामन्येषां च विदुषां स्वोपज्ञ-विचारपूर्णा अनुसन्धानप्रधाना निबन्धाः प्रकाश्यन्ते।

५. प्रकाशितनिबन्धस्य प्रतिमुद्रणानां पञ्चविंशतिः, पत्रिकायाश्च सोऽङ्को दीयते, यस्मिंस्तदीयो निबन्धः प्रकाशितो भवति।

६. अस्यां पत्रिकायां विशिष्टानां हिन्दीसंस्कृताङ्ग्लग्रन्थानां समालोचनाः प्रकाश्यन्ते। तदर्थं ग्रन्थकृद्भिर्ग्रन्थस्य द्वे प्रतिकृती प्रेषयितव्ये।

७. **''वित्त अधिकारी, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२** (उ.प्र.)'' इति सङ्केतेन ('बैङ्कड्राफ्ट' अथवा 'पोस्टल-आर्डर' इत्येतेनैव) मूल्यं प्रेषणीयम्।

८. पत्रिकासम्बन्धी सर्वविधः पत्रव्यवहारः **''सम्पादक, सारस्वती सुषमा, सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय, वाराणसी-२२१००२** (उ.प्र.)'' इति सङ्केतेन विधेयः।

●

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

रजिस्टर्ड न्यूजपेपर्स एक्ट के अन्तर्गत

विज्ञप्ति

१.	प्रकाशन का नाम	सारस्वती सुषमा
२.	प्रकाशन की तिथि	त्रैमासिक
३.	प्रकाशक का नाम	**डॉ. हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी**
	राष्ट्रियता	भारतीय
	पता	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी - २२१००२
४.	सम्पादक का नाम	**डॉ. राजाराम शुक्ल** **डॉ. हरिश्चन्द्र मणि त्रिपाठी**
	राष्ट्रियता	भारतीय
	पता	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी - २२१००२
५.	मुद्रक का नाम	**श्री अनूप कुमार नागर**
	राष्ट्रियता	भारतीय
	पता	श्रीजी-कम्प्यूटर प्रिण्टर्स, जे. १२/५ नाटी इमली, वाराणसी
६.	स्वामित्व	सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी - २२१००२

मैं राजाराम शुक्ल घोषित करता हूँ कि उल्लिखित विज्ञप्ति मेरी जानकारी के अनुसार बिलकुल ठीक है।

हस्ताक्षर

राजाराम शुक्ल
निदेशक, अनुसन्धान-संस्थान
सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय
वाराणसी - २२१००२

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालय
श्रुतम् मे गोपाय

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri

पञ्जीकरणसंख्या—६९८१/५७

सुसङ्ग्राह्याणि अभिनवप्रकाशनानि

१. **कातन्त्रव्याकरणम्** : आचार्यशर्ववर्मप्रणीतो व्याकरणशास्त्रस्यापूर्वोऽयं ग्रन्थः श्रीदुर्गसिंहकृताभ्यां **कातन्त्र-वृत्ति-टीकाभ्यां**, श्रीमत्त्रिलोचनदासकृतया '**कातन्त्रवृत्तिपञ्जिका**'टीकया, कविराजसुषेणशर्मकृतया '**कलापचन्द्र**'टीकया, अथ च डॉ. जानकीप्रसादद्विवेदिकृतया **समीक्षया**, विवरणात्मिकया भूमिकया, अनुसन्धानात्मकपरिशिष्टैश्च सनाथीकृत्य सुसम्पाद्य प्रकाशितः — प्रथमो भागः ३५०.००
द्वितीयो भागः खण्डम्-१ ५००.००
द्वितीयो भागः खण्डम्-२ ६००.००

२. **परशुरामकल्पसूत्रम्** : तन्त्रशास्त्रस्य सूत्रात्मकोऽयं ग्रन्थस्तन्त्रसिद्धान्तैः सह सर्वासामुपासनानां प्रतिपादकोऽस्ति। श्रीरामेश्वरवृत्तेर्मुख्यांशेन समलङ्कृतो **नीरक्षीरविवेका**भिधेन **भाषाभाष्येण** संवलितः प्रो. विद्यानिवासमिश्रैः, डॉ. परमहंसमिश्रैश्च सुसम्पाद्य प्रकाशितः — २८०.००

३. **सौभाग्यरत्नाकरः** : तन्त्रशास्त्रस्य समृद्धोऽयं ग्रन्थः श्रीविद्यानन्दनाथविरचितः सौभाग्यसंवर्द्धनस्य सदुद्देश्येन तरङ्गायितः श्रीविद्यायाः सम्प्रदायसिद्धानां राद्धान्तानां समुपासनपद्धतीनाञ्च प्रतिपादको रत्नाकरसदृशो विराजते। स्वात्मविमर्शाख्यया भूमिकया विभूष्य डॉ. परमहंसमिश्रैः सम्पाद्य प्रकाशितः— ३५०.००

४. **प्राणतोषिणी** : श्रीरामतोषणभट्टाचार्येण प्रणीतस्तन्त्रशास्त्रस्य महनीयोऽयं ग्रन्थः। अस्य प्रथमभागस्य विषयवस्तु सर्ग-धर्म-अर्थेति काण्डत्रयेण विभज्य प्रस्तुतम्। ग्रन्थोऽयं सुविस्तृतया भूमिकया समलङ्कृत्य डॉ. हरिवंशकुमारपाण्डेयेन सुसम्पाद्य प्रकाशितः— प्रथमो भागः ४५०.००

५. **जैमिनीयं सामगानम्** : जैमिनिमुनिना प्रणीतं ग्रन्थरत्नमिदं द्वितीयसंस्करणात्मकं प्रकाशतामानीतम्। ग्रन्थेऽस्मिन् सामगानस्यानेकेषां छन्दसामुपबृंहणमस्ति। ग्रन्थोऽयं श्रीरामनाथदीक्षितस्य विस्तृतया भूमिकया सुशोभितोऽस्ति— २००.००

६. **केदारखण्डः** : स्कन्दपुराणीयमाहेश्वरखण्डान्तर्गतकेदारखण्डस्य प्रकाशनं प्रो. वाचस्पतिद्विवेदिनो **हिन्दीभाषानुवादेन** सह कृतमस्ति। पौराणिककथानकैः सत्कर्मणो भगवत आशुतोषस्य भक्तिभावनायाः सततं प्रेरणाप्रदाने पूर्णरूपेण सक्षमोऽयं ग्रन्थः। प्रो. द्विवेदिनो विस्तृतया भूमिकया सनाथितोऽयं प्रकाशितः— प्रथमो भागः ४६०.००

७. **सात्वतसंहिता** : वैष्णवतन्त्रस्य मूर्धन्यतमोऽयं ग्रन्थः अलशिङ्गभट्टस्य व्याख्यया सनाथितः प्रकाशतामानीतः। श्रीव्रजवल्लभद्विवेदिना सम्पादितस्य सभाष्यस्य ग्रन्थस्यास्य द्वितीयं संस्करणं प्रस्तूयते— ३६०.००

८. **श्रीमालिनीविजयोत्तरतन्त्रम्** : तन्त्रशास्त्रस्य ग्रन्थोऽयं डॉ. परमहंसमिश्रस्य '**नीरक्षीरविवेक**'भाषाभाष्येण समलङ्कृत्य प्रकाशतामानीतः। ग्रन्थोऽयं सम्पूर्णाध्वावर्गोपरि स्वकीयां स्वतन्त्रां दृष्टिं प्रस्तौति। स्वात्मविमर्शात्मिकया भूमिकया विभूष्य डॉ. परमहंसमिश्रैः सम्पादितोऽयं ग्रन्थः प्रकाशितः— २४०.००

९. **बौद्धदर्शन और मार्क्सवाद** (परिसंवाद-६) : विश्वविद्यालयस्यास्य श्रमणविद्यासङ्कायेन समायोजितायां सङ्गोष्ठ्यां विश्रुतैर्विद्वद्भिः पठितानां विशिष्टनिबन्धानां सङ्कलनं विहितम्। संस्कृत-हिन्दी-आङ्ग्ल-भाषामयान् निबन्धान् सङ्कलय्य डॉ. रमेशकुमारद्विवेदिना सम्पादितोऽयं ग्रन्थः प्रकाशितः— ३६०.००

१०. **मैत्र्युपनिषद्** : श्रीरामतीर्थविरचितया '**दीपिका**'ख्यसंस्कृतव्याख्यया, प्रो. ओमप्रकाशपाण्डेयेन सनाथितया **हिन्दीव्याख्यया** विस्तृतया भूमिकया सम्भूष्य सम्पाद्य च प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः— १८०.००

११. **श्रीमद्भागवत में सांख्ययोग के तत्त्व : एक परिशीलन** : श्रीमद्भागवतस्य दार्शनिकविश्लेषणात्मकोऽयं ग्रन्थः प्रो. विमलाकर्नाटकमहोदयाभिर्हिन्दीभाषायां प्रणीतः। दर्शनेतिहासाख्यपटलद्वयेन विभक्तोऽयं ग्रन्थो विस्तृतया भूमिकया परिशिष्टादिभिश्च सम्भूष्य सम्पाद्य च प्रकाशितः— ४००.००

१२. **तत्त्वबिन्दुः** : श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीतोऽयं ग्रन्थः सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य विश्वविश्रुतस्य सरस्वतीभवन-पुस्तकालयस्य हस्तलिखितपाण्डुलिपिमाधारीकृत्य डॉ. रजनीशकुमारशुक्लेन सम्पादितः प्रकाशतामानीतः— १२०.००

१३. **शिवलीलार्णवः** : महाकविना श्रीनीलकण्ठदीक्षितेन प्रणीतं द्वाविंशसर्गात्मकं महाकाव्यमिदं भगवतः शिवस्य चतुष्षष्टिलीलानां लालित्यपूर्णं वर्णनं प्रस्तौति। सुविस्तृतया भूमिकया विविधैः परिशिष्टैश्च सम्भूष्य डॉ. ददन-उपाध्यायेन सम्पादितमिदं महाकाव्यं प्रकाशितम्— २००.००

पत्रव्यवहारसङ्केतः— **निदेशकः**, प्रकाशनसंस्थानस्य, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालये, वाराणसी-२२१००२

CC-0. Sampurnanand University Collection. Digitized by eGangotri